



BÂBERTÎ'NİN HADİSÇİLİĞİ

Abdurrahman AKKUŞ

Doktora Tezi
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Doç. Dr. Harun ÖZÇELİK
2020
Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

Abdurrahman AKKUŞ

BÂBERTÎ'NİN HADİSÇİLİĞİ

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Harun ÖZÇELİK**

ERZURUM - 2020



TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "*Bâbertî'nin Hadisçiliği*" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

X Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

22.06.2020

Aslı Islak İmzalıdır

Abdurrahman AKKUŞ

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

.....

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6- (1)** Lisansüstü teze ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7- (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.



SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Harun ÖZÇELİK danışmanlığında, Abdurrahman AKKUŞ tarafından hazırlanan bu çalışma 23/06/2020 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan :Doç. Dr. Harun ÖZÇELİK	İmza: Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi :Prof. Dr. Nihat YATKIN	İmza: Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi :Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU	İmza: Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi :Prof. Dr. Adem DÖLEK	İmza: Aslı Islak İmzalıdır
Jüri Üyesi :Doç. Dr. Tevhit BAKAN	İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR	VII
ÖNSÖZ	VIII
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN AMACI	1
II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ	1
III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	2
IV. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	2
V. BÂBERTÎ DÖNEMİNİN İLMÎ, SİYÂSÎ VE SOSYAL DURUMU	4
VI. BÂBERTÎ’NİN HAYATI	8
VII. BÂBERTÎ’NİN İLMÎ KİŞİLİĞİ	12
A. Hocaları	13
B. Talebeleri	14
C. Eserleri.....	17
1. Kelâm İlmiyle İlgili Eserleri.....	18
2. Fıkıh İlmiyle İlgili Eserleri	20
3. Tefsîr İlmiyle İlgili Eserleri.....	22
4. Hadîs İlmiyle İlgili Eserleri	23
5. Diğer İlimlerle İlgili Eserleri	24

BİRİNCİ BÖLÜM

BÂBERTÎ’NİN HADÎS USÛLÜ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

1.1. SÛNNET’İN TANIMI VE DEĞERİ	26
1.1.1. Sünnet, Hadîs, Haber, Eser.....	26
1.1.2. Sünnet’in Dindeki Yeri	30
1.1.3. Sünnetle Amel	34
1.1.4. Hz. Peygamber’in Fiilleri	35
1.1.5. Sahâbî Kavli ve Kaynak Değeri	41
1.2. RÂVİDE ARANAN ŞARTLAR, MA’RÛF ve MECHÛL RÂVİLERİN RİVAYETLERİYLE AMEL	45

1.2.1. Râvide Aranan Şartlar	45
1.2.1.1. Akıl	45
1.2.1.2. Zabt	48
1.2.1.3. Adâlet	51
1.2.1.4. Müslüman Olmak	53
1.2.1.5. A‘mâ, Köle ve Kadın Râvilerin Durumu	55
1.2.2. Ma‘rûf ve Mechûl Râvilerin Rivâyetleriyle Amel	58
1.2.2.1. Ma‘rûf Râviler ve Rivâyetleriyle Amel	59
1.2.2.2. Mechûl Râviler ve Rivâyetleriyle Amel	62
1.3. RÂVÎ SAYISI AÇISINDAN HABERLER	65
1.3.1. Mütevâtir Haber	65
1.3.2. Meşhûr Haber	68
1.3.2.1. Meşhûr Haber ile Kitâba Ziyâde	69
1.3.2.2. Meşhûr Haber ile Amel Etmek Zorunludur	71
1.3.3. Haber-i Vâhid	73
1.3.3.1. Haber-i Vâhid’in Amel Değeri	73
1.3.3.2. Haber-i Vâhidlerden Amel Edilecek Olanlar	78
1.3.3.2.1. Hukûkullah İçerikli Olanlar	80
1.3.3.2.2. Hukûkullahtan Ceza İçerikli Olanlar	81
1.3.3.2.3. Hukûku’l-İbâd’ın Bağlayıcı İçerikli Olanları	82
1.3.3.2.4. Hukûku’l-İbâd’ın Bağlayıcı İçerikli Olmayanları	84
1.3.3.2.5. Hukûku’l-İbâd’dan Bir Yönüyle Bağlayıcı İçerikli Olanlar	84
1.4. SENEDDE İNKİTÂ VE MÜRSEL HADÎS	85
1.4.1. Zâhirî İnkıtâ	87
1.4.1.1. Sahâbî Mürseli	88
1.4.1.2. Tâbîî Mürseli	89
1.4.1.3. Âdil Râvilerin Mürseli	91
1.4.1.4. Mürsel Hadîsin Başka Bir Tarikten Muttasıl Rivâyeti	93
1.4.2. Bâtınî İnkıtâ ve Alâmetleri	94
1.5. HABERİN MAHİYETİ	96
1.6. HADÎSLERİN TAHAMMÜLÜ VE EDÂ USÛLLERİ	98
1.7. HADÎSLERİN LAFZEN VE MÂNEN RİVÂYETİ	101

1.7.1. Lafzen Rivâyet	102
1.7.2. Mânen Rivâyet ve Şartları	104
1.7.2.1. Muhkem Lafızlı Hadîslerin Mânen Rivâyeti	105
1.7.2.2. Zâhir Lafızlı Hadîslerin Mânen Rivâyeti	105
1.7.2.3. Müşkil veya Müşterek Lafızlı Hadîslerin Mânen Rivâyeti	107
1.7.2.4. Mücmel ve Müteşâbih Lafızlı Hadîslerin Mânen Rivâyeti	108
1.7.2.5. Cevâmiu'l-Kelim Lafızlı Hadîslerin Mânen Rivâyeti	110
1.8. HADÎSİN İNKÂR EDİLMESİ	111
1.8.1. Selefîn Haberi İnkâr Etmesi	111
1.8.2. Hadîsin Râvisinin Verdiği Haberi İnkâr Etmesi	114

İKİNCİ BÖLÜM

BÂBERTÎ'NİN HADÎS TENKÎDÇİLİĞİ

2.1. SENED TENKÎDİ	117
2.1.1. Ravîleri Cerh ve Ta'dîl Etmesi	119
2.1.2. İsnâdların İttisâl ve İnkîtâ Durumunu Beyânı	125
2.2. METİN TENKÎDİ	127
2.2.1. Tenkîd Kavramının Anlam Alanı	127
2.2.2. Hadîsin Kur'ân'a Muhalefeti	133
2.2.3. Hadîsin Meşhûr Sünnete Muhalefeti	139
2.2.4. Hadîsin İcmâ'ya Muhalefeti	141
2.2.5. Hadîsin Kıyâs'a Muhalefeti	144
2.2.6. Hadîsin Örf'e Muhalefeti	147
2.2.7. Haber-i Vahîdin Umûmü'l-Belvâdan Olması	151
2.2.8. Sahâbe'nin Rivâyet ile Amel Etmemesi	153

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÂBERTÎ'NİN HADÎS ŞERHÇİLİĞİ

3.1. HADÎS ŞERH GELENEĞİ	157
3.2. HADÎS ŞERH METODU	159
3.2.1. Hadîsi Arap Dili ve Belâgatı Açısından Tahlili	159
3.2.1.1. Sarf Yönünden Tahlili	161

3.2.1.2. Nahiv Yönünden Tahlili	162
3.2.1.3. Belâgat Yönünden Tahlili.....	164
3.2.1.4. Hadîsin Lugâvî Anlamını Tespiti	167
3.2.2. Hadîsi Âyetlerle Şerhi	168
3.2.3. Hadîsi Hadîslerle Şerhi.....	170
3.2.4. Hadîsi Kelâmî Yönden Şerhi.....	172
3.2.5. Hadîsi Fıkhî Yönden Şerhi	174
3.2.6. Hadîs Usûlü ve Tarihi ile İlgili Açıklamalar Yapması.....	176
3.2.7. Hadîs Şerhine Bir Örnek	179
SONUÇ.....	183
KAYNAKÇA	188
ÖZGEÇMİŞ.....	216

ÖZET

DOKTORA TEZİ

BÂBERTÎ'NİN HADİSÇİLİĞİ

Abdurrahman AKKUŞ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Harun ÖZÇELİK

2020, 215 Sayfa

Jüri: Doç. Dr. Harun ÖZÇELİK
Prof. Dr. Nihat YATKIN
Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU
Prof. Dr. Adem DÖLEK
Doç. Dr. Tevhit BAKAN

Ekmelüddîn el-Bâbertî, yazmış olduğu eserleri ve yetiştirmiş olduğu öğrencileri ile H. 8. asırda İslâmî ilimlerin her sahasında adından söz ettiren ve Hanefî ilim geleneğinin sürdürülmesinde payı olan muhakkik âlimlerimizdendir.

Araştırmamızda Bâbertî'nin hadîs usûlüne yaklaşımını ve hadîsleri fıkıh, kelâm, tefsîr ve diğer İslâmî ilimlerde kullanımını tespit edebilmek için onun bu alanlarda yazmış olduğu *et-Takrîr* (usûlü fıkıh), *el-Înâye* (furûu fıkıh) ve *Tuhfetü'l-Ebrâr* (hadîs şerhi) başta olmak üzere birçok eserinden faydalanılmıştır.

Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte Bâbertî'nin yaşadığı dönemin ilmî ve sosyal özellikleri, hocaları, talebeleri ve eserleri, birinci bölümde Bâbertî'nin sünnet, hadîs ve benzeri kavramları hangi anlamlarda kullandığı, râviler hakkındaki değerlendirmeleri, hadîs çeşitleri ve hadîsin tahammül ve edâsına dair görüşleri incelenmiştir. İkinci bölümde, hadîs tenkîdi sened ve metin açısından ele alınmış, Hanefîler ve Bâbertî'nin bâtinî inkitâ prensipleri örnekleriyle verilmiştir. Üçüncü bölümde ise Bâbertî'nin hadîsleri şerh etme yöntemi araştırılmış ve sarf-nahiv gibi dil bilimlerinin yanı sıra kelâm, hadîs ve fıkıh alanındaki izahatları örnekleriyle verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bâbertî, Tuhfetü'l-Ebrâr, et-Takrîr, Râvi, Tenkîd, Şerh

ABSTRACT

Ph. D. DISSERTATION

BÂBERTÎ AND HIS METHODOLOGY IN HADITH

Abdurrahman AKKUŞ

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Harun ÖZÇELİK

2020, 215 Pages

Jury: Assoc. Prof. Dr. Harun ÖZÇELİK

Prof. Dr. Nihat YATKIN

Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU

Prof. Dr. Adem DÖLEK

Assoc. Prof. Dr. Tevhit BAKAN

With his works and the students he raised, Ekmelüddîn al-Bâbartî is one of our investigative scholars who made a name in every field of Islamic sciences in the hijrî 8th century and has a share in the maintenance of the Hanafi tradition.

In our research, in order to determine Bâbartî's approach to the method of hadith and the use of hadiths in fiqh, kalam, tafsir and other Islamic sciences, it has been benefited from many of his works he wrote in these fields like at-Takrîr (method of Hadith), al-Inaya (details of fiqh) and Tuhfetü'l-Ebrâr (commentary on Hadith).

The study consists of introduction and three chapters. In the introduction part, the scientific and social features, teachers, students and works of the period during which Bâbartî lived; in the first chapter, in what meanings Bâbartî used concepts such as sunnah and hadith, his evaluations about the narrators, types of hadith and the views of the hadith regarding its *tahammul* and *adâ* were examined. In the second chapter, hadith criticism is dealt with in terms transmission (*sanad*) and text (*matn*). Besides this, the Hanafîs and Bâbartî's esoteric (*batini*) abscission (*inkita*) principles are given with examples. In the third chapter, Bâbartî's method of interpreting the hadiths was investigated and given the examples of linguistics such as *sarf* and *nahv*, as well as his explanations in the field of kalam, hadith and fiqh.

Keywords: al-Bâbartî, Tuhfatu'l-Abrâr, at-Takrîr, Rawi, Criticism, Commentary

KISALTMALAR DİZİNİ

(a. s.)	: aleyhi's-selâm
AÜİFD.	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin / İbn
bnt.	: bintü
Bkz.	: Bakınız
Byy.	: Baskı yeri yok
c.	: Cilt
(c. c.)	: Celle Celâlüh
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed	: Editör
H.	: Hicrî
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Ktp.	: Kütüphanesi
M.	: Milâdî
(r. a.)	: Radıyallâhu Anh
(s. a. s.)	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
SDÜİFD	: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkîk
ts.	: Tarihsiz
ö.	: Ölümü
v. b.	: ve benzeri
Yay.	: Yayınları / Yayınevi

ÖNSÖZ

İslâm bilgi medeniyeti, günümüze kadar geçen süre içerisinde çeşitli aşamalardan geçerek yaklaşık olarak hicrî X. asırda zirveye ulaşmıştır. Ekmelüddin Bâbertî'nin yaşadığı dönem (H. 710-786/M. 1310-1384) İslâm bilim geleneğinin artık disipline edildiği, âlimlerin kendi alanında uzmanlaştığı, tahkîk ve bilgi erbâbı olduğu dönemdir.

H. X. asır dönemi âlimleri, devrin ilim anlayışı doğrultusunda, bir alanda ihtisaslaşmakla beraber İslâmî ilimlerin her sahasında eser verecek düzeydedirler. Bâbertî'nin de her ne kadar fıkıhla ilgili eserleri öne çıksa da tefsîr, kelam, hadîs, Arap dili ve edebiyatı sahasında verdiği eserler onun çok yönlü bir âlim olduğunu göstermektedir. Atatürk Üniversitesi, Bayburt Valiliği ve Bayburt Üniversitesi tarafından 2010 yılında düzenlenen sempozyumda Bâbertî'nin farklı ilim dallarının ihtisas gerektiren konularına dair düşünceleri ve kaleme aldığı eserlerinin tanıtımının öne çıkması, bizde onun hadisçiliğini doktora tezi olarak çalışma fikrini güçlendirdi.

Mütedâvel hadîs usûlü kitap ve ıstılahlarının Ehl-i Hadîs ekolüne özellikle de Şâfî mezhebi müntesiplerine ait olduğu Mısır'da, Bâbertî Hanefî hadîs ve fıkıh usûlünü takip etmiştir. Biz de bu çalışmamızda, hadîs usûlü başta olmak üzere fıkıh usûlü, fûrûu fıkıh, kelâm ve hadîs şerh çalışmalarındaki yansımalarını da takip ederek Bâbertî'nin hadisçiliğini ele alacağız.

Araştırma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, Bâbertî'nin hayatı, yaşadığı dönemin ilmî, siyasî ve sosyal durumu, hocaları, talebeleri ve eserleri ele alınmıştır.

Birinci bölümde, Bâbertî'nin sünnet anlayışı ve râvi ile ilgili görüşlerinin yanısıra senedin ittisâli ve inkıtâi açısından rivâyet çeşitleri, haberin mahalli ve mâhiyeti konuları ele alınmıştır. İkinci bölümde, Bâbertî'nin hadîsleri sened ve metin yönünden tenkîd yöntemi kendisinin usûl ve fûrûu fıkıh eserlerinden örneklerle ortaya konulmuştur.

Üçüncü bölümde Bâbertî'nin hadîs şerh yöntemi incelenmiş, sonuç kısmında ise tez çalışmasından elde edilen sonuçlar verilmiştir.

Bu çalışmanın öncesinde; gerek ders dönemi, gerekse tez konusunun tespitinde değerli katkılarını esirgemeyen hocalarımız Prof. Dr. Selçuk ÇOŞKUN, Prof. Dr. Nihat

YATKIN ve Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU'na, tez çalışması süresince her türlü destek ve yönlendirmelerde bulunan tez danışmanım Doç. Dr. Harun ÖZÇELİK ve jüri üyeleri Prof. Dr. Adem DÖLEK ve Doç. Dr. Tevhit BAKAN'a tez süresince yapmış olduğu değerlendirmeler ile sürecin sağlıklı bir şekilde yürütmesine katkı sağlayan Doç. Dr. Hanifi ŞAHİN'e, yazma nüshaların temininde yardımcı olan Zeki YAVUZYILMAZ'a minnet ve şükranlarımı arz ederim.

Erzurum – 2020

Abdurrahman AKKUŞ



GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN AMACI

Tezin amacı, çok yönlü bir âlim olan Ekmelüddîn el-Bâbertî'nin hadîs usûlüne yaklaşımı ve bu doğrultuda hadîsleri ele alışı ve başta kelâm ve fıkıh olmak üzere diğer İslâmî ilimlere uygulayışını tespit ederek hadîsçiliğini ortaya koymaktır.

Çalışmamızda Bâbertî'nin *et-Takrîr alâ Usûli'l-Pezdevî*, *el-Înâye fi Şerhi'l-Hidâye ve Tuhfetu'l-Ebrâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr* isimli eserlerini esas aldık. Bunların herbiri kendi alanında asıl kabul edilen eserler üzerine yapılmış çalışmalardır. Öyle ki Bâbertî'nin bu eserleri birkaç yüzyıllık zaman dilimi içerisinde ulema nezdinde hüsnu kabul görmüş ve Osmanlı medrese müfredatlarına mukarrer ders kitapları olarak girmişlerdir. Kelâm sahasında *Şerhu'l-Maksad*'ın yanısıra *el-Fıkhu'l-Ekber*, *Akîdetü't-Tahâvî*, *Neseî* ve *Tûsî*'ye yazdığı şerhler, Arap dili ve belâgatı sahasında *Telhîsü'l-Miftâh* ve *Elfiyyetü İbn Mu'tî* üzerine şerhleri, yarım kalmış *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf* isimli eseri ve birçok konuda kaleme aldığı risâleler ile birlikte düşünüldüğünde, Bâbertî ilim erbabı diyebileceğimiz mükemmel bir âlim portresi oluşturmuştur.

II. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Ekmelüddîn el-Bâbertî'nin hadîs ve hadîs usûlü anlayışı iki açıdan önem arz etmektedir. Birincisi, Anadolu'da ilk eğitimini alan ve sıkı bir Hanefî mezhebi müntesibi ve savunucusu olan Bâbertî'nin hadîs anlayışının, muhaddisler ve önceki Hanefî âlimlerinin yöntemlerinden farklı tarafları olup olmadığını ortaya koymaktır.

İkincisi ise Bâbertî'nin bir muhaddis olarak, delil olması bakımından hadîslere atfettiği değer ve hadîsleri yorumlamadaki usûl ve yaklaşımlarının ilmî külliyyatımıza ve meselelerin çözümlerine etkilerini tespit etmektir. Çünkü Bâbertî, henüz hayatta iken, eserleri İslâm beldelerinde şöhret bulmuş ve müstensihler tarafından çoğaltılmaya başlanmıştır. Yetiştirmiş olduğu öğrencilerinin bu şöhretteki payı da küçümsenemeyecek düzeydedir. Memlûk devletinde etkin bir konuma sahip olan Bâbertî, öğrencileri Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413), Molla Fenârî (ö. 834/1431) ve Şeyh Bedreddîn İbn Kâdî Sımavna (ö. 823/1420) vasıtasıyla da Osmanlı ve Timur devletlerinde etkili olmuştur.

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmamız, konusu sebebiyle usûl ağırlıklı bir çalışma olduğu için yöntem konusunda iki yaklaşım mevcuttur. Birincisi ehl-i hadîsin kaleme aldığı ve İbnü's-Salâh'tan sonra pek değişikliğe uğramadan devam eden usûl yazarlığı, ikincisi ise ehl-i re'y olarak adlandırılan ve Hanefî fukahasının ortaya koyduğu usûl başlıkları ve yöntemleridir.

Çalışmamız, Hanefî mezhebine mensup olan Ekmelüddîn el-Bâbertî eksenli olacağı için Hanefî hadîs usûlü esas alınarak işlenecektir. Araştırmamızda herbir konu; hadîşçiler nezdindeki yeri ve anlamı, Hanefîlerin nazarındaki anlamı ve Bâbertî'ye göre içerdiği mânâ ve taşıdığı önem dikkate alınarak incelenmiştir. Teorik bahisler, tarafların mümkün merteye en eski kaynaklarına müracaat edilerek ele alınmış, ancak örneklerin tamamına yakını Bâbertî'nin kendi eserlerinden tespit edilerek verilmiştir.

IV. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Araştırmamızda, Bâbertî'nin hayatı ve Memlûk devleti sosyal ve siyasal yaşamı hakkında meşhûr Memlûk tarihçisi Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr* ve *es-Sulûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk* eserlerine, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *ed-Dürerü'l-Kâmine fi A'yâni'l-Mieti's-Sâmine ve İnbâu'l-Ğumr bi Ebnâi'l-Umr* adlı eserlerine ve İbn Tağrıberdî'nin (ö. 874/1470) *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kâhire* isimli eserlerine müracaat edilmiştir. Ayrıca Atatürk Üniversitesi, Bayburt Valiliği ve Bayburt Üniversitesi tarafından düzenlenen ve sonrasında *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu (28-30 Mayıs 2010)* ismiyle kitaplaştırılan tebliğler başlangıç aşamasında yolumuza ışık tutmuştur.

Hadîs usûlü alanında Hâkim en-Neysâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*'i, Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*, İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) *Ulûmu'l-Hadîs'i (Mukaddime)*, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî'nin (ö. 676/1277) *et-Takrîb ve't-Teysîr li-Ma'rifeti Süneni'l-Beşîri'n-Nezîr*, Zeynüddîn Irâkî'nin (ö. 806/1404) *et-Takyîd ve'l-İzâh*, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Nüzhetü'n-Nazar fi Tavzîhi Nuhbeti'l-Fiker* ve Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *Fethu'l-Muğîs bi-Şerhi Elfiyyeti'l-Hadîs li'l-Irâkî* müracaat edilen ana kaynaklardır. Bunların yanısıra son dönem müelliflerinden Tâhir b. Sâlih el-

Cezâirî'nin *Tevcîhü'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser*, Nuruddîn Itr'in *Menhecü'n-Nakd fi Ulûmi'l-Hadîs*'i, Zafer Ahmed et-Tehânevî'nin *Kavâid fi Ulûmi'l-Hadîs*'i, Talat Koçyiğit'in *Hadis Tarihi ve Hadis Usûlü* eserleri ile Mehmet Emin Aşikkutlu'nun *Hadiste Ricâl Tenkidi* isimli eserlerinden yazdıklarımızı sürekli teyit ettik.

Fıkıh usûlü alanında Bâbertî'yi Ebu'l-Usr el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *Kenzu'l-Vusûl ila Ma'rifeti'l-Usûl*'üne yazdığı şerhi *et-Takrîr alâ Usûli'l-Pezdevî* üzerinden takip etmekle birlikte, Ebû Bekr el-Cessâs'ın (ö. 370/981) *el-Fusûl fi'l-Vusûl* adlı eseri Hanefiler üzerine yapılan her çalışmada olduğu gibi bu araştırmada da başvurulan ilk kaynak olmuştur. Serahsî'nin (ö. 483/1090) *el-Usûl*'ü ve Abdulazîz el-Buhârî'nin (ö. 730/1330) *Keşfu'l-Esrâr an Usûli'l-Pezdevî* isimli şerhi anlamakta zorlandığımız konuların izahında müracaat edilen kaynaklar olmuştur.

Furû fıkıh alanında zaman zaman Mebsût benzeri Hanefî kaynaklardan istifade etsek de ana kaynağımız, Bâbertî'nin Burhânuddîn el-Merginânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye*'sine yazmış olduğu *el-Înâye fi Şerhi'l-Hidâye* isimli eseri ve ihtiyaç durumunda yine aynı eser üzerine Bedrüddîn el-Aynî'nin (ö. 855/1451) yazdığı *el-Binâye fi Şerhi'l-Hidâye* isimli eserleri olmuştur. Meselelerin izahında bigâne kalamadığımız eserlerden birisi de şüphesiz İbn Âbidîn'in (ö. 1252/1836) *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr* isimli çalışmasıdır.

Hadîs şerhi konusunda İmam Sâğânî'nin (ö. 650/1252) *Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye min Sthâhi'l-Ahbâri'l-Mustafaviyye* isimli hadîs derleme çalışması üzerine Bâbertî'nin kaleme almış olduğu *Tuhfetu'l-Ebrâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr* adlı çalışması baştan sona taranarak müellifin metodu tespit edilmeye çalışılmıştır. Eserin mevcut nüshaları yazma olduğu için okunması zor kısımlarda İbn Melek'in (ö. 821/1418) *Mebâriku'l-Ezhâr fi Şerhi Meşâriki'l-Envâr* isimli aynı eser üzerine yazdığı şerh çalışmasından da faydalanılmıştır.

Araştırmamızın tamamında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin) *Kur'ân-ı Kerim Meâli* esas alınmıştır. Hadîs çevirilerinde ise kendi tercümelerimizi kullandık. İstilâhların izahında zikredilen usûl eserlerinin yanısıra başta Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *Müfredât* olmak üzere Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî'nin (ö. 666/1268) *Muhtârü's-Sthâh*, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânu'l-Arab*'ı ve Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Tâcu'l-Arûs* adlı

eserlerine başvurmakla birlikte tercih gereken durumlarda *TDV İslâm Ansiklopedisi* maddeleri esas alınmıştır.

V. BÂBERTÎ DÖNEMİNİN İLMÎ, SİYÂSÎ VE SOSYAL DURUMU

Bâbertî, hayatının ilk devresini Bayburt'ta İlhanlı-Akkoyunlular döneminde, ikinci devresini ise Halep ve Mısır'da, Memlûklular döneminde yaşamıştır. Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer alan Bayburt, Müslüman Türklerin ilk yerleştiği bölgelerdendir. Danişmendliler, Saltuklular ve Selçukluların hâkimiyetine giren Bayburt'un 1300'lü yıllarda Tebrîz-Trabzon yolu üzerinde bulunmasından dolayı iktisadî bakımdan canlılık yaşadığı kabul edilse de, ağır vergi yükü sebebiyle bu refah halka pek yansımamıştır.¹ Dâru'l-Celâl diye adlandırılan şehirde Emîr Mahmûd tarafından Mahmûdiye ve Erzurum valisi Cemâleddîn Hoca Yâkût tarafından Yâkûtiye medreseleri kurulmuş ve Bâbertî'nin de ilk tahsilini Yâkûtiye medresesinde aldığı rivâyet edilmiştir.²

Hicrî 7-10/milâdî 13-16. asırlar arasında varlığını sürdüren Memlûklular³, Mekke'den başlayarak Kızıldeniz'in iki yakasını içine alacak şekilde batıda Mısır, doğuda Ürdün, Lübnân, Filistin, Batı Suriye ve aynı hat doğrultusunda Urfa, Harput ve Divriği civarına kadar olan alanda hâkimiyet sürmüşlerdir.⁴ Bu sınır, Bâbertî'nin doğduğu şehre birkaç yüz km mesafededir.

Bâbertî'nin Mısır (Kâhire) yaşamı h. 740 / m. 1339 yıllarından sonraki dönemdir.⁵ Bu dönem Bahrî Memlûkluları döneminin sonu, Burcî Memlûkluları döneminin ilk yıllarıdır. Memlûklular döneminde idarî ve iktisadî görevlerin askerlere, dînî ve adlî görevlerin halk tabakasından gelen ilim adamlarına verilmesi Bâbertî gibi ulema sınıfının yönetimde söz sahibi olmasına fırsat vermiştir. Dönemin sultanları nezdinde

¹ İsmet Miroğlu, "Bayburt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi I-XLIV*, Türkiye Diyanet Vakfı Vakıf Yayınları İşletmesi, İstanbul 1992, V, 226.

² Osman Turan, "Bayburt", *İslâm Ansiklopedisi I-XIII*, (5. Baskı), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, II, 365-367.

³ Memlûk ifadesi, önceleri köleler arasından seçilerek özel askeri eğitime tabi tutulan hükümdar muhafızları için kullanılırken; zamanla kendine has hukûki bir statüye sahip olan ve siyasi iktidarı ele geçirecek kadar güçlenen Türk unsurlar için kullanılmıştır. Bkz. Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk", *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, Ankara 2004, XXIX/87.

⁴ İsmail Yiğit, "Memlûkler", *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, Ankara 2004, XXIX/90-91.

⁵ Asri Çubukçu, "Ekmelüddîn Bâbertî, Hayatı ve Eserleri", Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 17-18.

büyük itibarı olan Bâbertî, asıl etkisini Burcî Memlûklularının ilk sultanı olan Sultan Zâhir Berkûk'un atabeylik ve ilk saltanat yıllarında kazanmıştır.

Memlûklular dönemi sosyal yaşamı, toplumsal çekişmeler, hastalıklar hatta zaman zaman yaşanan kıtlıklar açısından çalkantılı bir dönemdir ve bu sebeple toplum sınıflara ayrılmıştır. Fakat ilmî ve kültürel hayat halk tabakasındaki gitgellere rağmen hanedan ailesi, diğer yönetici ve tüccarların desteğiyle canlılığını korumuştur. Âlimlere gösterilen hürmet ve ilim kurumlarına yapılan bağış ve vakıflardaki zenginlik birçok âlim ve öğrencinin Mısır'a göç etmesine sebep olmuştur.⁶ Bu göçe batıdaki İslâm devleti Endülüs'ün haçlı saldırıları,⁷ doğu İslâm ülkelerinin de Moğol saldırılarına⁸ maruz kalması sebep olmuştur.

Bölge, Fâtımîler döneminde Şîî mezheplerin kontrolünde iken Eyyûbîler ve Memlûklular döneminde Sünnî idarecilerin, dolayısıyla da Sünnî mezheplere müntesip âlimlerin kontrolüne geçmiştir. Süreçteki değişimi Ezher külliyesinde görmek mümkündür. Fâtımîler döneminde (h. 361/ m. 972) inşa edilen külliyenin ilk hocası Şîî fakih Nu'mân el-Kayravânî'dir. Ezher camiinin de açılışıyla birlikte, Ezher külliyesi Şia'da önem arz eden birçok kutlama ve merasime ev sahipliği yapmıştır. Eyyûbîler döneminde, Ezher camiinde cuma namazının bırakılması ve medreseye sünnî hocaların atanmasıyla değişim başlamış ve Memlûklular döneminde fikhın yanı sıra hadîs ve kırâat ilimleri için de bazı düzenlemeler yapılmıştır.⁹

İslâm dünyasının zor yıllarını kazanıma çeviren Memlûklular, bölgede var olan medreseleri daha da çoğaltarak, Dımaşk'ta yüz altmış, Kâhire'de yetmiş beş kadar

⁶ Halit Özkan, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, 25; Hâlid Muhammed el-Arûsî, *et-Takrîr li-Usûli Fahri'l-İslâm Pezdevî li-Ekmeiddîn el-Bâbertî min Evveli'l-Kitâb hattâ Cümleti Mâ Tütreku bihi'l-Hakîka*, (Doktora Yeterlik Tezi), Câmîatü Ümmî'l-Kurâ, Külliyyetü'ş-Şerfa ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Mekke 1997, 22-27.

⁷ Endülüs Emevi Devleti'nin 1031 yılında yıkılması ve yerine Mülûkü't-Tavâif (şehir devletlerinin) kurulması Avrupa'da haçlı zihniyetinin (reconquista) Endülüs müslümanlarına karşı uyanmasına sebep olmuştur. 1057 yılında Kastilya kralı tarafından başlatılan haçlı saldırıları 1147 senesinde Murâbitlar'ın yıkılışı ile şiddetlenmiş ve kıta Avrupası'nda ki Müslüman hâkimiyeti büyük oranda sona ermiştir. Bkz. Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1995, XI, 211-216.

⁸ Moğollar, Cengiz Han (ö. 1227) ile başladıkları saldırgan ve yayılcı politikaları ile Horasan, Afganistan, Azerbaycan ve Kuzey İran'ı ele geçirmişlerdi. İkinci Moğol saldırıları Hülâgu döneminde artarak devam etmiş ve önce İran'ın tamamını, ardından 1268 yılında Bağdat'ı işgal edip Abbâsi devletine son vererek Suriye tarafına yönelmişlerdi. 1264'te Memlûkler ile yaptıkları Aynicâlût savaşı Moğol tarihinde dönüm noktası olmuştur. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2005, XXX/225-229.

⁹ Mustafa İsmet Uzun, "Ezher", *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1995, XII, 53.

medresenin faaliyet göstermesine öncü olmuşlardır. Medreselerin çoğunda dört sünî mezhebin ayrı ayrı hocaları ve onların kürsüleri vardı. Bâbertî'nin meşihatlık ve Hanefî baş müderrisliğine atandığı Şeyhû hânekâhında İmam Bahâuddîn İbnü's-Şeyh Takiyyüddîn es-Sübki (ö. 773/1372) Şâfiî müderrisliğine, Halîl b. İshâk el-Cündî (ö. 776/1374) Mâlikî müderrisliğine, kâdî'l-kudât Muvaffiku'd-Dîn (ö. 769/1367) Hanbelî müderrisliğine tayin edilmişti.¹⁰

Yaklaşık üç asır devam eden Memlûk yönetimi birçok âlimin yetiştiği dönemdir. İslâmî ilimler sahasında her biri otorite olan el-'İzz b. Abdisselâm (ö. 660/1262), Kurtûbî (ö. 671/1273), İbn Kudâme (ö. 682/1283), Karâfî (ö. 684/1285), İbnü'n-Nakîb el-Makdîsî (ö. 698/1298), İbn Cemâ'a (ö. 733/133), Zeylâî (ö. 743/1343), Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), İbn Kesîr (ö. 774/1373), İbn Reslân el-Bulkînî (ö. 805/1403), İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) ve Suyûtî (ö. 911/1505) bu dönemin âlimleridir. Arap dili alanında İbn Mâlik et-Tâî (ö. 672/1274), İbn Hişâm en-Nahvî (ö. 761/1360), Muhyiddîn el-Kâfiyecî (ö. 879/1474) ve Lisânu'l-'Arab müellifi İbn Manzûr (ö. 711/1311) bunlar arasındadır.

Bu devirde yetişen muhaddisler arasında, mustalah ve hadîs şerhinin önde gelen isimlerinden İmam Nevevî (ö. 676/1277), İbn Dakîku'l-İd (ö. 702/1302), el-Mizzî (ö. 742/1341), Zehebî (ö. 748/1348), İbnü't-Türkmânî (ö. 750/1349), Alâuddîn Moğultay et-Türkî (ö. 762/1361), Hafız el-İrâkî (ö. 806/1404), Heysemî (ö. 807/1405), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), Bedrüddîn el-Aynî (ö. 855/1451), Sehâvî (ö. 902/1497) ve Kastallânî (ö. 923/1517) de yer almaktadır.

Memlûklular döneminde, İslâmî ilimlerin yanı sıra tabiî ilimlerden tıp, matematik, fizik, felsefe ve mantık alanlarında da önemli ilim adamları yetişmiştir.¹¹

Moğollar tarafından önce Anadolu Selçuklu Devletinin (h. 641/1243) tâbi konumuna düşürülmesi ve ardından Bağdat'ın istila edilmesi (h. 656/1258) İslâm dünyasında sarsıntıya sebep olmuş; bunun etkisi ictimâî ve ilmî hayatta hemen hissedilmişti. Çünkü Moğollar, devleti kendi yasalarına göre idare edip; halkı şahsî-dînî

¹⁰ Makrîzî, Takiyyüddîn Ahmed b. Ali, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hutatı ve'l-Âsâr I-IV*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1418, IV, 292; Suyûtî, Celalüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Hüsnü'l-Muhâdara fî Tarihi Mısır ve'l-Kâhire I-II*, Tahkîk: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Mısır 1967, II, 267.

¹¹ Yiğit, "Memlûkler", 94.

işlerinde serbest bırakmışlar ve çaresiz kalan Müslüman halk çeşitli fıkıh mezheplerini benimsemiş ve bunlara taassupla sarılmışlardı.¹²

Bâbertî'nin yaşadığı dönem fıkıh ilmi açısından duraklama, hadîs ilmi açısından şerh dönemine tekabül eder. İslâm ülkelerinde yetişen fıkıh bilginlerinin diğerleriyle irtibatı kesilmiş, bölgeler arasında seyahat etmekten mahrum kalan âlimler ilim alış-verişinden ve ilmî inkişâflardan da mahrum kalmıştı. Böylece yeni eserler yazılamamış, bunun yerini şerh, ihtisâr, hâşiye ve ta'lik türü telifat almıştır. Tercih ve tahrîc yetkisine sahip olmayan âlimleri taklît ruhu kaplamış ve mezhepler arası tartışmalar günden güne alevlenmişti.¹³

Eyyübîlerle birlikte hâkimiyetin şiflikten sünnilige doğru kaydığı coğrafyada Memlûklularla birlikte Hanefîliğe doğru bir yöneliş başlamıştır. Bâbertî de bu yönelişte etkili olmuş ve eserlerinin arasında önemli bir yer tutan amelî ve itikadî mezheplere dair birçok eser kaleme almıştır. Bunlar arasında *en-Nüketü'z-Zarîfe fî Tercîhi Mezhebi Ebî Hanîfe* isimli eseri özellikle Şâfiî âlimlerinin Ebû Hanîfe'nin Buhârî'deki hadîsleri bilmediği ve birçok hususta Hz. Peygamber'in hadîslerine muhalefet ettiğine dair iddiaları ve Hanefî mezhebine yönelttikleri eleştirilere cevap mahiyetindedir.¹⁴

Benzer durum hadîs şerhlerinde de görülmektedir. İmam Nevevî'nin (ö. 676/1277) Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'i üzerine kaleme aldığı *el-Minhâc* isimli eseriyle birlikte şerh edebiyatı farklı bir mahiyet kazanmış ve hadîs ilimlerinin yanı sıra diğer ilim dallarına da ağırlık verilmeye başlanmıştır. Zengin içerikli hadîs şerhleri¹⁵ diye isimlendirilen bu türün en zirve örnekleri İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Bedrüddîn Aynî (ö. 855/1451) tarafından kaleme alınmış, fakat bu iki eser aynı zamanda hadîs şerhi üzerinde cereyan eden mezhep çekişmelerine de sahne olmuştur.¹⁶ Bâbertî de *Tuhfetü'l-Ebrâr* isimli *Meşârik* şerhinde itikadî ve amelî mezheplerin arasında var olan birçok ihtilâfları ele almış ve dönemindeki mezhep çekişmelerini eserine yansıtmıştır.

¹² Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1999, 256.

¹³ Abdullah Kahraman, "Ekmelüddîn el-Bâbertî'nin Fıkıh Usulündeki Yeri ve Usule Dair İki Eseri: et-Takrîr ve er-Rüdûd ve'n-Nükûd", Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 239-254.

¹⁴ Ahmet İnanır, "Ekmelüddîn Bâbertî'nin en-Nüketü'z-Zarîfe fî Tercîhi Mezhebi Ebî Hanîfe Adlı Risâlesinin Tahkik ve Tercümesi", Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 303-346.

¹⁵ Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, TDV Yayınları, Ankara 2011, 197.

¹⁶ Talat Sakallı, *Hadis Tartışmaları İbn Hacer-Bedruddin Aynî*, TDV Yayınları, Ankara 1996, 55.

Bâbertî'nin hayatına dair bilgiler verdiğimiz kısımda işaret edildiği üzere, siyasî çevre değişken ve çalkantılıdır. Devlet, vilâyetlerden oluşur ve her bir vilâyetin başında bir emir vardır. Emirlerin arasından güçlü olanları devlet yönetimini etkilemiş ve çoğu zaman veliahtların yönetimi ele almasına mâni olmuşlardır. Zaten Burcî Memlûklular de sultan seçimle belirlendiği için iç istikrar pek olmamış, dâhilî ve hâricî güçler sürekli karışıklık çıkarmaya uğraşmışlardır.

Memlûklular, askerlerin yönetimde etkin oldukları bir devlet yapısına sahiptirler. Dinî ve adlî görevlerin dışındaki bütün idarî ve mâlî işler askerler tarafından yönetilmiştir. Fakat Bâbertî, sürekli değişen yönetimden pek etkilenmemiş, otoritesi hep devam etmiştir.

Memlûklular ictimâî hayatın belirleyici aktörü ikta sistemidir. Yani arazi ve taşınmaz mâlların mülkiyet, işletme ve faydalanma hakkının devlet tarafından kişilere tahsîs edilmesidir. Toprağın işletme hakkı sultan, emirler ve askerler arasında paylaştırıldığı için halk ya toprak işçisi olarak çalışmak veya ticaret ve sanatla uğraşmak durumundaydı. Zaman zaman ıslah çalışmaları yapılırsa da geniş halk kitleleri hep ezilenler olmuş; ulema sınıfı yöneticiler ile halk arasında köprü vazifesi görerek istek ve şikâyetleri emir ve sultanlara iletmeye çalışmışlardır.¹⁷

Bâbertî, her ne kadar kâdîlik görevini kabul etmese de müderrislik ve hânekâhın meşihâtlığı görevleri sebebiyle halk, zenginler ve yöneticiler üçgeninde sürekli aktif olmuş ve kendisine ulaşan sorunları ilk elden çözüme ulaştırma fırsatı yakalamıştır. Yöneticiler onun isteklerini geri çevirmemiş ve taleplerini geciktirmeden yerine getirmişlerdir.¹⁸

VI. BÂBERTÎ'NİN HAYATI

Bâbertî'nin tam adı, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed Ebû Abdillah Şemsüddîn İbnü's-Şeyh er-Rûmî el- Bâbertî'dir. 710-786/1310-1384 yılları arasında yaşamıştır.¹⁹ Doğum yeri hakkında iki farklı görüş vardır. Bunlardan biri

¹⁷ Mustafa Demirci, "İktâ", *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2000, XXII, 43.

¹⁸ İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Fellâh Abdulhayy b. Ahmed, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb I-XI*, Tahkîk: Mahmûd Arnaûd, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 1986, VIII, 505.

¹⁹ Bâbertî'nin doğum tarihinin H. 712 veya 714 olabileceği hakkında ki farklı rivâyetler için bkz. Suyûtî, Celâlüddîn, *Buğyetü'l-Vuât fi Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât I-II*, Tahkîk: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim, el-Mektebetü'l-Asrîyye, Lübnan ts. I, 239; İbn Kutluboga, Ebû'l-Adl Zeynüddîn Kâsım,

Bağdat yakınlarındaki Bâbertâ köyü olduğu, diğeri ise Bâbert (Bayburt) olduğudur. Fakat sarf açısından Bâbertâ'nın ism-i mensûbunun Bâbertâvî şeklinde olması gerekirken Bâbert'in nisbesi doğrudan Bâbertî şeklindedir.²⁰

Bâbertî'nin Bağdat yakınlarındaki Bâbertâ köyüne nispet edilmesinde, Anadolu coğrafyasının ensâb ve buldân türü eserlerin müellifleri tarafından pek bilinmiyor olması etkilidir. Bu eserlerin Bâbert maddesine bakıldığında yeterli bilgi bulmak mümkün değildir. Örneğin, Bâbert hakkında bilgi veren Şihâbuddîn Yâkût b. Abdillâh (ö. 626/1229) “Erzurum yakınlarında, güzel ve büyük bir köydür. Bu bilgiyi bana, ehlinden fakîh bir kimse söyledi ” demesi de bunu göstermektedir.²¹ *Hediyyetü'l-Ârifîn* müellifi İsmâil Paşa da Bâbertî hakkında bilgi verirken “el-Bayburdî'yi kastediyorum, yani Erzurum kazalarından olan” şeklinde daha açık bir ifade kullanmaktadır.²²

Bâbertî'nin Bayburtlu olduğu tezini güçlendiren bir diğeri husus Türkçe biliyor ve konuşuyor olmasıdır. Muhammed b. Kalavun'un meliklerinden Emir Şeyhû'nun huzurunda yapılan bir tartışmada, yıkılan kiliselerin yeniden inşa edilmesi görüşü ağırlık kazanınca, Bâbertî'nin kızdığı ve meseleyi Emir Şeyhû ile aralarında Türkçe konuştukları tarih kitaplarında yer almıştır.²³

Kaynaklarda Bâbertî'nin ismi zikredilirken künyeleri arasındaki er-Rûmî künyesinin sürekli yazılması da onun Bayburtlu olduğunu göstermektedir. Son dönem müelliflerinden Adil Nuveyhız'ın değerlendirmesi şöyledir: “İki yüz km daha uzak olmasına rağmen onun Erzurum yakınlarındaki Bayburt'tan olması, Bağdat yakınlarındaki Babertâlı olmasından daha doğrudur. Nisbesindeki er-Rûmî ifadesi de

Tâcü't-Terâcim, Tahkîk: Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1992, 276; Kehhâle, Ömer b. Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifîn I-XIII*, Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrût ts. XI, 298.

²⁰ Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmûd, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût 2002, VII, 42.

²¹ Hamevî, Şihâbuddîn Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemü'l-Buldân*, Dâr Sâder, Beyrût 1995, I, 307.

²² Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannıfîn*, Maârif Vekâleti Matbaası, İstanbul 1951, II, 171.

²³ **Makrîzî, Ebû Muhammed Takiyyüddîn Ahmed b. Ali, *es-Sulûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk I-VIII*, Tahkîk: Muhammed Abdulkadîr Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1997, IV, 185.**

bunu destekler ve İbn Hacer'in de aralarında yer aldığı bazı terâcim âlimleri de bu görüştedir."²⁴

Öğrencileri arasında Şair Ahmedî, Şeyh Bedreddîn, Tabîb Hacı Paşa, Molla Fenârî ve Kâdî Darîr gibi aslen Anadolu'dan olup ve eğitim sonrası tekrar doğdukları topraklara dönen âlimlerin olması da Bâbertî'nin Türk asıllı ve Bayburtlu olduğu tezini kuvvetlendirmektedir.

Bâbertî'nin çocukluk yılları, Anadolu Selçuklu devletinin yıkıldığı (h. 708/m. 1308) ve beylikler döneminin başladığı yıllardır. Bayburt, Köseadağ savaşından (h. 641/m. 1243) sonra her ne kadar Selçuklu idaresinde kalmış olsa da İlhanlılar'a yüklü miktarda vergi ödemesi yapıyordu. Şehir, Bâhâdır Han'ın ölümüyle (h. 735/m. 1334) Eretnoğulları'nın eline geçmiş, fakat bu dönemde de istikrar bulmamıştır. Diğer taraftan medreselerin de siyasî ve ictimâî hayatla bağlantılı olarak yozlaşması Bâbertî'yi farklı arayışlara yönlendirmiş²⁵ ve ilk eğitimini memleketinde aldıktan sonra önce Mardin, ardından Halep'e gitmiştir.²⁶ Mardin ve Halep'teki eğitimi ve süresi hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak Taşköprizâde, Bâbertî'nin Halep'te Kâdî Nâsıruddîn İbnü'l-Adîm tarafından Sâzeciye medresesine yerleştirildiği ve orada bir müddet ikamet ettikten sonra Kâhire'ye gittiğini söylemektedir.²⁷ İbn Hacer'e göre Bâbertî 740/1339 yıllarından sonra, Kâhire'ye geçmiş ve kalan ömrünü burada tamamlamıştır.²⁸ Hocalarından İbn Abdilhâdî'nin h. 744/m. 1343, Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin h. 745/m. 1345, Kâkî ve İsfehânî'nin h. 749/m. 1349 senesinde vefat ettiği düşünülürse, Kâhire'deki yaşamının h. 740/m. 1339'un ilk yıllarında başlaması gerekir.

Bâbertî, h. 755 senesinde Sultan el-Melik en-Nâsır Hasan'ın meşveret heyetinde yer alan el-Melik el-Kebîr Seyfüddîn eş-Şeyhû tarafından inşa ettirilen Şeyhû Hânekâhı

²⁴ Âdil Nuveyhız, *Mu'cemü'l-Müfessirîn I-II*, Müessesetu Nuveyhız es-Sekâfiyye, Beyrût 1988, II, 618.

²⁵ Miroğlu, "Bayburt", V, 225; Seyfullah Kara, "XIV. Yüzyılda Yurt Dışında Tahsil Gören Türkiyeli Bir Âlim: Ekmelüddîn Bâbertî", Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 101-108.

²⁶ Dönemin ticaret yolları, ilmî merkezlerini de dolaylı olarak etkilediği için Anadolu-Şam ve Akdeniz-İran yolları Mardin ve Halep gibi şehirlerin öne çıkmasını sağlamıştır. Memlûkler ve Artuklular dönemi Halep ve Mardin'deki ilmî hayat ve medreseler için bkz. Esra Atmaca, *Halep'te İlmî Hayat*, Ensar Yayınları, İstanbul 2016, 81; Mehmet Aziz Yaşar, "Artuklu Dönemi Mardin Bölgesinde Fıkıh", *3. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi: 20-22 Nisan 2018 - Mardin, Bildiriler (ss.257-281)*, İKSAD, Mardin 2018, 265.

²⁷ Taşköprizâde, Ahmed Efendi, *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde*, Dersaâdet, İstanbul 1896, II, 730.

²⁸ İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *İnbâu'l-Ğumr bi Ebnâi'l-'Umr*, Tahkik: Hasan Habeşî, Lücnütü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, Mısır 1969, I, 298.

meşihatlığı ve Hanefî müderrisliğine tayin edilmiştir.²⁹ Bu tarihten itibaren Memlûklular nezdinde itibar kazanan Bâbertî, görüş ve fikirlerine başvurma ihtiyacı hissedilen müstesna kişiliğini ömrünün sonuna kadar devam ettirmiştir.

Bâbertî'nin asıl nüfuzu Sultan Berkûk'un h. 784-791 yılları arasındaki sultanlığı zamanında ortaya çıkmış, birçok meselede sultana aracılık yapmış ve istekleri kabul görmüştür. Sultan Berkuk'un hânekâhın kapısından geçerken bir müddet durup Bâbertî'nin çıkmasını beklediği ve yol arkadaşlığı yaptıkları kaynaklarda yer almaktadır.³⁰ İbn Tağrıberdî'ye göre, sultanlar Bâbertî'ye kadar, kadılar huzura girence ayağa kalkmazlardı. Fakat Bâbertî ile bu âdet değişmiş ve sultanların kadılar huzura girince ta'zim için ayağa kalkma âdeti başlamış ve sonrasında da devam etmiştir.³¹

Bâbertî, 19 Ramazan 786 senesinde vefat etmiş ve cenazesi vasiyeti üzerine ömrünü adadığı Şeyhûniye hânekâhına defnedilmiştir. Sultan Melik Zâhir cenazesine katılmış, hatta tabutunu taşımak istemiş fakat ümeranın itirazı üzerine vazgeçmiştir.³² Bayburt, Aydıntepe ilçesi Aşağı Kırmızı köyünde Bâbertî için bir makam inşa edilmiştir ve günümüzde ziyaret edilmektedir.

²⁹ Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr*, IV, 292.

³⁰ İbn Hacer, *İnbâu'l-Ğumr*, I, 298; *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni Mieti's-Sâmine I-VI*, Tahkîk: Muhammed Abdulmuîd, Meclisü Dâireti'l-Maârifî'l-Osmâniyye, Haydârâbâd 1972, VI, 1.

³¹ İbn Tağrıberdî, *Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî, en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kâhire I-XVI*, Dâru'l-Kütüb, Mısır ts. XI, 303.

³² Taşkoprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, II, 731.

VII. BÂBERTÎ'NİN İLMÎ KİŞİLİĞİ

İbn Hacer, Bâbertî'nin güçlü bir kişiliğe sahip, fedakâr, heybetli fakat insani ilişkilerde mülayim olduğunu söyler. Fıkıh, arapça ve usûl bilgisine sahip olduğu için kendisine defalarca kâdîlık teklif edilmiş, ama kabul etmemiştir.³³

Bâbertî, h. 755/m. 1355 senesi itibariyle Şeyhûniyye hânekâhı meşîhatı ve Hanefî mezhebi baş müderrisi olarak görevlendirilmiş; aynı zamanda hânekâhın vakıf idaresi de Bâbertî'ye verilmişti. Hânekâhta dört mezhebe göre fıkıh dersi, hadîs-i nebevi dersi ve yedi rivâyet üzerine Kur'ân kıraati dersleri okutuluyordu.³⁴ Bâbertî'nin Türk olması ve hânekâhın idaresi elinde bulunması sebebiyle Türk asıllı öğrencilere hâmilik yapmış ve dolaylı olarak Anadolu'da kurulacak olan Osmanlı ilim anlayışını özellikle kelâm ve fıkıh alanında etkilemiştir.³⁵

Hânekâhın başmüderrisi olan Bâbertî, burada kelâm, usûlü fıkıh, fûrûu fıkıh ve hadîs dersleri okutuyordu. Eserlerinin büyük bir kısmı, buradaki ders notlarından oluşmaktadır.³⁶

Bâbertî'nin, İslâmî ilimlerin hemen her sahasına dair eser vermiş olması, onun çok yönlü bir âlim olduğu ve ilmî birikimi hakkında yeterli ipucu vermektedir. Yapmış olduğu şerhlerin herbiri alanındaki zirve eserler üzerinedir. Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *Usûl*'ü, Merginânî'nin (ö. 593/1197) *Hidâye*'si, Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Akîde*'si ve Sağânî'nin (ö. 650/1252) *Meşârik*'i ittifakla böyledir. Diğer taraftan, Bâbertî'nin ders aldığı hocaları aynı zamanda mezkûr eserler üzerine çalışmaları olan âlimlerdir. Aşağıda da görüleceği üzere Bâbertî, kaleme aldığı eserler üzerine daha önceden hocalarıyla müzakereler yapmış ve bu eserler üzerindeki fikirlerinin belli bir seviyeye ulaştığına kanaat getirdikten sonra şerhe başlamıştır. Bundan dolayıdırki tabakât türü

³³ İbn Hacer, *İnbâu'l-Ğumr*, I, 298; Taşkoprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, II, 730.

³⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire*, XI, 174; Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr*, IV, 292.

³⁵ Bekir Karadağ, "Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı Fıkıh Çalışmalarına Etkisi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23 (2), Sivas 2019, 816, 819, 820.

³⁶ Bâbertî, eserlerinin mukaddimesinde bu hususa dikkat çekmiş, dostlarının ve talebelerinin bu isteklerini uzun zaman ertelediğini ifade etmiştir. Bkz. Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd, *el-İnbâye Şerhu'l-Hidâye I-VI*, Tahkîk: Amr b. Mahrûs, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 2007, I, 8; Bâbertî, *et-Takrîr li-Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî I-VIII*, Tahkîk: Abdüsselâm Subhî Hâmid, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 2005, I, 75; Bâbertî, *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*, Tahkîk: Arif Aytekin, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 1989, 14 vd.

eserlerde Bâbertî'den bahsedilirken muhakkik, mudakkık gibi ifadeler kullanılır. Hatta İbn Kutluboğa, Bâbertî'yi muhakkiklerin sonuncusu olarak tanıtır.³⁷

A. Hocaları

Kaynaklarda Bâbertî'nin ders aldığı hocaları³⁸ hakkında geniş malumat yoktur. Ancak onlardan tespit edebildiklerimiz şunlardır.

1. Kıvâmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Buhârî el-Hügendî el-Kâkî (ö. 749/1348)³⁹: Bâbertî'nin en çok ders aldığı hocası olup⁴⁰ *Hidâye ve Usûlü Pezdevî*'ye birer şerh yazmıştır. *Mi'râcü'd-Dirâye ilâ Şerhi'l-Hidâye ve Bünyânü'l-Vusûl fi Şerhi'l-Usûl li'l-Pezdevî*, Bâbertî eserlerinde belirtmese de en çok faydalandığı ve nakilde bulunduğu kaynakları arasındadır.⁴¹

2. Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Gırnatî el-Endelüsî (ö. 745/1344): Devrinin önde gelen tefsîr, kırâat, hadîs, fıkıh, tabakât ve dil âlimidir. Eğitimi Endülüs'te tamamladıktan sonra Mısır'a gitmiş ve Bâbertî'den başka Takiyyüddîn es-Sübki ve İsnevî gibi meşhûr talebeleri olmuştur. *el-Bahru'l-Muhît ve el-Vehhâc Muhtasarı Minhâc* müellifidir.⁴²

3. Şemsüddîn Ebu's-Senâ Mahmûd b. Abdurrahmân b. Ahmed el-İsfehânî (ö. 749/1349): Bâbertî'nin hocalarından olan İsfehanî, aynı zamanda Pezdevî'nin *Usûl*'ünü şerh etmesine vesile olan kişidir. İsfehânî, ölüm hastalığında olan Mevlâna Kutbuddîn Şîrâzî'yi (ö. 710/1311) ziyaret etmiş ve ondan *Usûlü Pezdevî*'nin nüshalarını almış, kendisi de üzerinde bir müddet çalıştıktan sonra derlemesi için Bâbertî'ye vermiştir.

³⁷ Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, I, 471; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, 276. Herhangi bir görüşü etraflıca araştırıp onun dayandığı âyet, hadîs, şiir ve daha başka delillerini ortaya çıkaran çok yönlü âlime muhakkık denir. Bundan dolayıdır ki Şîfî İmâmîyye fıkım derli toplu bir hale getirerek sistemleştiren Ebû'l-Kâsım Ca'fer b. el-Hasen el-Hillî için muhakkık künyesi kullanılmıştır. Bkz. Mazlum Uyar, "Hillî, Muhakkık", *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1998, XVII, 38; Harun Bekiroğlu, "Yazma Eserlerden Kodikoloji'ye: Tahkike Giriş", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23 (2), Sivas 2019, 860.

³⁸ İbn Hacer, *İnbâu'l-Ğumr*, I, 298; Dâvûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtu'l-Müfessirîn I-II*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût ts, II, 253.

³⁹ Hüseyin Kayapınar, "Kâkî", *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2001, XXIV, 216.

⁴⁰ Bâbertî, *el-İnâye*, I, 9.

⁴¹ Hâlid Muhammed, *et-Takrîr li-Usûli Fahri'l-İslâm Pezdevî li-Ekmeliddîn el-Bâbertî min Evveli'l-Kitâb hattâ Cümleti Mâ Tütreku bihi'l-Hakîka*, (Doktora Yeterlik Tezi), 38.

⁴² Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr ale't-Tabakât ve'l-Âsâr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1997, 387; Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed, *Fevâtü'l-Vefayât I-IV*, Dâr Sâder, Beyrût 1973, IV, 71.

İsfahânî, aynı zamanda *Şerhu'l-Akâid*, *Metâliu'l-Enzâr li'l-Beydâvî*, *Beyânu'l-Muhtasar li'bni Hâcib*, *Beyânu Meâni'l-Bedî' Libni's-Saâtî* ve birçok eserin müellifidir.⁴³

4. İbn Abdilhâdî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn b. Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî (ö. 744/1343): İbn Kudâme el-Makdîsî diye de bilinir. Ebu'l-Fadl Makdîsî ve İbn Teymiye'nin öğrencisi ve *el-Ahkâmü'l-Kübrâ* ve *el-Kelâm alâ Ehâdîsi İbn Hâcib* isimli eserlerin müellifidir.⁴⁴

5. Mîrek Şemsüddîn Muhammed b. Mübârekşâh el-Buhârî (ö. 784/1382).⁴⁵

6. Sadrüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebu'r-Rabî' ed-Dilâsî (ö. 756/1355)⁴⁶ Bazı eserlerde Mekke civarına yerleşen ve h. 721'de vefat eden Abdullah b. Abdulhakk ed-Dilâsî el-Mahzûmî ile karıştırılmış olması muhtemeldir.⁴⁷ Fakat Bâbertî'nin Mısır'a 740 senesinde veya sonrasında gittiği dikkate alınca bu kişinin Sadrüddîn ed-Dilâsî olduğu açıklık kazanmaktadır.

B. Talebeleri

1. Muvaffakuddîn er-Rûmî (ö. 809/1406): Bâbertî'nin öğrencilerinden olan Muvaffakuddîn, sırasıyla Gazze, Halep, Kâhire ve Kudüs kadılığı yapmıştır. Ayrıca Gazze ve Kudüs'ün Hanefî mezhebine mensup ilk kadısı olduğu söylenir.⁴⁸

2. Bedrüddîn Muhammed b. Hasbek et-Türkî. (ö. 813/1410) Ekmelüddîn Bâbertî'nin öğrencilerinden olan Bedrüddîn et-Türkî bilgisi, dirâyeti ve mürûetinin yanısıra Hanefî mezhebine olan düşkünlüğü ile bilinen bir kişidir.⁴⁹

3. İbnü's-Şihne Ebu'l-Velîd Muhammed b. Muhammed el-Halebî (ö. 815/1412): Türk asıllı olan İbnü's-Şihne ilk eğitimini Halep'te aldıktan sonra, fıkıh eğitimine Kâhire'de devam etmiş ve Bâbertî'nin tavsiyesi ile Sultan el-Melikü'l-Eşref tarafından

⁴³ Bâbertî, *et-Takrîr*, I, 75; Muhsin Demirci, "İsfahânî", *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2000, XXII, 509.

⁴⁴ Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *el-İber fî Haberi men Gaber*, Tahkîk: Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût ts, IV, 132; Ferhat Koca, "İbn Abdilhadi, Şemseddîn", *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1999, XIX/273.

⁴⁵ Hacı Bekir Karlığa, "Muhammed b. Mübârekşâh", *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2005, XXX/559.

⁴⁶ Zehebî, *el-İber*, IV, 170.

⁴⁷ Bkz. Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-Nukûd*, Tahkîk. Dayfullah b. Sâlih el-'Umerî, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2005, I, 46.

⁴⁸ İbn Hacer, *İnbâu'l-Ğumr*, II, 377; İbn Kutluboğa, *Tâcû't-Terâcim*, 277.

⁴⁹ İbn Hacer, *İnbâu'l-Ğumr*, II, 476; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, IX/154.

Halep kadılığına tayin edilmiştir. Tarih, siyer, belâgat gibi birçok alanda eseri olan İbnü’ş-Şihne’nin bir de *Nihâyetü’n-Nihâye fi Şerhi’l-Hidâye* isimli Hidâye üzerine yazdığı bir şerhi vardır.⁵⁰

4. Seyyid Şerîf Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 816/1413): Şîrâz’da h. 740/1340 tarihinde dünyaya gelen Cürcânî, ilim tahsili için gittiği Kâhire’de Molla Fenârî, Şeyh Bedreddîn Simâvî ve diğer talebelerle birlikte on yıl kadar Şeyhûniyye hânekâhında Bâbertî’den naklî ilimleri, Mübârek Şâh’tan aklî ilimleri tahsil etmiştir. Eğitiminin ardından ülkesine dönen Cürcânî, Teftazânî ile birçok ilmî münazaralar yapmış ve uzun yıllar Şîrâz ve Semerkant’ta müderrislik görevlerinde bulunmuştur. Fıkıhta Hanefî, itikâdî konularda ise çoğunlukla Eş‘arîlerin görüşlerini benimseyen Cürcânî’nin yüz civarında eseri vardır.⁵¹

5. Şair Ahmedî, Tâcüddîn İbrâhîm b. Hızır (ö. 816/1413): Doğum yeri ve tarihi kesin olmamakla birlikte, Sivas’ta h. 735 tarihinde doğduğu kabul edilir. Anadolu’daki eğitiminin ardından Mısır’a giden Ahmedî, Hacı Paşa ve Molla Fenârî ile Bâbertî’nin ders halkasına katılmıştır. Ondördüncü yüzyılda Anadolu’nun önemli şairlerinden kabul edilen Ahmedî, şiirlerinin yanı sıra tıp sahasında yazmış olduğu manzum eserleriyle de meşhûrdur. Amasya’da 1413 yılında vefat etmiştir.⁵²

6. Şeyh Bedreddîn, Mahmûd b. İsrâîl b. Abdulazîz Kâdî Simavne (ö. 823/1420): Simavne kasabasında doğan Bedreddîn Simâvî, Anadolu’da Şeyh Bedreddin ismiyle bilinir. İlk tahsiline babasında başlayan Bedreddîn daha sonra Edirne, Bursa, Konya, Kudüs ve nihâyetinde Kâhire’de Mübârek Şâh’ın ders halkasına katıldı. Burada Seyyîd Şerîf Cürcânî ile tanışan Bedreddîn, onunla birlikte Ekmelüddîn Bâbertî’den de nakli ilimler tahsil etti. Kâhire’de tasavvufa intisap eden Bedreddîn, bir müddet Tebrîz taraflarında kaldı ve Konya, Tire, Kütahya üzerinden memleketi Edirne’ye döndü. Şehzadeler arasındaki mücadelede Mûsâ Çelebi’nin tarafında yer aldı ve kazaskerliğe kadar yükseldi. Mehmet Çelebi’nin tahta geçmesi üzerine isyan hareketlerine katılan Bedreddîn Simâvî, 1420’de idam edildi. Eserleri arasında yer alan *Letâifü’l-İşârât* ve

⁵⁰ Ziriklî, *el-A’lâm*, VII, 44; Şükrü Özen, “İbnü’ş-Şihne, Ebû’l-Velid”, *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2000, XXI, 222.

⁵¹ İbn Hacer, *İnbâu’l-Ğumr*, III, 535; Sadreddin Gümüş, “Cürcânî, Seyyid Şerîf”, *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1993, VIII, 134.

⁵² Ahmet Acıduman, “Şair ve Hekim Ahmedî’nin Tervihü’l-Ervah Adlı Tıbbi Mesnevisinde Çocukların Sağlığının Korunması Üzerine”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 56/4, Ankara 2013, 219-220.

Câmiu'l-Fusûleyn'de görüldüğü üzere Şeyh Bedreddîn, Hanefî fikhına vâkıf bir fakîhtir.⁵³

7. Tabib Hacı Paşa, Celâlüddîn Hızır b. Ali b. Murad el-Aydîni el-Konevî (ö. 820 veya 827/1417-1424): Aslen Konyalı olan Celâlüddin Hızır, Bâbertî'nin Şeyhûniyye medresesindeki talebeleri arasındadır. Kâhire'de yakalandığı bir hastalık sebebiyle tıp ilmine yönelmiş ve el-Melikü'l-Mansûr Kalavun Bimaristânı'nda tabiplik yapmıştır. Daha sonra memleketi olan Ayasuluk'a (Selçuk) dönerek Aydınoğulları Beyliğinde kâdılık ve saray hekimliği yapmıştır. Eserlerinin birçoğu tıp sahasında olan Hacı Paşa'nın *Mecmau'l-Envâr fi Cemî'l-Esrâr* isimli bir de tefsiri vardır.⁵⁴

8. Sirâcüddîn Ebû Hafs, Ömer b. Ali el-Kinânî (ö. 829/1426): Berkûkiye, Nâsırıyye ve Eşrefiyye medreselerinde uzun yıllar ders veren Sirâcüddîn Ebû Hafs, hocalarının ders halkalarında *Hidâye* okumakla meşhur olduğu için kendisine “kâriu'l-hidâye” lakabı verilmiştir. Hatta Bâbertî'ye onaltı kez *Hidâye*'yi okuduğu rivâyet edilmiştir.⁵⁵

9. Şemsüddîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî (ö. 834/1431): İlk tahsilini İznik civarında alan Fenârî, önce Amasya'ya gidip Cemâlüddîn Aksarâyî'den icazet almış ve ardından Seyyîd Şerîf Cürçânî ile Kâhire'ye giderek Ekmelüddîn Bâbertî'nin ilim halkasına katılmıştır. Bursa'ya dönüşünde Manastır Medresesinde müderrislik yapan Molla Fenârî, Yıldırım Bayezid tarafından Bursa kâdılığına getirilmiş ve on yıl kadar bu görevi sürdürmüştür. Bir süre Karaman civarında ikamet eden Molla Fenârî tekrar Bursa kâdılığına atanmış ve 828 yılında II. Murad tarafından müftü olarak görevlendirilmiş ve bu sebeple Osmanlı'nın ilk şeyhülislâmı olarak anılmıştır.⁵⁶ Molla Fenârî'nin ilmî

⁵³ Şeyh Bedreddin, Mahmûd Simâvi, *Câmiu'l-Fusûleyn*, Hacı Yunus Apaydın (Ed.), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2012, 5-29; Bilal Dindar, “Bedreddin Simavi”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1992, V, 333.

⁵⁴ Mecdî Mehmed Efendi, *Şakâiki Nu'maniye ve Zeyilleri I-V*, Neşreden: Abdulkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, I, 74; Cemil Akpınar, “Hacı Paşa”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1996, XIV, 492; Ahmet Acıduman, Önder İlgili, “Erken Dönem Türkçe Tıp Yazmalarından Hacı Paşa'nın (Celalüddin Hızır) Teshîl Adlı Eserinde Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Üzerine Bir Ön Çalışma” *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 54, Ankara 2011, 231.

⁵⁵ Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed, *ed-Dav'u'l-Lâmi li-Ehli Karni't-Tâsi' I-VI*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrût ts, VI, 109.

⁵⁶ Sadık Eraslan, *Meşihât-ı İslamiyye ve Ceride-i İlmiyye*, DİB Yayınları, Ankara 2009, 21.

kişiliği medrese-tekke bütünlüğünü şahsında toplayan mutasavvıf âlim tipinin ilk örneklerindedir.⁵⁷

10. Kâdî Darîr, Mustafa b. Yûsuf b. Ömer Erzeni'r-Rûmî: Aslen Erzurum'lu olan Kâdî Darîr, Bâbertî'nin daveti üzerine 779 senesinde Mısır'a gitmiş ve onun aracılığıyla el-Melikü'l-Mansûr ve Sultan Berkûk ile tanışmıştır. Asıl ilgi alanı tarih ve edebiyat olan Darîr, güçlü hafızası ve tatlı hitabeti ile dikkat çekmiş ve el-Melikü'l-Mansûr'un isteği üzerine *Sîretü'n-Nebî* tercümesini yapmıştır.⁵⁸

11. Abdulkerîm b. Nûh Fakîh er-Rûmî: Bâbertî'nin *Tuhfetü'l-Ebrâr* isimli eserini h. 780 tarihinde istinsah eden müstensihdir. Kaynaklarda Bâbertî'nin talebesi olarak zikredilmese de henüz müellif hayatta iken eserini istinsah etmesi ve kendisinin de Bâbertî ve Kâdî Darîr gibi Rûmî nisbesiyle anılması Abdulkerim b. Nûh'un da Mısırdaki olduğu ve aynı zamanda Bâbertî'ye talebelik yaptığı izlenimini vermektedir.⁵⁹

C. Eserleri

Kaynaklarda Bâbertî'ye atfedilen kırktan fazla eser vardır. Bunlardan bir kısmı matbu, bir kısmı yazma olarak mevcuttur. Bir kısmının ise sadece isimleri vardır.⁶⁰ Bâbertî'nin eserlerinin çoğunluğu fıkıh usûlü ve fıkıh alanına dair yazmış olduklarıdır. Ardından kelâm alanında kaleme aldığı çalışmaları ve son olarak ta hadîs, belâgat ve tefsîr ilmine ait eserleri gelir. Bunlardan bir kısmı telif iken, çoğunluğu şerh, hâşiye ve telhîs yani ihtisar türü çalışmalardır. Bâbertî eserlerinin çoğunu tamamlamış, bazıları ise yarım kalmıştır.

⁵⁷ İbn Hacer, *İnbau'l-Ğumr*, III, 464; Mevdî, *Şakâiki Nu'maniye*, I, 47; İbrâhim Hakkı Aydın-Tahsin Görgün, "Molla Fenâri", *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2005, XXX/245.

⁵⁸ Mustafa Erkan, "Darîr", *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1993, VIII, 498.

⁵⁹ *Tuhfetü'l-Ebrâr*'ın bu nüshası için bkz. Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, 05 Ba 1252.

⁶⁰ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, 277; Suyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara*, I, 471; Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, II, 730; Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdillâh, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn I-VI*, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat 1941, I, 81, 346, 443, 473, 852.; II, 1249, 1475, 1689, 1823; Ziriklî, *el-Â'lâm*, VII, 42; Murat Kumbasar, *Bâbertî ile İbn Melek Arasındaki Fikhî Tartışmalar*, Araştırma Yayınları, Ankara 2016, 22; Yusuf Şen, *Osmanlı'da Fıkıh Usûlü Anlayışı-Bâbertî Örneği*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015, 66-68; Asri Çubukçu, "Ekmelüddîn Bâbertî, Hayatı ve Eserleri", 18; Yusuf Alemdar, "Yaşadığı Çağı ve Yetiştiği Çevreyi Yansıtan Bir Âlim Portresi: Ekmeleddin Bâbertî", Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 61. Bahse konu eserlerde ve kütüphane kataloglarında Bâbertî'ye atfedilen daha başka eserler olmakla birlikte basılı veya yazma olarak ulaşılabildiğimiz veya kütüphane kayıtlarında özellikleri tanıtılıp Bâbertî'ye ait olduğuna dair kanaat getirdiğimiz otuz beş eseri çalışmamıza aldık.

1. Kelâm İlmiyle İlgili Eserleri

1. *el-İrşâd fî Şerhi'l-Fıkhî'l-Ekber*⁶¹: Bâbertî'nin, Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-Ekber* isimli risalesi üzerine şerhidir. Bazı kütüphane kayıtlarında *Muhtasaru'l-Hikemi'n-Nebeviyye* olarak geçmektedir.⁶²

2. *Şerhu Akîdeti Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*⁶³: Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Akîdetü't-Tahâvî* ismiyle meşhûr olmuş eserinin şerhidir. Bâbertî bu eserinde, İbn Ebi'l-İzz gibi Selefîyye'ye meyleden şarihlerden ayrılarak, Tahâvî'nin derlediği esasları kelâmî bakış açısıyla ele almış ve yaşadığı çağda ortaya çıkan birtakım şüpheleri gidermeğe çalışmıştır.⁶⁴

3. *Şerhu Vasiyyeti'l-İmâmi'l-A'zam*⁶⁵: *el-Vasiyye*, Ebû Hanîfe 'ye nispet edilen beş eserden birisidir. Bâbertî, *İrşâd* ismiyle *el-Fıkhü'l-Ekber*'i şerhettikten sonra *Şerhu Vasiyyeti Ebî Hanîfe*'yi kaleme almıştır. Bâbertî bu şerhte Ebû Hanîfe'nin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'ın diğer mezheplerden ayrıldığı iman, amel, ümmetin fazilet sıralaması, Kur'an'ın mahlûk olmadığı, istitâat, mestler üzerine mesh, kabir azabı, ölümden sonra dirilme ve şefâat gibi konulardaki görüşlerini izah etmiştir.⁶⁶

4. *Şerhu Tecrîdi'l-Akâid*⁶⁷: Nasıruddîn et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Tecrîdü'l-Kelâm* diye de bilinen ve felsefî kelâmın ilk örneklerinden olan eserin şerhidir. Bâbertî, eserde tartışmalara yol açan imâmet bahsi ile ilgili olarak hocası Kutbuddîn Şîrâzî'den naklen,

⁶¹ Bâbertî, *el-İrşâd fî Şerhi Fıkhî'l-Ekber*, Bkz. Ayasofya Ktp. 1384, Mehmed Aga Camii. 71, Hacı Mahmut Efendi. 1/13, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi. 1551/4 vd.

⁶² Eserin Suûdi Arabistan Câmîatü İmâm Muhammed b. Suûd kütüphanesi 585 (4367) numaradaki isminin devamına *Şerhu Fıkhî'l-Ekber* yazılmıştır. Ayrıca Kudüs Hâlidîyye Kütüphanesi 270 numarada kayıtlı olan *Muhtasaru'l-Hikemi'n-Nebeviyye*'nin açıklama kısmına *Fıkh-ı Ekber* metninin kırmızı mürekkep ile yazıldığı notu düşülmüştür.

⁶³ Bâbertî, *Şerhu Akîdeti Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*, Yazma Nüshaları için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi: 2/1259, Amuca Zade: 1/312, Lala İsmail Paşa:2/689 vd. Eserin iki farklı baskısı yapılmıştır. *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâvî*, Tahkîk: Arif Aytekin, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Kuveyt, 1989 ve Tahkîk: Abdusselâm b. Abdilhâdî Şinnâr, Dâru'l-Beyrûtî, 2009.

⁶⁴ İbrâhîm Coşkun, "Bir Müttekellim Olarak Ekmelüddîn el-Bâbertî ve Tahâvî Akidesi Şerhinin Diğer Şerhlerle Mukayesesi", Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 193-203.

⁶⁵ Bâbertî, *Şerhu Vasiyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Tahkîk: Muhammed el-Âyidî - Hamza Muhammed Vesîm el-Bekrî, Dâru'l-Feth, Beyrût 2009; Yazma Nüshaları için bkz. Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi. 2917/2, Süleymaniye Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi. 143 vd.

⁶⁶ Bâbertî, *Şerhu Vasiyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe*, 50, 93, 98, 120, 136.

⁶⁷ Bâbertî, *Şerhu Tecrîdi'l-Akâid*, Nûruosmaniye Yazma Eserler Koleksiyonu. 2160, Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan. 429/9.

imâmet bölümü ve sonrasının Tûsî tarafından değil, İbn Mutahhar el-Hillî (ö.726/1325) tarafından kaleme alındığı bilgisini vermektedir.⁶⁸

5. *Şerhu Umdeti'l-Akâid*⁶⁹: Ebû Hafs Necmeddîn en-Neseî'nin (ö. 537/1142) *Akâidü'n-Neseî* ismiyle meşhûr eserinin şerhidir.

6. *Şerhu'l-Maksad*⁷⁰: *el-Maksad fi'l-Kelâm* veya *el-Maksad fi Usûli'd-Dîn* olarak kayıtlara geçen bu eser, Bâbertî'nin kelâm konularını etraflıca ele aldığı bir çalışmasıdır. Müellif eseri dört maksad olarak tertip etmiş ve birinci maksadda ilâhiyyât, ikinci maksadda nübüvvet, üçüncü maksadda (ki bunu hatime olarak isimlendirmiştir) meâd yani haşr, cennet-cehennem, günâh-ı kebîre, şefâat, kabir azabı gibi sem'iyât konularını, dördüncü maksad veya matlabta imân meselelerini incelemiştir.⁷¹ Konuları işlerken önceki kelâmcılardan nakillerde bulunmuş⁷² ve Eş'ârî, Mu'tezile ve Kaderiyye gibi itikâdî fırkalara eleştiriler yöneltmiştir.⁷³

7. *Risâle fi Beyâni'l-Mezâhibi'l-Bâtule ke'r-Revâfid ve'l-Hâriciyye ve'l-Kaderiyye ve Gayr-ı Zâlik*⁷⁴: Kütüphane kataloglarında *Risâle fi Akîdeti Fırakı'd-Dâlle*, *Risâle Tukavvî İ'tikade Duafâ-i Hanefiyye*, *Risâle fi Ashâbi'l-Ehvâ ve'l-Bid'a* ve daha başka isimlerle yer alan risalede Bâbertî, fırka tasniflerini, yetmiş üç fırka rivâyetini⁷⁵ esas olarak Hanefî usûlü doğrultusunda incelemiştir.⁷⁶

⁶⁸ Bâbertî'nin imâmet bahsine dair açıklamaları için bkz. Bekir Topaloğlu, "Tecrîdü'l-İ'tikâd", *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2011, XXXX/250.

⁶⁹ Bâbertî, *Şerhu Umdeti'l-Akâid*, Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, 313/2.

⁷⁰ Bâbertî, *el-Maksad fi'l-Kelâm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa, 64, Şehid Ali Paşa, 171, Ayasofya, 1384/1; Mektebetü Câmîati Melik Suûd. No. 3292 (Müellif, eserin hatimesinde el-Mısrî künyesini ve eserin ismi olarak Şerhu'l-Maksad ibaresini yazmış ve h. 777 tarihini düşmüştür. Müstensih Mahmûd b. Ya'kûb ise ferağ kaydında istinsah tarihini h. 797 olarak vermiştir. Bkz. vr. 84/b.)

⁷¹ Bâbertî, *Şerhu'l-Maksad*, vr. 6/a, 46/b, 66/b, 80/a vd.

⁷² Bâbertî, *Şerhu'l-Maksad*, vr. 29/b, 32/b vd.

⁷³ Bâbertî, *Şerhu'l-Maksad*, vr. 25/b, 31/b vd.

⁷⁴ Bâbertî, *Risâle fi Beyâni'l-Mezâhibi'l-Bâtule ke'r-Revâfid*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa. 656, Reisü'l-Küttâb Mustafa Efendi. 119, Lala İsmail. 706, H. Hüsnü Paşa. 771/9, Şehid Ali Paşa. 2732/4 Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi. 976/4 vd.

⁷⁵ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen I-II*, Tahkîk: Muhammed Fuad Abdulkâdî, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire ts, Fiten:17; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *es-Sünen I-IV*, Tahkîk: Hüseyin Selim ed-Dârânî, Dâru'l-Muğni, Riyâd 2000, Siyer: 75; Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'âs es-Sicistânî, *es-Sünen I-IV*, Tahkîk: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût ts, Sünne: 1; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned I-VI*, Tahkîk: Bedreddin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, III, 120. Bkz. Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, Nun Yayıncılık, İstanbul 1996, 21-40.

⁷⁶ Kadir Gömbeyaz, "Bâbertî'ye Nispet Edilen Bir Fırak Risalesi Hakkında Tespitler", Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmeliüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 429-450.

2. Fıkıh İlmiyle İlgili Eserleri

1. *el-İnâye fi Şerhi'l-Hidâye*⁷⁷: Hanefî mezhebinin meşhûr fakîhlerinden Merginânî'nin *el-Hidâye* adlı eserinin şerhidir. Çeşitli fıkıh kitaplarından, bilhassa *el-Hidâye*'nin diğer şerhlerinden istifade ile hazırlanan eser, diğer İslâm ülkelerinde Bâbertî'ye itibar kazandırdığı gibi, Osmanlı medreselerinde de en çok okunan fıkıh kitaplarından olup Kanûni Sultan Süleyman döneminde Medâris-i Hâkâniye'de okutulacak kitaplar listesinde yer almaktadır.⁷⁸ Eserde Hanefî ulemasının görüşlerine yer verilmekte ve genelde Şâfiî mezhebi görüşleriyle karşılaştırma yapılmaktadır.⁷⁹ Şahsi görüşlerini kendinden emin bir tarzda ifade etmekte, bazı meseleleri izah etmektedir.⁸⁰ Çalışmamızda, özellikle hadîslerin fıkha uygulanması noktasında faydalandığımız eserlerinden biridir.

2. *el-Envâr fi Şerhi'l-Menâr*⁸¹: Ebu'l-Berekat en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) fıkıh usûlüne dair yazdığı *Menâru'l-Envâr* isimli eserinin şerhidir. *Menâru'l-Envâr* ise Pezdevî'nin *Kenzü'l-Vusûl*'ünün muhtasarıdır ve usûl konusunda tercih edilen görüşleri “sahîh”, “muhtâr” gibi kayıtlarla belirtmesiyle öne çıkmıştır. Asırlarca medreselerde ders kitabı olarak okutulan *Menâru'l-Envâr*'ın üzerine birçok şerh ve haşiye yazılmıştır.⁸²

3. *Şerhu'l-Ferâizi's-Sirâciyye*⁸³: Sirâcüddîn Muhammed es-Secâvendî'nin (ö. 596/1200) *Sirâciyye* ismiyle meşhûr ferâiz metnine el-Kelabâzi (ö. 700/1300) tarafından *Dav'u's-Sirâc* adıyla bir şerh yapılmış ve Bâbertî bu şerhi ihtisar etmiş, bazı yerlerini de açıklamıştır. Bundan dolayı eser *Muhtasaru Dav'i's-Sirâc* diye de bilinir.⁸⁴

⁷⁷ Bâbertî, *el-İnâye Şerhu'l-Hidâye*, Tahkîk. Amr b. Mahrûs, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 2007.

⁷⁸ Topkapı Sarayı Arşivi, E/2803/1. Bkz. Shahab Ahmed, Nenad Filipovic, “Sultanın Müfredatı”, Mustafa Gündüz, (Ed.), *Osmanlı Eğitim Mirası*, Doğubatu Yayınları, İstanbul 2015, 146.

⁷⁹ Bâbertî, *el-İnâye*, I, 17, 26, 28, 32, 36 vd.

⁸⁰ Bâbertî, *el-İnâye*, I, 247, 349, II, 227, 229 vd. Örneğin; Bâbertî, Merginânî'nin başı meshetme hususunda Kitab'ı mücmel kabul etmesine itiraz eder ve “Mücmel, beyan edilmeden kendisiyle amel edilemeyendir. Hâlbuki başı mesh konusunda biz Kitâb'daki hüküm ile amel edebiliriz...” demektedir. Bkz: *el-İnâye*, I, 19.

⁸¹ Bâbertî, *el-Envâr fi Şerhi Menâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde. 187, Yeni Cami. 337, Şehid Ali Paşa. 652, Cârullah. 537 vd.

⁸² Bkz. Ferhat Koca, “Menâru'l-Envâr”, *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, Ankara 2004, XXIX/118.

⁸³ Bâbertî, *Şerhu Ferâizi's-Sirâciyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa. 1106/1; Kayseri İl Halk Kütüphanesi, Raşid Efendi. 564.

⁸⁴ Murat Kumbasar, “Ekmelüddîn Bâbertî ve Ebû Hanîfe İle İlgili Bir Risalesi”, *Ekev Akademi Dergisi*, 13(41), Erzurum 2009, 241-250.

4. *et-Takrîr alâ Usûli'l-Pezdevî*⁸⁵: Fâhru'l-İslâm Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *Kenzu'l-Vusûl ila Ma'rifeti'l-Usûl* isimli eseri üzerine Bâbertî'nin yapmış olduğu şerh çalışmasıdır. Bâbertî bu eserinde nakli ve akli izahlar getirerek hem Pezdevî hem de Hanefî usûlünü yeterli seviyede şerhetmiştir. Hatta Abdulazîz el-Buhârî'nin *Keşfu'l-Esrâr*'da kapalı bıraktığı yerleri de şerhetmiştir, denilebilir. Bâbertî'nin usûl konularındaki düşünceleri ve fikhî açıklamalarına dair sıkça başvurduğumuz eseridir.

5. *Hülâsatu'l-Fetâvâ*⁸⁶: İki cilt olup Rüstem Paşa 146/147/177'de kayıtlıdır.

6. *er-Rüdûd ve'n-Nukûd Şerhu Muhtasârı İbn Hâcîb*⁸⁷: İbn Hâcîb'in Âmidî'nin *el-İhkâm* isimli eserine yaptığı muhtasârı üzerine şerh çalışmasıdır. İbn Hâcîb, Âmidî'nin eserini önce *el-Müntehâ's-Sûl ve'l-Emel fi İlme'l-Usûl ve'l-Cedel* ismiyle şerh etmiş, sonra kendi eserinin yaklaşık dörtte birlik kısmını ihtisar ederek *Muhtasaru'l-Müntehâ* ismini vermiştir. Dolayısıyla Bâbertî'ye atfen iki farklı esermiş gibi zikredilen *er-Rüdûd ve'n-Nukûd* ve *Şerhu Muhtasaru'l-Müntehâ* aslında aynı eserdir.⁸⁸

7. *en-Nüketü'z-Zarîfe fi Tercîhi Mezhebi Ebî Hanîfe*: Bâbertî'nin, Ebû Hanîfe'nin *Sahîh-i Buhârî*'de geçen hadîsleri bilmediği ve bu sebeple sünnet-i seniyyeye muhalif davrandığı iddialarına cevap vermek ve mezhep müntesiplerinin Ebû Hanîfe'ye güvenlerini korumak amacıyla yazmış olduğu eseridir.⁸⁹ *en-Nüketü'z-Zarîfe*'ye, Bâbertî'nin çağdaşı olan İbn Ebi'l-İzz (ö. 793/1390) tarafından kaleme alınan *el-İttibâ'* isimli bir reddiye yazılmıştır.⁹⁰

⁸⁵ Bâbertî, *et-Takrîr li Usûli Fahri'l-İslâm Pezdevî I-VIII*, Tahkîk. Abdusselam Subhî Hamîd, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Suûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 2005; Yazmalar için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttâb Mustafa Efendi. 282, Yeni Cami. 323.

⁸⁶ Bâbertî, *Hülâsatu'l-Fetâvâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Rüstempaşa. 146, 147, 177.

⁸⁷ Bâbertî, *er-Rudûd ve'n-Nukûd I-II*, Tahkîk. Dayfullah b. Sâlih el-Umeri, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2005. Yazmalar için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye. 426, Esad Efendi. 501.

⁸⁸ Bâbertî, *er-Rudûd*, I, 29.

⁸⁹ Bâbertî, *en-Nüketü'z-Zarîfe fi Tercîhi Mezhebi Ebî Hanîfe*, Tahkîk. Belt el-Hasan Ömer, Câmîatu'l-Melik Suûd Yayınları, Riyâd 1998.

⁹⁰ İbn Ebi'l-İzz, Ali b. Alâiddîn ed-Dımaşkî, *el-İttibâ'*, Tahkîk. Muhammed Ataulah-Abdullah b. Asım el-Karyûtî, Lahor, Mektebetü's-Selefiyye, 1985. Kendisi de Hanefî mezhebine mensup olan İbn Ebi'l-İzz bu Risâlesinde, Ebû Hanîfe'ye yöneltile eleştirisi ve haksız ithamlar konusunda Bâbertî ile aynı kanaatte olmakla birlikte, Bâbertî'nin de Ebû Hanîfe'yi savunmak için İmam Şâfi'ye haksızlık ettiğini ve taklit ruhunun taassubu doğurduğunu; halbu ki dinde asıl olanın delile ittiba etmek olduğunu savunmaktadır. Ayrıca bkz. Mehmet Sadi Çöğenli, "Bâbertî ve en-Nüketü'z-Zarîfe fi Tercîhi Mezhebi Ebî Hanîfe" Adındaki Risalesi, Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmeliüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 281-302. Bâbertî'nin bu Risâlesi Tercîhü'l-Mezhebi Ebi Hanîfe veya Mukaddime fi Tercîhi Mezhebi Ebî Hanîfe adlarıyla da bilinmektedir. Bkz. Ahmet İnanır, "İbn Ebi'l-İzz'in "İttiba" Adlı Risalesi Bağlamında Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi Örneğinde Taklide Dair Görüşleri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2), Tokat 2013, 226.

8. *Şerhu Telhîsi'l-Câmii'l-Kebîr*⁹¹: Ebû Abdillâh el-Hıl'âtî'nin Hanefî fûrûu fikhına dair İmam Muhammed'in aynı isimli eserine yaptığı telhîsin şerhidir. Taşköprizâde bu eserin tamamlanamadığını söylemektedir.⁹²

9. *Şerhu Menşei'n-Nazar fi İlmi'l-Hilâf*: Burhânuddîn en-Nesefî (ö. 687/1289) tarafından ilmî tartışmalarda dikkat edilmesi gereken hususlara dair yazılan eserin şerhidir.⁹³

10. *Mukaddime fi'l-Ferâiz*: İbn Kutluboğa *Mukaddime fi'l-Ferâiz*'i *Şerhu'l-Ferâizi's-Sirâciyye*'den farklı bir eser olarak zikretmektedir.⁹⁴

11. *Risâle fi Ademi Cevâzi Bey'i'l-Hayevân*⁹⁵

12. *İ'tirâdâtü Cemâlüddîn ale'l-Mecma' ve Şerhuhu maa Ecvibetih*⁹⁶

13. *el-İntisâr li'l-Eimmeti'l-Ahyâr*⁹⁷

14. *er-Risâletü'n-Nadra li-Mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe*⁹⁸

15. *Şerhu Risâleti'l-Ekmeliyye*⁹⁹

16. *Erbaâ ve Hamsûne Farîza*:¹⁰⁰ Osmân b. Abdulğaffâr tarafından istinsah edilen eser ibadetler hakkındadır.

3. Tefsîr İlmiyle İlgili Eserleri

1. *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*¹⁰¹: Bâbertî, *Şerhu'l-Keşşâf* ismiyle de bilinen bu eserinde Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ından Fâtiha, Bakara ve Âl-i İmrân

⁹¹ Bâbertî, *Şerhu Telhîsi'l-Câmii'l-Kebîr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli. 964. Zirikli, *el-A'lâm*, 42.

⁹² Taşköprizâde, *Miftâhu's-Saâde*, II, 730.

⁹³ Katîb Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1861.

⁹⁴ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, 277.

⁹⁵ Kumbasar, *Bâbertî İbn Melek Arasındaki Fikhî Tartışmalar*, 23.

⁹⁶ Bâbertî, *İ'tirâdâtü Cemâlüddîn ale'l-Mecma' ve Şerhuhu maa Ecvibetih*, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi. 2128.

⁹⁷ Bâbertî, *el-İntisâr li'l-Eimmeti'l-Ahyâr*, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi. 2128.

⁹⁸ Bâbertî, *er-Risâletü'n-Nadrâ li-Mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Almanya Leipzig Kütüphanesi. 707/1.

⁹⁹ Osmanlıda bazı fetvaların Ekmeliyye ifadesiyle anılması sebebiyle ismi zikredilen bu eserin Bâbertî'nin fetvalarından bir derleme olduğu düşünülebilir. Bkz. Alemdar, "Yaşadığı Çağı ve Yetiştirdiği Çevreyi Yansıtan Bir Âlim Portresi: Ekmeleddin Bâbertî", 68. Fakat Takiyyüddin İbn Teymiye (ö. 728/1328) tarafından kaleme alınmış olan *er-Risâletü'l-Ekmeliyye*'nin isim benzerliği dolayısıyla Bâbertî'ye atfedilmiş olması da mümkündür. Ayrıca bkz. Kumbasar, "Ekmeleddin Bâbertî ve Ebû Hanîfe İle İlgili bir Risalesi", 246.

¹⁰⁰ Bâbertî, *Erbaâ ve Hamsûne Farîza*, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, 05 Ba 1519/3.

¹⁰¹ Bâbertî, *Hâşiye alâ Tefsîri Keşşâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Karaçelebizâde. 30, Carullah. 198, Veliyyüddin Efendi. 301, Çorlulu Ali Paşa. 74/1 vd.

surelerini içeren kısımları şerhetmiştir. Eserde Zemahşerî'ye kırâat, dil ve özellikle kelâmî meselelerde eleştiriler yöneltmiştir.¹⁰²

2. *Risâle alâ Tefsîri Kavlihî Teâlâ: İn Tetûbâ ilallah*¹⁰³: Bâbertî bu risalesini Tahrîm sûresi 4. âyeti hakkında zihinlerde oluşan birtakım sorulara cevap mahiyetinde kaleme almıştır.¹⁰⁴

3. *Risâle fî Tefsîri Kavlihî Teâlâ: “Velevlâ Fadlullahi Aleyh”*¹⁰⁵: Nisâ sûresi 83. âyeti bağlamında yazılan risalede Bâbertî, akıl-nakil, tevhid, sevab-ikab, cennet-cehennem gibi kelâmî meseleleri ve istinbat olgusunu ele alır.¹⁰⁶

4. *Risâle fî Âyetin min Sûreti 'l-Hadîd*¹⁰⁷

5. *Risâle fî Ba'di Letâifi Sûreti 'l-İhlâs*¹⁰⁸: Bâbertî'nin İhlâs sûresini gramer, belâgat ve kelâm açısından tefsîrini yaptığı eseridir.¹⁰⁹

6. *el-Fark Beyne 'l-İnzeli ve 'l-Menzûl*¹¹⁰

4. Hadîs İlmiyle İlgili Eserleri

1. *Tuhfetü 'l-Ebrâr Şerhu Meşâriki 'l-Envâr*¹¹¹: Bâbertî'nin İmam Sâğâni'nin (ö. 650/1252) *Meşâriku 'l-Envâri'n-Nebeviyye min Sihâhi 'l-Ahbâri 'l-Mustafaviyye* isimli eserine yazmış olduğu şerhidir.

¹⁰² Bkz. Mehmet Dağ, “Bâbertî'nin Haşiyetü Keşşâf Adlı Eseri”, Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 501-514.

¹⁰³ Bâbertî, *Risâle alâ Tefsîri Kavlihi Teâlâ: İn Tetûbâ ilallah*, Ayasofya Kütüphanesi. 1384, 4800.

¹⁰⁴ Bkz. Veysel Güllüce, “Ekmelüddîn Bâbertî'nin Tahrîm suresi 4. Ayetinin Tefsirine Dair Risalesi”, Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 515-522.

¹⁰⁵ Bâbertî, *Risâle fî Tefsîri Kavlihi Teâlâ: velevlâ Fadlullahi Aleyh*, Ayasofya Kütüphanesi. 1384, 4800.

¹⁰⁶ Bkz. Faiz Kalın, “Ekmelüddîn Bâbertî'nin Nisâ Sûresi 83. Ayeti İle İlgili Risalesi”, Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 523-533.

¹⁰⁷ Bâbertî, *Risâle fî Âyetin min Sureti 'l-Hadîd*, Ayasofya Kütüphanesi. 1384, v. 69-73; 4800, v. 12-14.

¹⁰⁸ Bâbertî, *Risâle fî Ba'di Letâifi Sûreti 'l-İhlâs*, Ayasofya Kütüphanesi. 1384, 4800.

¹⁰⁹ Bkz. Ali Eroğlu, “Ekmelüddîn Bâbertî'nin İhlâs Sûresinin Tefsirine Dair Risalesi Üzerine Bir Değerlendirme”, Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 535-542.

¹¹⁰ Bâbertî, *el-Fark Beyne 'l-İnzeli ve 'l-Menzûl*, Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu. A 1321/6.

¹¹¹ Bâbertî, *Tuhfetü 'l-Ebrâr Şerhu Meşâriki 'l-Envâr*, Mekke Şirvânizâde Mehmed Rüşdi Paşa Ktp. 1084 (Hadîs-618), Bkz. Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi. 05 Ba 1252. (Abdulkerim b. Nâh Fakîh er-Rûmî tarafından istinsah edilen bu nüsha h. 780 tarihlidir. Bu durum göstermektedir ki müellif henüz hayatta iken *Tuhfetü 'l-Ebrâr*'ın ilim çevresinde etkisi görülmeğe başlamıştır. *Tuhfetü 'l-Ebrâr*'ın sadece Türkiye kütüphanelerindeki mevcut nüshaları kırkın üzerindedir. Bkz. Muhammet Beyler, “Ekmelüddîn Bâbertî'nin Hadîs Şerhçiliği”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl. 6/11, 166-199.

2. *Hikmetü'l-Avez*¹¹²: Ahlâk ve sabır hakkında kaleme alınmış bir eserdir. Bazı kaynaklarda *Hikmetü'l-Furûd* olarak geçmektedir ve fıkıh konusunda olması muhtemeldir.¹¹³

5. Diğer İlimlerle İlgili Eserleri

1. *Şerhu't-Telhîs*¹¹⁴: Ebû Yakûb es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) belâgatla ilgili eseri *Miftâhu'l-Ulûm*'a, el-Hatîb el-Kazvînî'nin (ö. 739/1338) *Telhîsü'l-Miftâh* adlı hülâsa ve şerhinin şerhidir.¹¹⁵ Bâbertî eserine *Telhîsü't-Telhîs* ismini vermiş¹¹⁶ olsa da “telhîs” ifadesi bir kitabın hacmini daraltmak veya konularını azaltmak anlamlarına geldiği için pek kullanılmamış ve nüshalarının bir kısmına *Şerhu Telhîsi'l-Miftâh* adı verilmiştir. Fakat Cevherî'nin (ö. 400/1009) dediği gibi telhîs açıklamak ve izah etmek anlamında şerh kelimesinin eşanlamlısı, ihtisâr kelimesinin ise zıt anlamlısı olarak kullanılır.¹¹⁷

2. *Şerhu Elfiyyet-i İbn Mu'tî*:¹¹⁸ Nahivde ki “elfiyye” geleneğinin ilk temsilcisi olarak kabul edilen Ebu'l-Hüseyn İbn Mu'tî'nin (ö. 628/1231) kaleme aldığı *ed-Dürretü'l-Elfiyye fî İlmi'l-Arabiyye*¹¹⁹ isimli manzum eseri üzerine yapılmış ve bazı kaynaklarda *es-Sadafetü'l-Meliyye bi'd-Dürreti'l-Elfiyye* diye belirtilen şerh çalışmasıdır.¹²⁰

3. *Şerhu'ş-Şâtıbiyye*:¹²¹ Kâsım b. Firruh eş-Şâtıbî (ö. 590/1194) tarafından kiraât alanında manzûm olarak yazılan ve 1173 beyitten oluşan *Hırzu'l-Emânî ve Vechü't-Tehâni*¹²² isimli eser üzerine yapılmış şerh çalışmasıdır.

¹¹² Bâbertî, *Hikmetü'l-Avez*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa ve Cami. 098.

¹¹³ Bkz. Veysel Nargül, Kıyasettin Koçoğlu, “Ekmelüddîn el-Bâbertî'nin Rükûdan Kalkerken Ellerin Kaldırılmasının Caiz Olmadığı Konusundaki Risâlesi”nin Tahkîk ve Tercümesi” *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/8 (2015/8), 3.

¹¹⁴ Bâbertî, *Şerhu't-Telhîs*, Tahkîk: Muhammed Mustafa Ramazan, el-Menşetü'l-Âmme, Trablus 1983.

¹¹⁵ Çubukçu, “*Ekmelüddîn Bâbertî, Hayatı ve Eserleri*”, 20.

¹¹⁶ Bâbertî, *Şerhu't-Telhîs*, 127.

¹¹⁷ Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh Tacü'l-Luga I-VI*, Tahkîk: Ahmed b. Abdulğafûr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrût 1987, III, 1055.

¹¹⁸ İbn Kutluboğa, *Tacü't-Terâcim*, 277; Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 42.

¹¹⁹ Nevzat H. Yanık, “İbn Mu'tî”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1999, XX/213.

¹²⁰ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, II, 171.

¹²¹ Bâbertî, *Şerhu'ş-Şâtıbiyye*, Tâif Mektebetü Abdullah b. Abbâs. 3137.

¹²² Fatih Çollak, “eş-Şâtıbiyye”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2010, XXXVIII, 377. Bâbertî'nin bu eseri üzerine Medine İslâm Üniversitesinde S. İshâk Sedbî tarafından bir doktora çalışması yapılmıştır.

4. *Risâle fî Ta'rîfi'r-Rûh ve'l-Kalb ve'n-Nefs ve's-Sır*:¹²³ Bâbertî'nin insanı ruh, kalp, nefis ve akıl sahibi bir varlık olarak ele alıp bunlar arasında ki ilişkiyi incelediği eseridir.¹²⁴

5. *Risâle fî Kelimâti'l-Kudsiyye*:¹²⁵ Mahmûd b. Ali Çavuş tarafından istinsâh edilen risâle tasavvuf ve tarikatlar hakkındadır.



¹²³ Bâbertî, *Risâle fî Tarifi'r-Rûh ve'l-Kalb ve'n-Nefs ve's-Sır*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli. 3711.

¹²⁴ Tuncay İmamoğlu, Ruhattin Yazoğlu, “Bâbertî'nin Bütüncül İnsan Anlayışının Modern Dünyadaki Yeri ve Önemi” *AÜİFD*,33, Erzurum 2010, 36-38.

¹²⁵ Bâbertî, *Risâle fî Kelimâti'l-Kudsiyye*, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi. 05 Ba 1133/1.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÂBERTÎ'NİN HADÎS USÛLÜ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

1.1. SÜNNET'İN TANIMI VE DEĞERİ

1.1.1. Sünnet, Hadîs, Haber, Eser

Sünnet, hadîs ve haber kavramları gerek aralarındaki umûm-husûs ilişkisi, gerekse bu kavramların kullanımında belirleyici bir ölçüt olmadığı için tarihî süreç içerisinde birbirlerinin yerine kullanılmıştır. İlk dönem ilim adamları zaman zaman bu kavramların arasındaki farklara dikkat çekse de eşanlamlı kullanılması yaygınlık kazanmıştır.

Sünnet ve hadîs kelimeleri, Kur'ân-ı Kerîm'de farklı mânâlarda kullanılmıştır. Sünnet dokuz yerde tekil olarak "es-sünnetü" şeklinde ve iki yerde çoğul olarak "es-sünen" şeklinde kullanılmıştır. Çoğul olarak kullanılan âyetlerde, daha önce geçen kavimlerin gidişat ve yaşam biçimleri kastedilmiştir. Bunlardan birincisi *"Allah size açıklamak ve sizden öncekilerin yollarını göstermek ve tevbenizi kabul etmek ister. Allah bilen'dir, Hakîm'dir"*¹²⁶ âyetidir, diğeri ise *"Sizden önce nice yaşam tarzları / ilâhî kanunlar gelip geçmiştir. Onun için, yeryüzünde gezin dolaşın da (Allah'ın âyetlerini) yalan sayanların âkıbeti ne olmuş, görün!"*¹²⁷ âyetidir. Râzî'ye göre bu âyet iki anlama gelmektedir. Bunlardan birisi yaşam biçimi, diğeri ise Allah'ın uygulamasıdır. Râzî, âyetin devamını dikkate alan müfessirlerin "cezalandırma" anlamına gelen ilâhî uygulamayı daha çok tercih ettiklerini söyler.¹²⁸ Tekil kullanımında ise Yüce Allah'nın önceki kavimlerin azgınlıklarına karşı yaptığı uygulama ve cezalandırma anlamı vardır.¹²⁹

¹²⁶ Nisâ: 4/26.

¹²⁷ Âl-i İmrân: 3/137.

¹²⁸ Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Amr, *Mefâtihu'l-Gayb I-XXXII*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût 1420, IX/370.

¹²⁹ Enfâl: 8/38; Hicr: 15/13; İsrâ: 17/77; Kehf: 18/55; Ahzâb: 33/38, 62; Fâtır: 35/43; Mü'min: 40/85; Feth: 48/23.

Hadîs kelimesi ise Kur’ân-ı Kerîm’de fiil ve isim olarak otuzaltı yerde geçer.¹³⁰ Bunlardan fiil olarak kullanılan âyetlerde; anlatmak, haber vermek,¹³¹ bir şey ortaya koymak¹³² anlamında kullanılırken isim olarak kullanılan âyetlerde Kur’ân-ı Kerîm¹³³, haber¹³⁴, söz ve eski söz yani hikâye, masal¹³⁵, olay¹³⁶ ve eskinin zıddı yeni¹³⁷ anlamlarında kullanılmıştır. Rasûlullah’ın (s. a. s.) “*On güzel iş vardır ki, onları yaparsan Allah senin önceki ve sonraki, eski ve yeni günahlarını bağışlar...*”¹³⁸ hadîsinde yer alan حديث kelimesi "yeni" anlamında ve Ebû Hureyre’den rivâyet olunan “*Kıyamet günü senin şefâatine nâil olacak en mesut kişi kimdir? diye sorduğunda: ‘Ey Ebû Hüreyre! Hadîse olan düşkünlüğünü bildiğim için hiçbir kimsenin senden önce bu hadîs hakkında sormayacağını tahmin ediyordum. Kıyamet günü benim şefâatime nâil olacak en mesut kimse, samîmî olarak Lâ İlâhe İllallah diyendir*”¹³⁹ rivâyetindeki حديث kelimesi ise "Rasûlullah’ın sözü" anlamında kullanılmıştır.

Sünnet ve hadîs kavramlarının ayrı anlamlarda kullanıldığını eldeki en eski hadîs usûlü kitabı olan Râmhurmu’zî’nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisu’l-Fâsıl* isimli eserinde görmek mümkündür. Râmhurmu’zî “Rasûlullah’ın Sünnetini Talep Eden Kişinin Fazileti” başlığı altında hadîs öğrenmek ve öğretmekle ilgili birçok rivâyeti nakletmiş ve A‘meş’ten (ö. 148/765) naklettiği “Allah için şu hadîsleri elde etmeğe çalışan ve sünneti seven kimseden daha üstün birileri olduğunu bilmiyorum. İnsanlar içinde sizin gibi ne kadar var ki? Allah’a yemin olsunki sizler altından daha az bulunursunuz.” şeklindeki rivâyette A‘meş, hadîs ve sünneti birbirinden ayrı kavramlar olarak kullanmaya özen göstermiştir.¹⁴⁰ Aynı şekilde Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) Hz. Peygamber’in Bahreyn mecûsilerinden cizye aldığı rivâyetini naklettikten sonra Ebû

¹³⁰ Muhammed Fuâd Abdulbâkî, *el-Mu‘cemü’l-Mufehres li-Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dâru’t-Turâs, Kahire 1364, 194-195.

¹³¹ Bakara: 2/76; Kehf: 18/70; Zilzâl: 99/4; Duhâ: 93/11.

¹³² Tâ-Hâ: 20/113; Talâk: 65/1.

¹³³ Tûr: 52/34; Necm: 53/59; Vâkıa: 56/81; Kalem: 68/44.

¹³⁴ Nisâ: 4/42; Tâ-Hâ: 20/9; Zâriyât: 51/24; Tahrîm: 66/3; Nâziât: 79/15; Burûc: 85/17; Gâşiye: 88/1.

¹³⁵ Nisâ: 4/14, 78, 87; En’âm: 6/68; A’râf: 7/185; Yûsuf: 12/111; Kehf: 18/6; Mü’minûn: 23/44; Lokmân: 31/6; Sebe: 34/19; Zümer: 39/23; Câsiye: 45/6; Murselât: 77/50.

¹³⁶ Yûsuf: 12/6, 21, 101.

¹³⁷ Enbiyâ: 21/2; Şuarâ: 26/5.

¹³⁸ Ebû Dâvûd, Tatavvu: 14.

¹³⁹ Buhârî, İlm: 3, Rikâk: 51, Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*: II, 373.

¹⁴⁰ Râmhurmu’zî, Ebû Muhammed Hasen b. Abdillâh, *el-Muhaddisu’l-Fâsıl beyne’r-Râvî ve’l-Vâî*, Tahkîk: Muhammed Accâc el-Hatîb, Dâru’l-Fikr, Beyrût 1404, 177.

Abdillah b. Sâkin'in bu hadîsi, "sünnet hadîsi" yani sünnetin üzerine bina edildiği hadîs olarak zikrettiğini belirtmiştir.¹⁴¹

Sehâvî (ö. 902/1497) hadîs kavramını açıklarken, Rasûlullah'ın (s. a. s.) uykuda veya uyanık iken ondan sâdır olan ve rivâyet edilen her türlü haberi kapsadığını ve bu yönüyle sünnetten daha kapsamlı olduğunu, ancak ehl-i hadîsten birçok kimsenin bu iki kavramı eşanlamlı olarak kullandığını ifade eder.¹⁴²

Bâbertî, sünnet ve hadîs kelimelerini farklı anlamlarda kullanan âlimlerdendir. O, *"Her kim İslâm'da güzel bir yol açarsa..."*¹⁴³ hadîsinin şerhinde 'sünnet' kelimesinin 'senen' kökünden alındığını ve bunun yol anlamına geldiğini belirtir. Yine yol edinmek mânâsını izah için, birkimse suyu döker ve su da yolunu bulup akarsa 'senne'l-mâu' diye ifade edildiğini belirtir.¹⁴⁴ Sünnet ile bid'at arasındaki farkı izah ederken sünneti, "şeriatta aslı bulunan şey" olarak tarif eder.¹⁴⁵

Bâbertî, sünneti; Hz. Peygamber'in sözleri, fiilleri, şahit olduğu olaylar karşısında sükût etmesi (ikrâr) ve sahâbînin Hz. Peygamber'i takip ettikleri yol anlamında kullanır. Hadîs ve haber lafızlarının ise daha çok Hz. Peygamber'in sözlerini belirtmek için olduğunu söyler ve "sünnet" lafzını bilinçli olarak tercih ettiğini vurgular.¹⁴⁶

Teklîfî hükümler bağlamında değerlendirme yaparken de sünnetin sürekliliğine vurgu yaparak şöyle der. *"Sünnet, Allah Rasûlü'nün sürekli olarak yaptığı ancak bir özür sebebiyle terk ettiği şeylerdir. Namazda sena duasının okunması, istiâze ve intikal tekbirleri böyledir. Rasûlullah'ın bir iki defa yapıp, devam etmediği uygulamalar ise edeptir. Rükû ve secdelerde üçten fazla tesbihat yapması ve kıraati sünnet olan miktarın üzerinde uzun tutması gibi."*¹⁴⁷

¹⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi I-II*, Tahkîk. Mahmûd Tahhân, Mektebetü'l-Maârif, Riyâd ts. II, 126.

¹⁴² Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân, *Fethu'l-Muğîs bi Şerhi Elfiyyeti'l-Hadîs lil-Irâkî I-IV*, Tahkîk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-Sünne, Mısır 2003, I, 22.

¹⁴³ Müslim, Zekât: 69, İlm: 6.

¹⁴⁴ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 58.

¹⁴⁵ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 59.

¹⁴⁶ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 129. Bâbertî bu tercihi için "أختار لفظ السنة دون الحديث و الخبر" der.

¹⁴⁷ Bâbertî, *el-Înâye*, II, 228.

Bâbertî'ye göre nafilâ namazlardan revatib sünnetler Rasûlullah'ın (s. a. s.) bazen terk edip çoğunlukla yaptığı şeylerdir. O, şöyle der: "Sünnet, bazen terk etmekle birlikte Rasûlullah'ın sürekli olarak yaptığı şeylerdir"¹⁴⁸

Haber kelimesi ise sünnetten ziyâde hadîs kelimesinin eşanlamlısı olarak kullanılan bir kavramdır. Kelime yukarıda da zikredildiği gibi hadîs kelimesinin Kur'ân-ı Kerim'de kullanıldığı anlamlarından birisidir.

وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى

"Musâ'nın haberi sana ulaştı mı?"¹⁴⁹

هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ الْجُنُودِ فِرْعَوْنَ وَثَمُودَ

"Firavun ve Semûd ordularının haberi sana ulaştı mı?"¹⁵⁰ âyetlerindeki haber mânâsı hadîs kelimesi ile ifade edilmiştir.

Haber kelimesi Kur'ân-ı Kerim'de tekil ve çoğul olarak dört yerde,¹⁵¹ bir âyette ise hadîs kelimesiyle birlikte kullanılmıştır.¹⁵²

İbn Hacer, haber kavramının muhaddislere göre hadîs ile eşanlamlı olduğunu fakat bazı kimselerin Rasûlullah'tan gelen rivâyetlere hadîs, diğer geri kalan rivâyetlere haber dendiğini söylemektedir. Bundan dolayıdır ki tarih v.b. ilimlerle uğraşanlara "ahbârî" denilirken hadîs ilmiyle uğraşanlara "muhaddis" denilmiştir.¹⁵³ Konu ile bağlantılı bir diğer kavram da eserdir. İbnü's-Salâh, mevkûf konusunu anlatırken Horasan fukahâsının Rasûlullah'tan gelen rivâyetleri haber, sahâbîden gelen rivâyetleri eser olarak isimlendirdiklerini söyler.¹⁵⁴ Hatta bu ayırım telif olunan kitaplara da yansımış ve İmam Tahâvî ve Beyhakî kitaplarına *es-Sünen ve'l-Âsâr* ismini vermişlerdir.¹⁵⁵

¹⁴⁸ Bâbertî, *el-Înâye*, I, 351.

¹⁴⁹ Tâ-Hâ: 20/9; Nâziât: 79/15.

¹⁵⁰ Burûc: 85/17.

¹⁵¹ Tevbe: 9/94; Neml: 27/7; Kasas: 28/29; Muhammed: 47/31.

¹⁵² Zilzâl: 99/4-5.

¹⁵³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, Tahkîk: Nûruddin Itr, Matbaatü's-Sabâh, Dımaşk 2000, 41; et-Tehânevî, Zafer Ahmed el-Osmânî, *Kavâid fî Ulûmi'l-Hadîs*, Tahkîk: Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru's-Selâm, Beyrût 1972, 24-25.

¹⁵⁴ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Osman b. Salâhiddîn, *Ulûmu'l-Hadîs (Mukaddime)*, Tahkîk: Ebû Abdîrrahmân Salâh b. Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2006, 46.

¹⁵⁵ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Şihâbiddîn ed-Dımaşkî, *el-Bâisü'l-Hasîs ilâ İhtisâri Ulûmi'l-Hadîs*, Tahkîk: Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût ts. 46.

Bâbertî de bu ayrıma dikkat etmiş ve eserlerinde kullanırken sahâbîden nakledilen rivâyetleri “eser” olarak zikretmiştir. Yara üzerindeki sargı üzerine mesh yapma konusunu anlatırken bunun için mestler üzerine meshetmede olduğu gibi bir süre sınırlaması yapılamayacağını çünkü bu konuda ne bir haber, ne de bir eser olduğunu söyler.¹⁵⁶ Kunût duasının ramazan ayının ikinci yarısında mı yoksa sene boyunca mı yapılması gerektiği meselesini tartışırken İmam Şâfiî’nin Hz. Ömer’in Ubeyy b. Ka’b’ı görevlendirdiği ve onun sadece ramazanın ikinci yarısında kunût yaptığı iddiasına cevap olarak Hz. Peygamber’in kunût duasını Hz. Hasan’a öğrettiği ve “*bunu ara vermeksizin vitir namazlarında oku*” dediği rivâyetini nakleder,¹⁵⁷ sonrada Hz. Ömer’den nakledilen uygulamanın “sahâbî eseri” olduğunu belirtir.¹⁵⁸

1.1.2. Sünnet’in Dindeki Yeri

Sünnetin dindeki yeri ya da başka bir ifade ile sünnetin dinde delil olması hususu müslümanlar arasında ilk dönemlerden itibaren tartışılan veya müslümanların arasında ihtilâfa sebep olan bir husus değildir. İmam Şâfiî’nin *el-Ümm* isimli eserinde bir adam veya hasım olarak zikredilen muarızıyla aralarındaki tartışmaya atfen bu konunun ilk asırlardan itibaren var olduğu düşüncesi hakkında farklı kanaatler vardır. Çünkü *el-Ümm*’de ki tartışmanın ana konusu sünnetin delil olup olamayacağı değil, bilakis delil olmasının sınırları ve çerçevesi hakkındadır.¹⁵⁹

Sünnetin dinde delil olmasını kabul etmeyen inanç biçimi bir düşünce yapısı olarak 19. asrın ortalarında önce Hint altkıtasında ortaya çıkmış sonra da başta Mısır olmak üzere diğer müslümanlar arasında görülmeye başlamıştır. Ayrıntıları

¹⁵⁶ Bâbertî, *el-İnâye*, I, 159.

¹⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 256; İbn Mâce, *İkâmetü’s-Salât*: 117. Hz. Hasan’a Rasûlullah tarafından Kunût duası öğretildiği ve onun da “ben bunu okuyorum” kaydı mezkûr eserlerde yer almakla birlikte Bâbertî’nin “bunu ara vermeksizin oku” diye naklettiği kısmı yoktur. Ayrıca bkz: Zeylâî, Abdullah b. Yûsuf, *Nasbu’r-Râye Tahrîcî Ehâdisi’l-Hidâye I-IV*, Tahkik. Muhammed Avvâme, Müessesetü’r-Reyyân, Beyrût 1997, II, 125.

¹⁵⁸ Bâbertî, *el-İnâye*, I, 433.

¹⁵⁹ Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, Tahkik: Ahmed Muhammed Şâkir, Mektebetü’l-Halebî, Mısır 1940, 73, 79, 82, 85, 369, 401 vd. Abdulğâni Abdulhâlîk, *Sünnetin Delil Oluşu*, Çev. Dilaver Selvi, Şule Yayınları, İstanbul 2003, 25-33. Kamil Çakın, Hâricî’lerin sahâbeyi tekfir ederek onlardan gelen rivâyetleri reddettikleri, Ezârîka gibi fırkaların sadece Kur’ân’ı esas aldığı ve böylece hadîs inkârcılığının izlerinin ilk asırda görüldüğü kanaatindedir. Bkz. Kamil Çakın, “İlk Hicri Asırlarda Hadîs Karşıtlığının Nedenleri”, *İlahiyat Akademi Dergisi* 7-8, Ankara 2018, 55-82.

araştırmamızın dışında kalan ve hareket noktasını oryantalist bakış açısının oluşturduğu bu düşünce yapısına karşı birçok eser kaleme alınmıştır.¹⁶⁰

Fahru'l-İslâm Pezdevî *el-Usûl* isimli eserinde ilimleri aslî ilimler ve fer'î ilimler olarak ikiye ayırır. Bâbertî, aslî ilim diye tavsif ettiği İlmü't-Tevhîd'in kaynağı olarak Kitâb ve mütevâtir sünneti, furû ilimlerin kaynağı olarak da hüccet olma sıralamasına göre diğer delilleri gösterir. Fakat Bâbertî'ye göre delillerin tamamı dini tebliğ eden Rasûlullah'ın sıdkı üzerine bina edilmiştir.¹⁶¹ Dolayısıyla Rasûlullah'ın bizzat kendisi ve ondan sâdır olan sünnet-i seniyye İslâm dininin üzerine bina edildiği asıldır.

Bâbertî, aslında sünnetin kaynağına dair konuşmak ve şer'î hükümlerin ortaya konması hakkında vahyi kısımlara ayırmanın da doğru olmadığı kanaatindedir. Ne var ki, Bâtıniyye gibi bazı cahillerin sünnet hakkında “Allah tarafından Hz. Peygamber'e tarif edilemeyecek bir hayal türünde indirildiği ve Rasûlullah'ın da sünneti kendi lisanıyla ifade ettiği” tarzındaki yaklaşımları ve bazı ne dediğini bilmeyen kimselerin “Hz. Peygamber'in hüküm verirken vahyin dışında şeylere dayanması ve kendi icthâdı ile hüküm vermesi nübüvvetin derecesini düşürür” şeklindeki ithamları üzerine sünnetin kaynağı hakkında şu taksimatı yapar.¹⁶²

Sünnetin kaynağı ya vahy-i zâhir veya vahy-i bâtın'dır. Bâbertî'ye göre araştırma sonucu elde edilen bilgilere göre vahy-i zâhir üçe ayrılır:

1. Melek tarafından Rasûlullah'a önce ilminin, sonra da lafzının verildiği vahiy. Bunun şekli “*O (Kur'ân), şüphesiz değerli bir elçinin getirdiği sözdür*”¹⁶³, “*Deki: onu Rûhu'l-Kudüs indirdi...*”¹⁶⁴ ve “*O'nu Rûhu'l-Emîn senin kalbine indirdi*”¹⁶⁵ âyetlerindeki vahyin indiriliş şeklinde olduğu gibidir.

2. Melek tarafından kelâmî bir beyan olmadan Rasûlullah'a işaret buyurulan ve O'nun kalbinde aşikâr olan vahiy. Hz. Peygamber'den rivâyet olunan “Rûhu'l-Kudüs

¹⁶⁰ Muhammed Ebû Şehbe, *Difâun ani's-Sünne*, Mektebetü's-Sünne, Kahire 1989; Muhammed el-Hatîb Accâc, *es-Sünne Kable't-Tedvîn*, Mektebetü Vehbe, Dubai 1988; Hayri Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara Okulu, Ankara 2002; Sâlim Ali el-Behnesâvî, *İftiranın Hedefindeki Sünnet*, Çev. Mehmet Karabulut, Hüsamettin Özmen, Çıra Yayınları, İstanbul 2015; Muhammed Tâkî Osmânî, *Sünnetin Değeri ve Bağlayıcılığı*, Çev. Mehmet Özşener, İFAV, İstanbul 2016; Saffet Sancaklı, *Hadis İnkârcılığı*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2017; Enbiya Yıldırım, *Kur'ân Bize Yeter Söylemi*, Takdim Yayınları, Ankara 2019.

¹⁶¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, I, 94,108.

¹⁶² Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 251.

¹⁶³ Tekvîr: 81/19.

¹⁶⁴ Nahl: 16/102.

¹⁶⁵ Şuarâ: 26/193-194.

kalbime ‘Hiçbir nefis rızkını tamamlamadan ölmeyecektir’ diye üfledi” ifadesi bu tür vahye delildir.¹⁶⁶

3. Allah’tan ilham olduğuna dair hiçbir şüphe duymadan Rasûlullah’ın kalbinde beliren vahiy. Yüce Allah’ın “Doğrusu Allah’ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitâb’ı hak ile indirdik; hainlerden taraf olma!”¹⁶⁷ âyetindeki ‘gösterme’ lafzı ile ifade edilen vahiy çeşididir.

Vahy-i bâtın ise Hz. Peygamber’in hakkında nass bulunan konularda düşünce ve re’y ile ulaştığı ictihâtlarıdır. Eğer re’y’den maksat kıyas ise sonucun sebebe bağlı olarak ortaya çıkması ile ictihât hâsıl olur. Değilse hakkında nass olan konularda düşünmek ile bir sonuca varmak ictihât olur.¹⁶⁸ Vahy-i bâtının Rasûlullah’a izafe edilmesine Mu‘tezile’den Ebû Ali el-Cübbâî, Zâhirîlerden İbn Hazm ve bazı Eş’âriiler karşı çıkararak vahy-i zâhirin Rasûlullah’a, vahy-i bâtının ise re’y ve ictihât olarak ümmete ait olduğunu savunurlar.¹⁶⁹ Ebû Hanîfe, İmam Mâlik, İmam Şâfiî ve ehl-i hadîse göre ise vahiy ile birlikte Hz. Peygamber’in dînî konularda ki re’yi vahy-i bâtındır.¹⁷⁰

Bâbertî, Hanefîlerin çoğunluğuna uyararak; "Hz. Peygamber meydana gelen olaylardan önce vahyin gelmesini beklemek, vahiy gelmeyince kendi re’yi ile amel etmekle emrolunmuştur" görüşünü Kitâb, sünnet ve aklî delillerle izah eder.¹⁷¹

Kur’ân-ı Kerim’de “Ey basiret sahipleri! ibret alın”¹⁷² buyrulmaktadır. Yüce Allah basiret sahiplerine yani akli ile gelişecek olayları kavrama yeteneğine sahip kimselere ibret almayı emretmektedir. İbret almak bir yerden bir yere veya bir

¹⁶⁶ Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr, *el-Müsned I-XVIII*, Tahkîk: Mahfûzu’r-Rahmân, Âdil b. Sa‘d, Sabrî Abdilhâlik, Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, Medine 2009, VII, 314; Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Seleme, *Müsnedü’s-Şihâb I-II*, Tahkîk: Hamdî b. Abdilmecîd, Müessesetü’r-Risale, Beyrût 1986, II, 185; Begavî, Muhyi’s-Sünne Hüseyin b. Mes’ûd, *Şerhü’s-Sünne I-XV*, Tahkîk: Şuayb el-Arnaût, Muhammed Zühayr eş-Şâvîş, el-Mektebetü’l-İslâmî, Beyrût 1983, XIV, 304.

¹⁶⁷ Nisâ: 4/105.

¹⁶⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 254.

¹⁶⁹ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm I-VIII*, Tahkîk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru’l-Âfâk el-Cedîde, Beyrût ts, V, 123; Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali, *et-Tabsira fî Usûli’l-Fikh*, Tahkîk: Muhammed Hasan Heytu, Dâru’l-Fikr, Dimaşk 1403, 419.

¹⁷⁰ Cüveynî, İmâmu’l-Harameyn Abdulmelik b. Abdillâh, *el-Burhân fî Usûli’l-Fikh I-II*, Salâh b. Muhammed, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût 1997, II, 7-12. Sünnetin içerisinde ictihâd’ın yeri ve peygamberlerin ictihâdı hakkında bkz. Mustafa Genç, *Sünnet – Vahiy İlişkisi*, Beka Yayınları, İstanbul 2015, 208.

¹⁷¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 259.

¹⁷² Haşr: 59/2.

durumdan bir duruma geçmek anlamı taşıdığı için usûlcüler tarafından bu âyet kıyasa delil olarak kullanılır.¹⁷³

Bâbertî, Hz. Peygamber'in kıyas yaparak ulaştığı ictihâtlarının vahy-i bâtın olduğuna ve bunların dinde birçok meseleye kaynak olduklarına sünnetten şu rivâyetleri örnek vermektedir.

1. Hz. Peygamber Vedâ haccında iken Has'em kabilesinden bir kadın 'Ey Allah'ın Rasûlü, Yüce Allah'ın kullarına farz kıldığı hac ibadeti, babama binek üzerinde duramayacak kadar yaşlı olduğu bir dönemde denk geldi. Ben onun yerine haccedeyim mi? diye sordu. Rasûlullah; "*Babanın borcu olsa ve sen onun yerine bu borcu ödesen, olur mu?*" Kadın; "evet" diye cevap verince "*işte bu da onun gibidir,*" buyurdu.¹⁷⁴

2. Ebû Zerr'den (r. a.) gelen rivâyete göre Hz. Peygamber "*...iyiliği emretmek sadakadır, kötülükten yasaklamak sadakadır, birinizin hanımıyla ilişkisi sadakadır*" buyurunca orada bulunanlar, 'Ey Allah'ın Elçisi! Bir kimsenin şehvetini gidermesine sevap mı var? dediklerinde Hz. Peygamber (s. a. s.) "*Ne dersiniz, eğer bu ihtiyacını haram yoldan giderseydi günah olur muydu? İşte, aynı şekilde helâl yoldan giderince de sevap olur*" buyurdular.¹⁷⁵

Bâbertî, Hz. Peygamber'in nassların mânâsını bilme noktasında insanların en üstünü ve en hak sahibi olduğunu söyler.¹⁷⁶ Böylece Bâbertî, sünnetin dindeki yerinden ziyâde sünnetin dayanağı olan vahiy ve aklın keyfiyeti üzerinde durmakta ve Rasûlullah tarafından hüküm istibâtının nasıl yapıldığını tespit etmektedir.

Bâbertî ahkâmın istinbatında yegâne yol olan ictihâd konusuna da değinir ve Rasûlullah'ın ictihâtlarında hata üzerinde kalma ihtimâli olmadığına vurgu yapar. Çünkü

¹⁷³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIX/503-504, *el-Mahsûl I-VI*, Tahkîk: Tâhâ Câbir el-Ulvânî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1997, VI, 186; Karâfî, Şehâbüddîn Ahmed b. İdrîs, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, Tahkîk: Tâhâ Abdurraûf, Şerîketü't-Tıbbâti'l-Fennî, Byy. 1973, 385; Hayrettin Karaman, Mustafâ Çağrı, İbrâhîm Kâfî Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir I-V*, DİB, Ankara 2007, V, 286-287.

¹⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 405, 407; Müslim b. Haccâc, *el-Müsnedü's-Sahîh el-Muhtasâr I-V*, Tahkîk: Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût ts, Hac: 408; İbn Mâce, Menâsik: 10; Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *es-Sünen I-V*, Tahkîk, Ahmed Mahmûd Şâkir, Muhammed Fuâd Abdalbâkî, İbrâhîm Adve, Şerîketü Mektebeti Mustafâ el-Bâbî, Mısır 1975, Ebvabu Hac: 85; Başka rivâyetlerde bir adamın babası hakkında sorduğu da geçmektedir. Bkz: Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XL/407; Dârimî, *es-Sünen*, Menâsik: 24, Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-Kübrâ I-X*, Tahkîk: Muhammed Abdulkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2003, Hac: 5;

¹⁷⁵ Müslim, Zekât: 53.

¹⁷⁶ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 259.

Yüce Allah biz kullarına Hz. Peygamberin hükümlerine tabi olmayı emretmiştir.¹⁷⁷ Dinde yanlış ile mükellef olmak düşünülemez. Geriye bir ihtimâl kalır ki o da Yüce Allah'ın bu ictihâtlara muvâfakat etmesi ve bunların doğru olduğunu onaylamasıdır. O hâlde Rasûlullah'ın ictihâtları vahiydir ve ilm-i yakîn ifade eder.¹⁷⁸

Bâbertî'ye göre Kur'ân için zikredilen âmm, hâs, emir ve nehiy gibi özellikler Sünnet içinde geçerlidir. Çünkü sünnetin kavî kısmı hem bütün fesâhat özelliklerini kendinde toplamıştır, hem de sünnetin hücciyeti Kitâb'ın hücciyetinin bir parçasıdır.¹⁷⁹

Bâbertî, Sünneti dört yönden ele alır. Bu yönler şunlardır;

1. Sünnetin Rasûlullah'tan bize kesintisiz ulaşması (ittisali),
2. Rivâyetin varsa kopukluğu (inkitâi),
3. Mahallü'l-haber, yani haberin hüccet olarak kullanılacağı yer,
4. Nefsü'l-haber, yani rivâyetin semâi, kitâbeti, edâsı ve mânâsının muhkem ve müteşâbih olması.¹⁸⁰

Bâbertî'nin bu konulara dair yaklaşımları ileride ele alınacaktır.

1.1.3. Sünnetle Amel

Hanefî fıkıh usûlcülerine göre meselelerin tahrir edilip cevaplarının verilmesi ve furûu fikhın usûl üzerine bina edilmesindeki öncülük Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına aittir. Hanefîler hüküm istinbat ederken kitap, sünnet, icmâ, kıyas ve delillerin tertibi gibi konularda sahâbî ve tabînin yolunu takip etmiş; onlara muhalif olarak kendi arzularına göre yeni usûller icat etmemişler aksine vermiş oldukları hükümler hadîslere muvafık olunca uygulamışlar, muhalif olunca da reddetmişlerdir.¹⁸¹

Bâbertî'ye göre Hanefîler, Ashâbu'l-Hadîs ve'l-Meânî'dirler. Çünkü onlar sünnete verdikleri değerden dolayı kitâb'ın Sünnet ile nesh edilebileceğine cevaz vermişler, kıyasla amel etmek yerine mürsel rivâyetleri tercih etmişlerdir. Hâlbuki

¹⁷⁷ Nisâ: 4/65.

¹⁷⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 267.

¹⁷⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 130.

¹⁸⁰ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 129.

¹⁸¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, I, 118-119.

Ashâbu'l-Hadîs, yekûnu elli cilde baliğ mürsel rivâyet derledikleri hâlde birçok meselede asıl olan hadîsi bırakıp fer' olan kıyas ile amel etmişlerdir.¹⁸² Diğer taraftan bir koyunun memesinden süt emen iki çocuk arasında haramlık olur mu? diye sorulunca da “*Aynı memeden süt emen bütün çocuklar arasında haramlık oluşur*” rivâyetinden dolayı ‘evet’ cevabını vermişlerdir. İmam Muhammed’in “re’y olmadan hadîs, hadîs olmadan re’y müstakim olmaz” sözü de bu gerçeğe işaret etmektedir.¹⁸³

Bâbertî’ye göre sünnet ile amel etme noktasında Hanefiler en kapsamlı yolu seçmişlerdir. Çünkü Hanefiler mütevâtir, meşhûr, âhâd, müsned, mürsel, mechûl, marûf, mevkûf gibi ne kadar sünneti içeren rivâyet türü var ise hepsini kıyasın önüne almış ve amel etmişlerdir. Şâfiîler ise mürsel rivâyeti reddetmek, birinci asırdaki mechûl râvileri kabul etmemek ve sahâbî kavlini delil almamak konularında farazî şartlar ileri sürerek sünnetin birçoğunu devre dışı bırakmışlardır. Râvinin semâi hakkındaki birtakım şüphelerden hareket ederek sünneti bırakıp kıyasa yönelmek Dâvûd ez-Zâhirî el-İsfahânî (ö. 270/884) gibi kıyası kabul etmeyenlerin hakkında delil olan kıyası bırakıp ıstîshâbî delil olarak alması gibidir.¹⁸⁴

1.1.4. Hz. Peygamber’in Fiilleri

Fiiller konusu, insanların Allah ve diğer insanlarla olan ilişkilerindeki iradesini yansıttığı için kelâm âlimleri tarafından uzun uzadıya irdelenmiştir. Fakat aynı önem ve hassasiyetin muhaddisler ve fakîhler tarafından özellikle de hadîs literatürünün önemli bir kısmını oluşturan ve muamelâtın esasını teşkil eden Ef’âlü’r-Rasûl konusunda gösterildiğini söylemek zordur. İslâmî ilimler külliyyatının oluşturulduğu yıllarda konuya dair sadece Ebû Şâme el-Makdîsî (ö. 665/1267) ve Hafız Alâî (ö. 761/1359) tarafından iki risale kaleme alınmıştır.¹⁸⁵ Bâbertî de bu konuyu *et-Takrîr* isimli eserinde yaklaşık onbeş sayfa hacimli Bâbu Ef’âli’n-Nebî başlığı altında ele almıştır.¹⁸⁶

¹⁸² Bâbertî, *et-Takrîr*, I, 120.

¹⁸³ Yapmış olduğumuz araştırmalarda Rasûlullah’tan (s. a. s.) böyle bir rivâyet tespit edilememiştir. Konuyu Abdulazîz el-Buhârî ve Bâbertî eserlerinde zikretmişlerdir. Bkz. Bâbertî, *et-Takrîr*, I, 122; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu’l-Esrâr fî Şerhi Usûli’l-Pezdevi I-IV*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrût 2009, I, 17.

¹⁸⁴ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 307-308.

¹⁸⁵ Muhammed Süleymân el-Aşkar, *Ef’âlü’r-Rasûl ve Delâletühâ ale’l-Ahkâmi’s-Şer’iyye I-II*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrût 2003, I, 9.

¹⁸⁶ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 235-248.

Fiiller, hüsün veya kubuh diye nitelendirilebilirlerse bir anlam ifade ederler, değilse uyuyan veyahut da dalgın olan kimsenin davranışlarını iyi veya kötü diye sıfatlandırmak bir anlam ifade etmez.¹⁸⁷ Mükelleflerin fiillerinden hüsün sıfatına haiz olanlar mübâh, müstehab, vacib ve farz olarak, kubuh sıfatı taşıyanlar ise haram ve mekrûh olarak taksim edilirler. Peygamberler gûnahtan masum oldukları için onlar hakkında kubuhtan değil; ancak zelleden bahsedilebilir. Çünkü zelle, mübâh olan bir fiili yaparken istemediği bir yanlışı hata ile yapmaktır.¹⁸⁸

Hiz. Peygamber'in fiilleri âlimler tarafından farklı sınıflandırmalara tabi tutulmuştur.¹⁸⁹ Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044) Rasûlullah'ın fiillerini beşe ayırmıştır.

1. Hiz. Peygamber'e ve bizlere emrolunan imtisâlî fiiller. Bunlar kelime-i şehâdet getirmek, İslâmın şartları ve cihad gibi fiillerdir.

2. Hiz. Peygamber'in beşer olarak yaptığı cibillî fiiller. Bunlar yürümek, oturmak ve uyumak gibi fiillerdir.

3. Hiz. Peygamber'e özel olan hasâis türü fiiller. Bunlar dörtten fazla evlilik, teheccüd namazı ve savm-ı visâl gibi fiillerdir.

4. Hiz. Peygamber'in Kur'ân'daki mücmeli beyân türünden yaptığı fiiler. Namazın nasıl kılınacağı, teyemmümün nasıl yapılacağı, hırsızın elinin nereden kesileceğini göstermek için yaptığı fiiller.

5. İlk dört sınıfın dışında ve Hiz. Peygamber'in alışlagelen uygulamalarından farklı olan fiiller. Bunlarda bayram namazı gibi sonradan vasfı öğrenilenler ve öğrenilemeyenler diye ikiye ayrılırlar.¹⁹⁰

Hiz. Peygamberin fiilleri hakkında en kapsamlı çalışmayı yapan Muhammed Süleyman el-Aşkar fiilleri önce sarîh ve gayr-i sarîh fiiller diye iki ayırdıktan sonra sarîh fiilleri kendi içinde on kısma ayırır. Bunlar:

¹⁸⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 234.

¹⁸⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 236; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, III, 297.

¹⁸⁹ Talat Sakallı, "Sünnetin Bağlayıcılık Açısından Taksimi", *SDÜİFD*, 2, Isparta 1995, 40-65.

¹⁹⁰ Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Muhakkak min İlmi'l-Usûl*, Tahkîk. Mahmûd Sâmî Câbir, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine 2011, 175.

1. Cibillî fiiller: Hz. Peygamber'in beşer olarak gülünce veya ağlayınca yüz hatlarında meydana gelen değişiklikler ve yemek, içmek, uyumak gibi ihtiyari olarak yaptığı fiiller.¹⁹¹

2. Âdî fiiller: Bundan maksat Hz. Peygamber'in kavminden adet ve alışkanlık üzere görüp yaptığı elbise giymek, sarık sarmak, deriden su tulumu kullanmak gibi fiillerdir.¹⁹²

3. Dünyevî fiiller: Hz. Peygamber'in beden ve mâl gibi hususlarda fayda temin etmek veya zararı defetmek için yaptığı fiillerdir. Hacamat yaptırması, kanayan yaraya kül basması, bazı bitkileri yetiştirmesi, ticari faaliyetlerinde belli malları alıp satması, koyun çobanlığı yapması ve savaş hazırlığı olarak kılıç, kalkan, ok edinmesi gibi işleri bu fiillerdendir.¹⁹³

İlk iki sınıfta yer alan hususlarda Hz. Peygamber'e ittibanın gerekli değil, mübah olduğunda ihtilâf yoktur. Ancak dünyevî fiillerine dair başta Buhârî¹⁹⁴ gibi muhaddisler olmak üzere bazı âlimler Hz. Peygamber'in dünyevî meselelerde de hatadan masum olduğu düşüncesinden hareketle ittiba edilmesi kanaatindedirler. Eğer söz konusu fiilin dînî veya dünyevî olduğuna dair tereddüt var ise dînî olduğuna hamledilmesi gerekir. Çünkü Rasûlullah'ın fiillerinin çoğu dînî konular hakkındadır.¹⁹⁵

4. Mucizeler: Hz. Peygamberin mucizevî fiillerine ittiba etmek değil, inanmak gerekir.¹⁹⁶

5. Rasûlullah'a hâs fiiller: Hasâisü'n-Nebî olarak adlandırılan ve Hz. Peygamber'in yapmasında vucûbiyet veya haramlık gibi mükellefiyet taşıyan fiillerdir. Hz. Peygamber'in ümmeti için bu fiiller bağlayıcılık ifade etmezler.¹⁹⁷

6. İmtisâlî fiiller: Beyânî olarak ta adlandırılan bu fiiller Hz. Peygamber'in Kur'ân-ı Kerim'de yer alan müşkil veya mücmel bir durumu açıklamak için yaptığı

¹⁹¹ Aşkar, *Ef'âlû'r-Rasûl*, I, 219.

¹⁹² Aşkar, *Ef'âlû'r-Rasûl*, I, 237.

¹⁹³ Aşkar, *Ef'âlû'r-Rasûl*, I, 239.

¹⁹⁴ Buhârî, Tıb: 3, 4, 5, 7, 10, 11 vd.

¹⁹⁵ Aşkar, *Ef'âlû'r-Rasûl*, I, 248.

¹⁹⁶ Aşkar, *Ef'âlû'r-Rasûl*, I, 249-259.

¹⁹⁷ Aşkar, *Ef'âlû'r-Rasûl*, I, 262.

fiillerdir. Ashâba abdesti öğretmek için ilkinde bir defa, sonra iki defa ve sonra üç defa abdest azalarını yıkaması buna örnektir,¹⁹⁸ ümmeti için bağlayıcıdır.¹⁹⁹

7. İmtisâlî tenfizî fiiller: Rasûlullah'ın bir ilâhî emri veya nehyi getirmek üzere müslümanlardan biri ve ilki olarak yapmış olduğu ibadet, muâmelât türü fiilleridir. Fiillerin tenfizî olması hasâisü'n-nebî'den olmayıp her müslümanı bağlayıcı türden olduğu içindir.²⁰⁰

Rasûlullah'ın fiillerinin tenfizî olmasının bazı işaretleri vardır. Bunlar şöyledir:

I. Rasûlullah'ın yaptığı fiilin vahy-i gayri metluv yoluyla yapılmasının istendiğini “*Yedi kemik üzere secde etmekle emrolundum*”²⁰¹ şeklindeki gibi bildirmiş olması.

II. Rasûlullah'ın vahyin hemen ardından fiilini yapmış olması. “*Hiç şüphesiz Allah size, emanetleri ehline teslim etmenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğüt veriyor. Şüphesiz Allah işitir ve görür*”²⁰² âyetinden hemen sonra Kâbe'nin anahtarlarını Benî Şeybe ailesine teslim etmiştir.²⁰³

III. Fiilin muayyen bir nas ile açıkça bağlantılı olması tenfizî olduğuna işarettir. Mesela namazda rükû ve secde yapılmasının ilgili âyetlerde belirtilmiş olması gibi.²⁰⁴

8. Müteaddî Fiiller: Hz. Peygamber'in muâmelât, ukûbât ve kazâ/yargı türünden yaptığı ve üçüncü kişileri de ilgilendiren fiillerdir. Rasûlullah, işlediği bir suç sebebiyle bir kimseye had, ta'zîr veya diyet türü bir ceza vermişse aynı suçu işleyen başka kimselere de aynı ceza verilir. Mesela Rasûlullah'ın bir gece namazında solunda saf tutan İbn Abbâs'ı sağ tarafına alması müteaddî içerikli bir fiildir.²⁰⁵

9. Hz. Peygamber'in vahiy beklerken yaptığı fiiller: Rasûlullah'ın hüküm vermeden önce vahiy beklerken yapmış olduğu uygulamalardır ki bu fiillere değil,

¹⁹⁸ Tayâlisî, *el-Müsned*, III, 433; Tirmizî, Tahâre: 35.

¹⁹⁹ Aşkar, *Ef'âlü'r-Rasûl*, I, 284.

²⁰⁰ Akşar, *Ef'âlü'r-Rasûl*, I, 303-304.

²⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 320, 359, 402; Buhârî, Ezân: 131; Müslim, Salât: 490; Tirmizî, Salât: 203; İbn Mâce, İkâmetü's-Salât: 19.

²⁰² Nisâ: 4 /58.

²⁰³ Humeydî, Ebû Bekr Abdullah, *el-Müsned I-II*, Tahkîk. Selim ed-Dârânî, Dâru's-Sekâ, Şam 1996, II, 149; İbn Kesîr, *Tefsîru Kur'âni'l-Azîm I-VIII*, Tahkîk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme, Dâru Taybe, Byy. 1999, II, 340.

²⁰⁴ Akşar, *Ef'âlü'r-Resûl*, I, 305-306.

²⁰⁵ Aşkar, *Ef'âlü'r-Resûl*, I, 311-312.

vahye tabi olmanın gerekliliği açıktır. Rasûlullah'ın hac için ihrama girerken kıran, ifrâd veya temettu' olduğunu tayin etmeden ihrama girmiş olması böyledir.²⁰⁶

10. Mücerred fiiller: Rasûlullah'ın yukarıda sayılanların dışında yaptığı ve bizim hangi sınıfa dâhil edeceğimize dair elimizde karînenin bulunmadığı fiillerdir.²⁰⁷

Mücerred fiillerin hangi sınıfa dâhil edilecekleri ve onlara ittiba edip etmeyeceğimize dair hususlar konumuzun dışında olduğu için ayrıntılarına girmeyeceğiz.

Bâbertî, Hz. Peygamber'in fiillerini Serahsî ve Pezdevî gibi mübâh, müstehab, vâcib ve farz diye dörde taksim eder. Vâcib fiilleri zannî delile dayandığından reddeden Debûsi ve diğer usûlcülerin taksimini "Rasûlullah için böyle bir durum söz konusu değildir" diyerek kabul etmez.²⁰⁸ Çünkü delilin zannî olması Hz. Peygamber için değil, sübûtundaki ihtimâlden dolayı biz ümmeti için geçerli olan bir durumdur.²⁰⁹

Bâbertî, Rasûlullah'ın fiillerini önce muâmelât ve kurbiyet fiilleri diye ikiye ayırır. Muâmelât içerikli fiillerden sıfatı bilinenler;

- a. Mücmelin beyânıdır, bizler de Rasûlullah ile aynı hükme tabiyiz.
- b. Var olan bir emrin uygulamasıdır ki bizler için de bağlayıcıdır.

c. Teheccüd namazı, dörtten fazla kadın ile evlilik, ganimetlerin beşte biri gibi Rasûlullah'ın hasâisinden olan uygulamalar ise ittifakla biz ümmet için emredilmiş değildir.

Bu fiillerden sıfatı bilinmeyenler ise Eş'arîler, Kerhî ve Şâfîîlerden Ebû Bekr ed-Dahhâk'a göre, bizleri kapsadığına delil olmadıkça Rasûlullah'a mahsustur. Mu'tezile, Şâfîîler ve Hanefîlerden Râzî ve Cürcânî'ye göre ise Hz. Peygamber'e mahsus olduğuna delil olmadıkça bizleri de kapsar. Eğer bu fiilin muâmelâtta olduğuna dair bir vasıf bilinmiyorsa ittiba edip etmemek icmâ ile mubahtır.²¹⁰

²⁰⁶ Aşkar, *Ef'âlû'r-Rasûl*, I, 314.

²⁰⁷ Aşkar, *Ef'âlû'r-Rasûl*, I, 317.

²⁰⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 235; Serahsî, *Usûl*, II, 76; Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed, *el-Esrâr fi'l-Usûl ve'l-Furû I-IV*, Tahkîk: Mahmûd Tefîk, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Ammân 1999, I, 561.

²⁰⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 236.

²¹⁰ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 239-240.

Hz. Peygamber'in kurbiyyet ifade eden fiillerine gelince²¹¹;

a. Tevakkuf edilir. Eş'arîler ve Gazzâli bu görüştedir.

b. İttiba etmek gereklidir. Mâlikîler, Hanbelîler, Şâfiîlerden Ebu'l-Abbâs İbn Süreyc (ö. 306/918), Ebû Saîd el-Istahrî (ö. 328/940) ve bir kısım Mu'tezile bu görüştedir.

c. İbâha ifade eder. Kerhî'nin savunduğu bu görüşe göre mendûb ve vâcib gibi mübâhın üzerine çıkacak her tafdil için delil gereklidir. Debûsî'nin de savunduğu bu görüşe göre Hz. Peygamber'in sünneti ve hadîsleri sabit olsa da onun her fiili bizi bağlayıcı değildir, usûlde bilindiği üzere Resulullah'ın bütün fiillerine uymak zorunlu değildir.²¹²

Bâbertî'ye göre kurbiyyet ifade eden fiillerde Rasûlullah'a ittiba etmek gerekir. Çünkü risalette ittiba asıldır ve asl'a göre amel etmek vâcibtir. Yüce Allah'ın İbrâhim (a. s.) için "*Ben, seni insanlara önder yapacağım*"²¹³ ve "*Andolsun, Allah'ın Rasûlü'nde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çokça zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır*"²¹⁴ âyetleri Rasûlullah'ın kendisine uyulması gereken önder olduğuna ve fiillerine uymaya delildir.²¹⁵

Asl'ın bir diğer özelliği de zarûret durumları dışında devamlılık arz etmesidir. Aksine bir delil olmadıkça Rasûlullah'a ittiba edilerek uygulamalarıyla amel edilir. Çünkü Rasûlullah'a özel durumlar nass ile tespit edilmiştir. Şöyle ki Hz. Peygamber'in mutlak fiilleri ümmetin ittibasını gerektirmeyecek olsaydı Allah'ın mihirsiz nikâh hakkında "*Diğer müminlere değil de sana has olmak üzere...*"²¹⁶ buyurmasının bir anlamı olmazdı.²¹⁷

Bâbertî, Ümmü Seleme'den gelen şu rivâyeti de delil olarak almaktadır. "Bir kadın, oruçlu iken eşini öpmenin hükmünü sordu. Bunun üzerine Ümmü Seleme; " Rasûlullah oruçlu iken öperdi" diye cevap verince; "biz Rasûlullah gibi değiliz, O'nun

²¹¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 241-242.

²¹² Debûsî, *el-Esrâr*, I, 123. Bkz. Recep Tuzcu, *Hanefî Usulünde Hadis-Debûsi Örneği*, İFAV, İstanbul 2014, 131.

²¹³ Bakara: 2/124.

²¹⁴ Ahzâb: 33/21.

²¹⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 245.

²¹⁶ Ahzâb: 33/50.

²¹⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 246.

geçmiş ve gelecek günahları bağışlanmıştır" dedi. Ümmü Seleme daha sonra meseleyi Rasûlullah'a anlatınca "Benim oruçlu iken öptüğümü ona söylemedin mi?" diye sordu. Ümmü Seleme, "söyledim ama o böyle cevap verdi" dedi. Rasûlullah "Ben, sizin Allah'tan en çok sakınmanız ve sınırlarını en iyi bilmeniz olmayı umuyorum" buyurdu.²¹⁸ Bâbertî bu rivâyeti naklettikten sonra, Rasûlullah'ın ef'âlinden olduğu sabit olan hususlarda O'na ittiba etmek terkedilemeyecek bir asıl olduğunu belirtmektedir.²¹⁹

1.1.5. Sahâbî Kavli ve Kaynak Değeri

Sahâbî uygulama ve fetvaları diğer sahâbiler için bağlayıcı değildir. Ancak, sahâbî kavlinin tabî'n ve daha sonraki müminler için bağlayıcılık değerinin ne olduğu hususunda ihtilâf edilmiştir.

Sahâbî, arkadaşlık etmek anlamındaki صحب fiilinin masterlarından biri olan sahâbetün kelimesinin ism-i mansûbu olan sahâbiyyün kelimesinin çoğulu olup "arkadaşlar" anlamındadır.²²⁰ Sahâbî kavramının Rasûlullah'ın arkadaşları için kullanılmasında âyet²²¹ ve bazı hadîslerdeki kullanımı etkili olmuştur. Terim anlamı hakkında birçok görüş olmakla birlikte muhaddisler daha çok İbn Hacer'in "Sahâbî, Rasûlullah ile mümin iken karşılaşmış ve araya ridde girmiş olsa bile müslüman olarak vefat eden kimseye denir"²²² şeklindeki tanımını benimsemişlerdir. Bu tarifin temelinde Ahmed b. Hanbel ve Buhârî gibi muhaddislerin yaklaşımını görmek mümkündür. Çünkü her iki muhaddiste de müslümanlardan Rasûlullah ile kısa bir zaman arkadaşlık eden veya onu sadece gören kimselerin sahâbî sayılacağı kanaati hâkimdir. Çünkü Buhârî ilgili bâb başlığını "Rasûlullah ile arkadaşlık eden veya O'nu müslüman olarak gören kimse O'nun ashâbındandır" şeklinde yazmıştır.²²³

²¹⁸ İmam Mâlik, *el-Muvatta I-VIII*, Tahkîk. Mustafa el-A'zâmî, Müessesetü Zâyid b. Sultan, Abu Dabi 2004, Sıyâm: 5.

²¹⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 246.

²²⁰ Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr, *Muhtâru's-Sihâh*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût 1999, 173; Fîrûzâbâdî Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhîr*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 2005, 104; Zebîdî Muhammed el-Murtazâ, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kamûs I-XL*, Tahkîk: Komisyon, Dâru'l-Hidâye, Byy. ts, III, 185.

²²¹ Bkz. Tevbe: 9/40.

²²² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazâr*, 111; Nevzat Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, Akyol Neşriyat ve Matbaacılık, İzmir 1981, 19-22.

²²³ Buhârî, *Ashâbu'n-Nebî*: 1; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, Tahkîk. Ebû Abdullah es-Surekî, İbrâhîm Hamdî el-Medenî, Mektebetü İlmiyye, Medine ts, 51.

Bazı fakîhlerin, sahâbî kavlinin şer'î delillerden sayılması ve kelimenin kökünden hareketle yaptıkları farklı sahâbî tanımları vardır. Abdulazîz el-Buhârî'ye göre "Rasûlullah'ın ashâbından sayılmak için onunla bir müddet arkadaşlık etmiş ve bu sürede O'na tâbi olup O'ndan birşeyler almış olmak gerekir. Sohbet kelimesi bunu içermektedir. Şöyleki bir âlimin yanında bir saat oturan nasıl onun ashâbından sayılmıyorsa veya bir kimse bir müddet görüştüğü birisi için "o benim arkadaşım değildir" diyerek yemin edebiliyorsa Rasûlullah ile arkadaşlığı yeterli bir süre olmayan kişilere de sahâbî denilmez.²²⁴

Bâbertî sahâbînin tanımı hakkında yukarıda zikredilen görüşleri verdikten sonra Müslüman olarak Rasûlullah'ı bir an bile görmüş kimsenin sahâbîden sayılması gerektiğini, çünkü sohbet kelimesinin az veya çok, bir saat, bir gün veya bir ay ayrıca rivâyette bulunup bulunmama ihtimâllerinin hepsini kapsadığını söyler.²²⁵

Sahâbî kavli başka bir ifade ile mevkûf haber, sahâbîden rivâyet edilip Rasûlullah'a ulaşmayan söz ve fiillere denir.²²⁶ Mevkûf hadîs tarifinin içerisine sahâbî takrîrlerinin de dâhil olup olmadığı meselesinde bazı tartışmalar olmakla birlikte sahâbî takrîrleri, sahâbînin önceki milletler ve başkalarına ait söz ve fiilleri nakletmeleri, ahlâkî ve yaratılış özellikleri, Müslüman olmadan önceki söz ve fiilleri, dönemlerine ait sosyo-kültürel açıklamaları da mevkûf haberin muhtevâsından sayılmaktadır.²²⁷

Ebû Hanîfe, İmam Mâlik, İmam Şâfî'nin bir görüşüne ve Ahmed b. Hanbel'e göre sahâbî kavli hüccettir, onunla amel etmek bağlayıcıdır ve sahâbî kavli karşısında kıyas terkedilir. Kerhî'ye göre ise sahâbî kavlinin delil olması kıyas ile anlaşılması mümkün olmayan meselelerde geçerlidir. İmam Şâfî'nin bir görüşüne göre ise sahâbî kavli esas alınarak kıyas asla terk edilemez. Bu aynı zamanda Eş'arî ve Mu'tezile'nin de savunduğu görüştür.²²⁸

Bâbertî ise sahâbî kavliyle amel etmeyi taklit bağlamında ele alarak şöyle bir taksimat yapar.

²²⁴ Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, II, 384.

²²⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 246.

²²⁶ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 46.

²²⁷ Sabri Çap, *Hadîs İlminde Merfû-Mevkûf İlikisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2008, 39-40.

²²⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 291-292.

a. Vâcib olan taklit: Peygamberleri ve icmâ olan konularda selefi taklit etmek böyledir. Çünkü bu durum zâhiren taklit gibi görünse de gerçekte bir delil ile amel etmektir. Ayrıca usûlü'd-dîn'den olan konular da bu kapsama dâhildir.

b. Câiz olan taklit: Furûu'd-dîn'den olan meselelerde sahâbîyi taklit etmektir. Bu durum herhangi bir müslümanın âdil bir âlimi taklit etmesi gibidir.

c. Haram olan taklit: Küfür ve bid'at gibi hususlarda ne sahâbî ne de bir başkasını taklit etmek câiz değildir. Şöyle ki Yüce Allah böyle bir ittibayı zemmederek “*And olsun, siz de atalarınız da apaçık bir sapıklık içindesiniz, dedi*”²²⁹ buyurmaktadır.²³⁰

Hanefilerde esas olan, kıyasın illeti açık, olaylara veya kişilere göre değişmeyen ve münasib olup akılla anlaşılabilir meseleler dahi olsa sahâbî kavli ile amel etmektir. Fakat bu prensibe muhalif uygulamalar da olmuştur. Örneğin, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed ecîr-i müşterekin elinde, hırsızlık gibi sakınılması mümkün olan bir sebepten dolayı helak olan mâlın tazmin edilmesi gerektiğini söyler ve bunu Hz. Ali'nin bir uygulaması olarak rivâyet ederler. Ebû Hanîfe ise tazminin ya teaddî (bilinçli taksir), ya da akitte var olan bir şart ile olabileceğini, ortada böyle bir durum olmadığı için de meselenin emanete kıyas edilmesini ve emanette olduğu gibi tazminin gerekmeyeceği düşüncesindedir.²³¹

Akılla illeti anlaşılamayan konularda sahâbî kavli ile amel etmek, onların semai'na yani konuyu Hz. Peygamber'den işitmiş olmaları düşüncesine dayanmaktadır. Bâbertî, bu meselede ikinci bir ihtimâlin varlığını kabul etmemekte ve tevkîfi konularda sema dışında bir yaklaşımın sahâbîyi yalancılıkla suçlamak olduğunu savunmaktadır. Kendileri aracılığıyla dinin bizlere ulaşmış olduğu kimseleri yalanlamak ise bâtil bir durumdur.²³² Çünkü Yüce Allah sahâbîyi övmüş ve onlar hakkında “*İslâm'ı ilk önce kabul eden muhacirler ve ensar ile onlara iyilikle uyanlar var ya, Allah onlardan razı olmuş; onlar da O'ndan razı olmuşlardır. Allah, onlara içinden ırmaklar akan, içerisinde ebedi kalacakları cennetler hazırlamıştır. İşte bu büyük başarıdır*” buyurmuştur.²³³ Rasûlullah (s. a. s.) ise, “*Ashabım hakkında Allah'tan korkunuz! Ashabım hakkında Allah'tan korkunuz! Benden sonra onları hedef alıp eleştirmeyiniz.*

²²⁹ Enbiyâ: 21/54.

²³⁰ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 292-293.

²³¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 295.

²³² Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 297.

²³³ Tevbe: 9/100.

Onları seven beni sevdiğinden dolayı sever. Onlara buğz eden de bana buğz ettiğinden buğz eder. Onlara eziyet eden bana eziyet etmiş olur. Bana eziyet eden de Allah'a eziyet etmiş olur. Allah'a eziyet edeni de Allah hemen cezalandırabilir." buyurarak ümmetini uyarmıştır.²³⁴ Dolayısıyla akılla anlaşılamayan konularda sahâbînin haber verdiği bilgilerin Rasûlullah'tan duydukları sabit olur ve sahâbînin fetvası onların Rasûlullah'tan rivâyetleri gibi hüccet olur. Örneğin, hayız ve nifas sürelerindeki fetva sahâbî kavline dayanır. Hayızın alt sınırı olan üç gün ve en fazlası olan on gün ile sınırlanması Enes'ten (r. a.) ve nifasın azami süresinin kırk gün olduğu Osmân b. Ebi'l-Âs es-Sekafi'den (r. a.) gelen mevkûf haberlere göre belirlenmiştir. Çünkü bu hususlar kıyas ile tespit edilemeyecek ölçülerdir.²³⁵

Kerhî'ye göre akılla anlaşılabilir meselelerde kıyası terkedip sahâbîyi taklit etmek gerekmez. Çünkü sahâbînin kendi re'y ve ictihâdı ile varmış olduğu sonuçlarda hata ihtimâli mümkündür. Sahâbîlerin birbirlerine muhalefet etmiş olmaları da bu durumun pratik göstergesidir.²³⁶ Bâbertî bu görüşe karşı çıkarak; sahâbî re'yi ile amel etmek onları taklit etmek değil, aksine onlara ittiba etmek ve onları örnek almaktır. Çünkü Rasûlullah "Ashabım yıldızlar gibidir. Hangisine uyarsanız doğruya ulaşırsınız" buyurmaktadır.²³⁷ Bâbertî'ye göre, Hz. Peygamber'in "*Benden sonra raşid halifelere tabi olun, Ebû Bekir ve Ömer'e tabi olun, Kur'ân konusunda Abdullah b. Abbâs, helâl ve haramlarda Muâz b. Cebel, miras meselelerinde Zeyd b. Sâbit'e uyun*" demesi, onların şahıslarından ziyâde taşımış oldukları vasıfları sebebiyledir. Ayrıca hadîslerde ismi zikredilen sahâbîler rivâyetin ibaresiyle, ismi zikredilmeyenler ise ilim ve takvalarıyla, rivâyetin delâletiyle ittibâ edilmeye ve kendilerine iktidaya nail olmuşlardır.²³⁸

²³⁴ Tirmizî, Menâkib: 59; Ahmed b. Hanbel, *Fedâilü's-Sahâbe I-II*, Tahkîk: Vasiyyullah Muhammed Abbâs, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1983, 48-49; *el-Müsned*, XXXIV, 168, 169.

²³⁵ Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, III, 325.

²³⁶ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 299.

²³⁷ İbn Abdilber, Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî, *Câmiu Beyâni'l-İlm ve Fadlih I-II*, Tahkîk: Ebû'l-Eşbal ez-Züheyri, Dâru İbni'l-Cevzî, Suûdi Arabistan 1994, II, 898, 907, 913, 923.

²³⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 301-302.

1.2. RÂVİDE ARANAN ŞARTLAR, MA'RÛF ve MECHÛL RÂVİLERİN RİVAYETLERİYLE AMEL

Bir haberin hüccet değeri, râvisinin taşımış olduğu sıfatlarla doğrudan bağlantılıdır. Râvideki mevcut durum, haberin kabul edilip kendisiyle amel edilmesine veya haberin reddedilip amel edilmemesine dayanak oluşturur. Bu açıdan Bâbertî'nin râvilerin taşınması gereken özellikler hakkındaki görüşlerini ele alacağız.

1.2.1. Râvide Aranan Şartlar

Râvide aranan şartlar akıl, zabt, müslüman olmak ve adâlettir. Bâbertî'ye göre râvide bulunması gereken şartların dört madde olması araştırmaya bağlıdır ve bunlardan her biri haberin sıhhati ve kabul edilebilmesi için gereklidir.²³⁹ Muhaddislere göre ise râvinin adâlet ve zabt sahibi olması gerekir.²⁴⁰ Şîâ'ya göre ise râvi ayrıca imân sahibi yani Şîî itikadına sahip olmalıdır.²⁴¹ Râvinin müslüman olması adâlet vasfının şartı kabul edilirken, akıl bir yönüyle adâlet bir yönüyle de zabt içerisinde ele alınarak dolaylı olarak hadîsin edâ edilmesinde gerekli görülen temyîz ve bulûğ çağı ile irtibatlandırılmıştır. Bundan dolayıdır ki ehl-i hadîs müellifler tarafından kaleme alınan hadîs usûlü kitaplarında akıl müstakil bir başlık olarak ele alınmaz.

1.2.1.1. Akıl

Akıl, insanın ilâhî hitabın muhatabı olmasının temel şartıdır. Bundan dolayı İslâm âlimleri akıl üzerinde çalışmış, mahiyeti ve işlevlerini tespit etmek için birçok eser te'lîf etmişlerdir.

Arapça عقل fiilinin mastarı ve aynı zamanda isim olan akl kelimesinin çoğulu ukûl'dür.²⁴² Türkçe'de akıl olarak telaffuz edilir. Bilmek, kavramak, anlamak, yasaklamak, tutmak, bağlamak, sığınmak ve diyet vermek anlamında olup²⁴³ akıl

²³⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 208.

²⁴⁰ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 104; Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, II, 3, 4.

²⁴¹ İbrâhîm Kutluay, *İmâmiyye Şîası'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2012, 91-92.

²⁴² İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn, *en-Nihâye fî Garibi'l-Hadîsi ve'l-Eser I-V*, Tahkîk: Abdulhamîd Hindâvî, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût 2005, III, 278.

²⁴³ Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, 215; İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab I-XV*, Dâr Sâder, Beyrût 1414, XI, 458; Fîrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-Muhît*, 1034; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXX/18-21.

kelimesi türevleriyle birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de kırkdokuz yerde geçmektedir.²⁴⁴ Ayrıca kalb, fuâd, lübb, nuhâ, basar, rüşd, tedebbür akl ile yakın anlamları taşırlar.²⁴⁵ Özellikle “(Allah) âyetlerini size böylece açıklar ki akledesiniz”²⁴⁶ ve “Biz bu misalleri insanlara veriyoruz, onları ancak bilenler anlayabilir (akledebilir)”²⁴⁷ âyetleri ve aklın ilk yaratılan şey olduğu, Allah'ın akıllı kişiyi övdüğü, akıl ile nimetlendirilen kimsenin kurtuluşa erdiği, Hz. Peygamber'in aklının artması için duâ ettiği, reislik ve yönetimin akıl ile olduğu, insanlara akılları oranında konuşmanın emredildiği rivâyetler²⁴⁸ insanî her faaliyette ve özellikle dînî ve ilmî içeriği birlikte taşıyan hadîs rivâyetinde önemli olduğunu göstermektedir.

Aklın mahiyeti ve tarifî hakkında birçok yaklaşım mevcuttur. Akıl üzerinde ilk çalışma yapanlardan Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) bazılarının akli ruhun özü, bazılarının kalbin nuru ve bazılarının ise “Sana Rabbinden indirilenin gerçek olduğunu bilenkimse, onu bilmeyen köre benzer mi? Ancak akıl sahipleri ibret alırlar”²⁴⁹ âyetinden hareketle tarif etmeğe çalıştıklarını söyler.²⁵⁰ Muhâsibî ise akli insanın kalbinde ve organlarında meydana getirdiği işlevleriyle bilinen bir içgüdü, olarak tanımlar. Muhâsibî'ye göre hiç kimse akli; şekil, boy, genişlik, tat ve koku olarak tanımlamaya güç yetiremez.²⁵¹ Râğıb el-İsfahânî ise akli, ilmi kabul etmek için hazırlıklı olan kuvvet veya insanın kendisiyle bilgiden istifâde ettiği güç olarak tanımlar.²⁵²

Pezdevî'nin eserine Ebû Zeyd Debûsî ve Serahsî'nin tercih ettiği tarifî alması üzerine Bâbertî de akli, “duyuların idrak sınırının sona erdiği noktadan başlayan ve kalbin düşüncesiyle idrak yolunu açan bir nur” olarak tanımlar. Şöyle ki, insan gözüyle bir şey görünce akli, istidlâlî olarak devreye girer ve duyuların idrâkinin ötesinde başka

²⁴⁴ Muhammed Fuâd Abdulbâkî, *el-Mu'cemü'l-Mufehres*, 468-469.

²⁴⁵ Süleyman Hayri Bolay, “Akıl” *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1989, II, 238.

²⁴⁶ Bakara: 2/242.

²⁴⁷ Ankebût: 29/43.

²⁴⁸ Sami Kiliçli, *Akl İle İlgili Hadislerin Tespit ve Tenkidi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2007, 35-79.

²⁴⁹ Ra'd: 13/19.

²⁵⁰ Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed, *Mahiyetü'l-Akl ve Ma'nahu ve İhtilâfu'n-Nâs fih*, Tahkik. Hüseyin Kutlî, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1398, 4.

²⁵¹ Muhâsibî, *Mahiyetü'l-Akl*, 204.

²⁵² Râğıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Tahkik: Safvan Adnân, Dâru'l-Kalem, Beyrût 1412, 578.

şeyleri kavrar. Mesela; göz yüksek bir bina görünce, akıl bunu yapan bir usta olduğunu ve bu ustanın bilgi, beceri gibi birtakım özelliklere sahip olduğunu kavrar.²⁵³

Bâbertî'ye göre akıl, insanın kendisiyle olayların hakikatini kavradığı ruhânî bir kuvvettir. Akıl; tam ve noksan akıl olarak ikiye ayrılır. Bir insanın yaptığı veya terk ettiği işlere bakılarak aklının kâmil veya noksan olduğuna hükmedilir. Aslında her insanın akli doğuştan eksiktir. Daha sonra artarak sorumluluğu kabul edecek dereceye ulaşır. Zannı galip ile buluş çağına ulaşan çocuk mükellef sayılır ve aklının en alt derecede bir olgunlukta olduğu varsayılır.²⁵⁴

Bâbertî, akli kelâmın ön şartı olarak görür. Çünkü kelâmın harflerden ve hecelerden oluşan bir sûreti yani zâhiri yönü, bir de kendisi ile kastedilen şeye delâlet eden mânâ yönü vardır. Kalpte var olan mânâyı ortaya çıkarmak ise ancak akıl ve temyîz ile mümkündür.²⁵⁵ Dolayısıyla Bâbertî'ye göre Rasûlullah'ın sözünü dinleyip onu eda terimleriyle nakleden râvide akıl mutlaka gereklidir.

Bâbertî, eksik akıldaki yokluk şüphesi sebebiyle çocukların rivâyetinin dinde delil kabul edilmediğini söyler. Çünkü şeriat, bu yokluk gerekçesiyle kendisi hakkındaki dünyevî işlerinde ona velâyet vermemiştir. Durum böyle olunca dînî meselelerde çocuklara velâyet yükümlülüğü vermemek daha doğrudur. Fakat çocuk, hadîsi buluşdan önce işitir ve sonra rivâyet ederse, hadîs tahammülü çocuğun temyîz devresinde olması sebebiyle kabul edilir. Sahâbîler, İbn Ömer, İbn Abbâs, İbn Zübeyr, Numân b. Beşir ve daha birçok çocuk sahâbînin rivâyetini kabul ederek onların hadîs tahammülünü buluşdan önce mi sonra mı yaptığına bakmamışlardır. Bütün âlimler, çocukların küçük yaşlarda hadîs meclislerine getirilerek hadîs dinlemelerini tecviz etmişler ve hadîs tahammülü için yaş sınırı koyulmamasına Yüce Allah'ın "*Biz, ona (Yahyâ'ya) daha çocukken hikmet vermiştik*"²⁵⁶ âyetini delil getirmişlerdir.²⁵⁷

²⁵³ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 213-214.

²⁵⁴ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 216-217.

²⁵⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 208, Serahsî, Şemsuleimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebi's-Sehl, *Usûlü'l-Fıkh I-II*, Tahkik: Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2005, I, 345.

²⁵⁶ Meryem: 19/12.

²⁵⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 219.

1.2.1.2. Zabt

Arapçada zabt kelimesi ضبط filinin mastarı olup birşeyin ayrılmazı, işin sağlam yapılması, gözetim altında tutmak, korumak, sıkı yapmak, kelimeyi harekelemek ve doğru telaffuz etmek anlamlarına gelir.²⁵⁸

Hatîb el-Bağdâdî'nin "Salâh ve taat sahibi olsalar bile zabt ve dirâyet ehli olmayan kimselerin rivâyeti ile ihticâc edinmeyi terk" bab başlığından sonra İmam Mâlik'in sözü ile istidlâl etmesi hicrî ikinci asrın başı itibariyle zabtın dikkate alınmaya başladığını göstermektedir. İmam Mâlik, zabt konusundaki hassasiyetini şöyle dile getirmiştir: "Bu ilim dindir, dînînizi kimden aldığınıza dikkat edin. Şu direklerin altında (Mescid-i Nebevi'yi işaret ederek) yetmiş kişiye ulaştım. Rasûlullah buyurdu, diyerek konuşuyorlardı ama onlardan hiçbir şey almadım. Eğer onlardan herhangi birisine beytûlmâlî teslim etsen güvenebilirsin ancak bu işin ehli değillerdi. İbn Şihâb bize geldiğinde gençti, fakat hepimiz onun kapısına toplanmıştık."²⁵⁹

Zabt kavramının hadîsle doğrudan ilgisini İmam Şâfiî dile getirmiş ve râvinin dinde güvenilir, hadîs rivâyetinde dürüst, rivâyet ettiğini anlayan, hadîsin mânâsını değiştirecek lafızları bilen, hadîsi işittiği gibi harfî harfine rivâyet eden, mânâ rivâyet etmeyen veya mânâ rivâyet edince mânâyı değiştirecek şeyleri bilen, ezbere rivâyet ediyorsa hıfzını, kitaptan rivâyet ediyorsa yazdıklarını koruyan birkimse olması gerektiğini belirtmiştir.²⁶⁰ İmam Şâfiî'nin anlattıklarının ilk kısmı râvinin adâleti hakkında ikinci kısmı ise râvinin zabtıyla ilgilidir.

İbn Receb el-Hanbelî zabtu'r-râvi konusunu ele alırken ağırlıklı olarak zabt-ı kitâb üzerinde durmuş ve râvinin kitâbını her türlü tağyîr ve tebdîlden korumakla sorumlu olduğuna dikket çekmiştir. İbn Receb'e göre hadîs râvisinin sıdk, hıfz ve sıhhat-ı kitâb olması ve rivâyet esnasında zabt sahibi sayılabilmesi için bu üç maddeden ikisini taşıması gerekir.²⁶¹

²⁵⁸ Herevî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luga I-VIII*, Tahkîk: Muhammed Aved Murabba, Dâru İhyâi Tûrasi'l-Arabî, Beyrût 2001, XI, 339; İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn, *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs*, III, 72; Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, 182; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VII, 340.

²⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, 158-159.

²⁶⁰ Şafiî, *er-Risâle*, 371.

²⁶¹ İbn Receb el-Hanbelî, Abdurrahman b. Ahmed, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, Tahkîk: Hemmâm Abdurrahim Saîd, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1987, 108.

Muhaddislere göre zabt; râvinin, işittiği bir hadîsi ezberleyerek aklında tutması, her türlü tebdîl ve tağyîrden koruması ve dilediği anda onu rivâyet edebilecek bir yeteneğe sahip olmasıdır.²⁶² Râvinin zabtında efdal olan, hadîsi tahammül anından edâ zamanına kadar devamlı olmasıdır. Fakat muhaddisler sahîh hadîsin râvisinde zabt özelliğini edâ yani hadîsin rivâyeti vaktinde ararlar. Zabıtın nasıl tespit edileceği hakkında farklı mülâhazalar mevcuttur. Son dönem müelliflerinden Mustafa b. İsmâil el-Me'ribî râvinin zabtını tespit için istifade edilebilecek yolları onbir madde olarak derlemiştir. Bunlar şöyledir:

1. Râvinin zâbit olduğunun hadîs imamları arasında biliniyor olması,
2. Cerh ta'dîl âlimlerinin râviyi tezkiye etmesi,
3. Râvinin rivâyetlerinin sika râvilerin rivâyetleriyle mukayese edilmesi,
4. Râvinin sika olduğu nakledildiği hâlde kitâbının olmaması. Bu durum râvinin zabt-ı sadr bakımından güvenilir olduğunun işareti sayılmıştır.
5. Râvinin kendi zabtı hakkındaki şehadeti,
6. Râvinin zabt bakımından denenmiş olması,
7. Râvinin kitâbı hakkında hassas olması. Şöyleki kitâbına aldığı rivâyetin bir kelimesinden şüphelenince rivâyetin tamamını çıkarıyorsa bu davranışı râvinin zabtı hakkında olumlu kanaat oluşturur.
8. Râvinin rivâyetiyle meşhûr olduğu şeyhinden zaman zaman başka râviler aracılığıyla veya vicâde yoluyla nakilde bulunması,
9. Râvinin ilim ve ilim yolunda göstermiş olduğu fedakârlık ve elde ettiği müktesebâtının olması,
10. Râvinin zabtının müzakere esnasında bilinmesi. Yahya b. Maîn'in Ahmed b. Hanbel'in zabtı hakkındaki kanaati böyle oluşmuştur.

²⁶² Suyûtî, Celâluddîn, *Tedribü'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî I-II*, Tahkîk: Muhammed el-Fâriyâbî, Dâru't-Taybe, Byy. ts, I, 353; San'ânî, Muhammed b. İsmâil, *Tavdîhü'l-Efkâr li-Meânî Tenkîhi'l-Enzâr I-II*, Tahkîk: Salâh b. Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1997, I, 16; Dihlevî, Abdulhak b. Seyfeddîn, *Mukaddime fi Usûli'l-Hadîs*, Tahkîk: Selmân el-Hüseynî en-Nedvî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, Beyrût 1986, 62; Emin Aşıkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, İFAV, İstanbul1997, 98.

11. Râvinin eski ve yeni kitaplarının mukayese edilerek ihtilât olup olmadığının tespit edilmesi.²⁶³

İbn Hacer'e göre zabt ikiye ayrılır:

Zabt-ı Sadr: Râvinin işitmiş olduğu rivâyeti dilediği anda tekrarlayabilecek şekilde zihnine yerleştirmesidir.

Zabt-ı Kitâb: Râvinin rivâyetlerini yazmış olduğu kitâbı, işittiği andan rivâyet edeceği zaman kadar korumasıdır.²⁶⁴

Bâbertî'ye göre zabt; râvinin kelâmı tam olarak dinlemesi, kelamdan kastolunan mânâyı anlaması, var gücüyle ezberleyip ezberini muhafaza etmesi ve gereğince amel etmesidir.²⁶⁵ Bâbertî'nin bu tanımı dört esası içermektedir.

- a. Râvinin kelâmı tam işitmesi,
- b. Râvinin işittiği sözü anlaması,
- c. Râvinin sürekli tekrar ederek ezberini koruması,
- d. Râvinin muhafazası altındaki rivâyet ile amel etmesi.

Hadîs tahammül yollarından biri olan sema hakkında işitmeden bir sözü anlamak mümkün olmadığı gibi, ne olduğunu anlamadan sadece bir şeyler duymak da mutlak zabt olmaz diyen Bâbertî bu tanımına uygun olarak zabtı ikiye ikiye ayırır:

1. Zabt-ı Metin: Rivâyetin sîgasını ezberleyip muhafaza etmek. Yani hadîsin lafzında herhangi bir tahrîfe meydan vermemek ve rivâyetin sözlük mânâsını bilmektir. Râvinin kelâmı tam işitmesi, işittiği sözü anlaması ve tekrar ederek ezberini muhafaza etmesi zabt-ı metindir.²⁶⁶

2. Zabt-ı Mânâ: Hadîsin mânâsını kavrayıp ne gibi hükümlere medâr olacağını bilmektir.

²⁶³ Mustafa b. İsmail el-Me'ribî, *el-Cevahîrü'l-Süleymaniyye Şerhu Manzûmeti Beykûniyye*, Dâru'l-Keyyân, Riyâd 2006, 61-64.

²⁶⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 58-59.

²⁶⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 221.

²⁶⁶ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 221.

Mesela; alışverişle ilgili hadîslerin birinde yer alan بِالْحِنْطَةِ بِالْحِنْطَةِ²⁶⁷ “*buğday buğday ile*” lafzını rivâyet eden râvinin, merfû veya mansûb olarak rivâyet ettiğinde sözün ne mânâyâ geleceğini bilmesi gerekir. Bu zabt-1 metindir ki buna zabt-1 kâmil de denilir. Râvinin bu rivâyet ile alışverişte eşitliğin gerekli olduğu ve zikredilen mâllarda bu eşitliğin miktar ve cins ile sağlandığını bilmesi ise zabt-1 mânâdır ki zabt-1 ekmele diye de adlandırılabilir.²⁶⁸

Bâbertî'ye göre mutlak mânâda zabt denilince kastedilen zabt-1 metindir ve rivâyetin kabulü için gerekli olan da budur. Şâyet râvi, yaratılıştan gafil ve unuttukları hatırladıklarından daha fazla ise bu râvinin rivâyeti hüccet değildir. Aynı şekilde hadîsi önemsemediği veya kelimeleri seçerken bilinçli ve temkinli olmadığı için zabt-1 kâmil derecesinde olmayan râvinin rivâyeti de kabul edilmez. Zab-1 mânâ veya zab-1 ekmele denilen özellik ise rivâyetler arasında tercih yaparken dikkate alınır. Örneğin İbn Abbâs'ın rivâyetine göre Rasûlullah, Meymune ile evlendiğinde ihramlı idi.²⁶⁹ Yezîd b. el-Esamm rivâyetine göre ise Rasûlullah evlendiğinde ihramlı değildi.²⁷⁰ Hanefî ve Şâfiîlere göre fıkıh bilgisi sebebiyle İbn Abbâs'ın rivâyeti tercih edilir. Çünkü fakîh olan râvi, zâhiriyle amel edilmesi câiz olmayan bir rivâyet işittiği zaman sebep-i vürûdunu sorar ve problemin ortadan kalkmasını sağlar. Fakîh olmayan râvi ise işittiği kadarıyla metni rivâyet eder ve bu rivâyet ile dînen câiz olmayan bir sonuca sebep olur. Bu durumda fakîh ve daha fakîh olan iki râvinin rivâyetleri arasında ihtilâf olursa daha fakîh olan râvinin rivâyeti tercih edilir.²⁷¹

1.2.1.3. Adâlet

Adâlet; hadîs râvisinin müslüman, akıl, baliğ olmasının yanısıra farzları yerine getirip haramlardan kaçınması, büyük günahları açıktan işlemeyip küçük günahlarda da ısrarcı olmaması, hakkâniyet ve itidâl üzere olup hayrının şerrinden çok olması, fîsk ve mürûeti bozan şeylerden uzak durması gibi geniş bir anlama sahiptir.²⁷² Ancak tanımların ortak noktası fîsk ve mürûet meselesidir. Fîsk, râvinin büyük günahları

²⁶⁷ Müslim, Müsâkat: 15; Tirmizî, Büyû: 23; İbn Mâce, Ticârât: 50.

²⁶⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 222.

²⁶⁹ Buhârî, Nikâh: 31; Müslim, Nikâh: 46; Tirmizî, Hac: 22.

²⁷⁰ Müslim, Nikâh: 46; Tirmizî, Hac: 23.

²⁷¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 223.

²⁷² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 58; San'ânî, Muhammed b. İsmâil, *Semerâtü'n-Nazar fî İlmi'l-Eser*, Tahkîk: Râid b. Sabrî, Dâru'l-Âsime, Riyâd 1996, 47.

işlemesi ve küçük günahlarda ısrarcı olmasıdır. Bu yaklaşımın alt yapısını “*Ey inananlar! Eğer fâsık birkimse size bir haber getirirse, onun iç yüzünü araştırın, yoksa bilmeden bir millete fenalık edersiniz de sonra ettiğimize pişman olursunuz*”²⁷³ âyeti, ölçüsünü ise “*Size yasak edilen büyük günahlardan kaçınırsanız, kusurlarınızı örter ve sizi şerefli bir yere yerleştiririz*”²⁷⁴ âyeti ve benzer âyetler oluşturur.²⁷⁵

Mürûet ise Arapça’da مرأ fiilinin masterlarından biri olup yemeğin ve insanın hoş gideni anlamlarına gelir.²⁷⁶ İbn Manzûr mürûeti iffet ve utanıldığı için açıktan yapmayacak şeyleri gizlide de yapmamak şeklinde,²⁷⁷ Zebîdî ise Hafâcî’den (ö. 466/1073) naklen iyi şeyleri yapıp kötü şeylerden kaçınmayı alışkanlık haline getirmek olarak tanımlamaktadır.²⁷⁸ Yapılan tanımlardan hareketle diyebiliriz ki mürûet kişiye, yöreye, örf ve zamana göre değişebilecek bir kişilik tavrı olmakla birlikte toplum tarafından hüsn-ü kabul gören karakter yapısıdır. Şu’be b. el-Haccâc’a (ö. 160/776) Zâdân el-Kindî’den niçin hadîs almıyorsun? diye sorulunca “o çok konuşuyor” demiştir. Yine hadîsini terk ettiği bir başkası hakkında “onu, bineğinin karnına ayaklarıyla vururken gördüm” demiştir.²⁷⁹ Her ne kadar zaman ve toplumlar değişse de bu iki örnek günümüz insanı tarafından da hoş görülmecek iki davranış biçimidir.

Bâbertî’ye göre adâlet, kişinin takva ve mürûet vasıflarına sahip olup bidatlerden sakınması sonucunda insanlarda onun sıdkına dair bir güven oluşmasıdır. Bu güven sonucunda şahitliği ve Rasûlullah’tan rivâyeti kabul olunur.²⁸⁰ Adâlet vasfının kaybolması ise râvinin fâsık olduğunun işaretidir ve rivâyetleri reddolunur.²⁸¹

Bâbertî’ye göre adâlet, kâmil (tam) ve kâsır (noksan) olmak üzere ikiye ayrılır. Kasır adâlet, İslâm ve akıl şartı ile hâsıl olur. Ancak bu râvinin rivâyeti hüccet kabul edilmez. Çünkü akla ârız olup, onu sürekli olarak aklın ve şer’in aksine davranmaya zorlayan ve de adâletinin sabit olmadığı şüphesini oluşturan heva (arzu) gerçeği vardır. Dolayısıyla adâlet şartı mutlak olarak zikredildiğinde kast edilen kâmil adâlettir. Kâmil adâlet, râvinin İslâm dîninin yasakladığı şeylerden kaçınarak, aklın hevaya galip

²⁷³ Hucûrât: 49/6.

²⁷⁴ Nisâ: 4/31.

²⁷⁵ Emin Aşikkutlu, “Fısk”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1996. XIII, 37.

²⁷⁶ Cevherî, *es-Sihâh Tacu’l-Luga*, I, 72, Râzî, *Muhtâru’s-Sihâh*, 292.

²⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, I, 154-155.

²⁷⁸ Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, 427.

²⁷⁹ Mustafa b. İsmail, *el-Cevahîrü’l-Süleymaniyye*, 55.

²⁸⁰ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 229.

²⁸¹ Bağdâdî, *el-Kifâye fi İlmi’r-Rivâye*, 33.

olduğunun sabit olmasıdır. Bâbertî, adâletin kemâlinin sınırı hususunda belirli bir ölçütün olmadığına vurgu yaparak şeriatın hükümlerinde zorluk, sıkıntı ve zayi olmaya meydan verilmemesi gerektiğini söylemektedir. Şöyleki büyük günahlardan ve küçük günahlarda ısrardan kaçınmak, din ve aklın, heva ve ihtiraslara galip geldiğine işarettir. Bu özelliklere sahip râvilerin rivâyetleri kabul edilir. Diğer taraftan, râvinin büyük günah işlemesi veya küçük günahlarda ısrar etmesi de adâlet vasfını düşürüp yalanla itham olunmasına sebep olur. Küçük günahlara düşmek her ne kadar görünürde adâlet şartını kaybetmiş olmayı gerektirse de bunlarla imtihan olmak masûm olmayan her beşer için muhtemel olduğundan adâlet vasfının devam ettiğini kabul etmek mecburiyeti vardır. Aksi hâlde rivâyet kapısı kapanmış olur. Küçük günahlarda ısrarın adâlet vasfını düşürmesi ise kişinin dînî meselelerde gerekli hassasiyeti göstermediği ve bu halinin büyük günahları da işleyebileceğine bir işaret olması sebebiyledir.²⁸²

1.2.1.4. Müslüman Olmak

Râvinin rivâyetinin kabul edilmesi için müslüman olması şarttır.²⁸³ Râvinin müslüman olması hususu şahitliğe benzetilmiş ve “Eğer iki erkek bulunamazsa rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkek ile biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için iki kadın (olsun)”²⁸⁴ ve “İçinizden adalet sahibi iki kişiyi de şahit tutun. Şahitliği Allah için yapın”²⁸⁵ âyetleri meselenin temelini oluşturmuştur. İmam Mâtürîdî’ye göre birinci âyette müslümanlar arasında razı olamayacağımız kimselerin de bulunabileceğine işaret edilirken ikinci âyette de rızanın şartının adâlet olduğu açıklanmaktadır.²⁸⁶ Çünkü şehâdet, velâyet ve hadîs rivâyetinde amaç şer’î maksatları ve müslümanların maslahâtını korumaktır. Hâlbuki müslüman olmayan şahidin veya râvinin olayda ve haberde yer alan bir gerçeği gizlemesi veya habere yalan katması mümkündür. Debûsî

²⁸² Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 230.

²⁸³ Nevevî, Ebû Zekerîya Yahyâ b. Şeref, *et-Takrîb ve't-Teysîr li-Marifeti Süneni'l-Beşîr en-Nezîr*, Tahkîk: Muhammed Osmân el-Haşî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1985, 52; Bulkinî, Ömer b. Raslân, *Mukaddimetü İbnü's-Salâh ve Mehâsinü'l-İstılah*, Tahkîk: Aîşe Abdurrahman, Dâru'l-Mearif, Byy. ts, 288; el-Cezâirî, Tâhir b. Sâlih, *Tevcihü'n-Nazar ila Usûli'l-Eser I-II*, Tahkîk: Abdulfettâh Ebû Gudde, Matbua İslamiyye, Haleb 1995, I, 420.

²⁸⁴ Bakara: 2/282.

²⁸⁵ Talâk: 65/2.

²⁸⁶ Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlâtü'l-Kur'an I-X*, Tahkîk: Mecdî Baslûm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2005, II, 285.

ve Serahsî'ye göre gayr-i müslim râvi İslâm düşmanlığı sebebiyle habere yalan katabilir.²⁸⁷

Bâbertî'ye göre râvinin müslüman olması veya îman etmiş olması aynı anlamdadır ve kavramlar arasında farklılık gözetilmez. Râvinin iman etmiş olması, Yüce Allah'ın sıfat ve isimlerini tasdik ve ikrar edip, şeriat ve ahkâmını kabul etmesidir.²⁸⁸

Râvinin müslüman olması iki türlüdür:

a. Zâhiren İslâm. Kişinin Müslümanlar arasında doğup, onların âdetleri üzerine büyümesi ve anne-babası veya başkalarına uymak suretiyle müslümanlığının sabit olmasıdır.

b. Beyanla İslâm. Kişinin Yüce Allah'ı ve îman edilmesi gereken hususları bilinçli olarak tavsif etmesidir. Yani ne söylediğinin farkında olması, şahadet ifadelerini mânâsını bilmeden, başkalarından kulak dolgunluğu ile öğrenmiş olmaması demektir.²⁸⁹

Bâbertî, râvinin müslüman olması meselesinde îmanın kemâline vurgu yapar. O'na göre, râvinin dört başı mamur bir îmana sahip olmasını istemek doğaldır, ancak sorun îmanın kemâli hususunda ileri sürülecek olan şartlardadır. Çünkü yaratılmışların, Yüce Allah'ın sıfatlarını kavrama biçimleri hem çok çeşitlidir hem de bu sıfatları ifade etmeye birçoğu güç yetiremez. Bu durumda, ileri sürülecek şart zorluğa yol açmamalıdır. Örneğin; birkimseye “Allah'a, sıfatlarına, Muhammed'in (s. a. s.) getirdiklerinin hak olduğuna îman ediyor musun?” diye sorulduğunda, “Evet” cevabını veriyorsa o kimsede kemâl-i İslâm sabit olur. Çünkü Rasûlullah, hilali gördüğünü iddia eden bedeviye; “*Allah'tan başka ilah olmadığına ve benim Allah'ın elçisi olduğuma şahitlik eder misin?*” diye sormuş ve olumlu cevap alınca “*Allahu Ekber, müslümanlar için içlerinden biri(nin şahitliği) yeterlidir*” buyurmuştur.²⁹⁰

Yüce Allah, Hudeybiye antlaşmasından sonra kocalarından ayrılarak yalnız başlarına Medine'ye hicret eden müslüman kadınlar için “*Ey îman edenler! Mümin kadınlar göç ederek size geldiklerinde - onların îmanlarını Allah daha iyi bilmekle beraber -*

²⁸⁷ Debûsî, Ebû Zeyd, *Takvimü'l-Edille*, Tahkik: Halil Muhyiddîn el-Meys, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2001, 184; Serahsî, *Usûl*, I, 346.

²⁸⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 233.

²⁸⁹ Serahsî, *Usûl*, I, 352.

²⁹⁰ Tirmizî, Savm: 7; Ebû Dâvûd, Savm: 14; Nesâî, Sıyâm: 8.

siz onları sınavınız"²⁹¹ buyurmuştur. İbn Abbâs'ın rivâyetine göre Rasûlullah onlara "*sadece Allah ve Rasûlünü sevdiğimden dolayı hicret edip geldim*" diye yemin ettirirdi.²⁹² Bâbertî, zikredilen âyet ve daha başka hadîslerle²⁹³ delil getirerek râvinin îmanı hususunda ileri sürülecek şartların bu ölçüyü aşmaması gerektiği kanaatindedir.

1.2.1.5. A'mâ, Köle ve Kadın Râvilerin Durumu

Usûl eserlerinde râvi veya müsnidin tanımı yapılırken hadîsi nakleden ilk râvisine isnad ile rivâyet eden veya öğrendiği hadîsi edâ terimleriye rivâyet eden kimse olarak tanıtılır ve kadın erkek, köle hür, gören ve görmeyen diye bir ayırım yapılmaz.²⁹⁴ İslâmî ilimlerin her sahasında olduğu gibi hadîs rivâyetinde de kadın ve köle râvilerin payı büyüktür. Başta ümmühâtü'l-mü'minin olmak üzere sahâbî, tabî'n ve sonraki devirlerde kadın muhaddisler hep bulunmuş ve ricâl kitaplarında onlar için müstakil başlıklar açılmıştır. Ahmed b. Hanbel ismi müphem olanlarla birlikte 120 hanım sahâbîden hadîs rivâyet etmiştir.²⁹⁵ İmam Zehebî'ye göre ise kendisinden rivâyette bulunan hanım sahâbilerin sayısı 216 kişiye ulaşmaktadır.²⁹⁶ Kadın râvilerin yanı sıra hadîs eğitim ve öğretimine aktif olarak katılan birçok kadın muhaddis bu ilme hizmet etmiş, tabakat ve cerh ta'dîl kitaplarında kadın râviler için ayrı başlıklar açılmıştır.²⁹⁷

Hadîs tahammül ve edâsına katkı sağlayan köle râvileri anlatan bazı çalışmalar yapılmış ve başta Bilâl b. Rebâh, Selmân-ı Farisî, Suheyb er-Rûmî, Habbâb b. Eret, Ammâr b. Yâsir, Ümmü Eymen, Sümeyye bnt. Hubbât, Nâfi mevlâ İbn Ömer ve Süleyman b. Yesâr gibi râviler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.²⁹⁸

²⁹¹ Mümtehine: 60/10.

²⁹² Tirmizî, Tefsîr: 61.

²⁹³ Bkz: Buhârî, Salat: 28; Tirmizî, İman: 8; İbn Mâce, Mesâcid: 18 vd.

²⁹⁴ Bkz. İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 104; Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teysîr*, 50; Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, 22; Suyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, I, 29-30; Burhânüddîn el-Câbirî, *Rusûmu't-Tahdîs fî Ulûmi'l-Hadîs*, Tahkîk: İbrâhîm b. Şerif el-Meylî, Dâru İbn Hazm, Beyrût 2000, 157; Tehânevî, *Kavâid fî Ulûmi'l-Hadîs*, 27; Ebû Şehbe, *Difâun ani's-Sünne*, 29.

²⁹⁵ Seyyid Ebû'l-Meâti, Ahmed Abdurrezzâk, Mahmûd Muhammed, *Mevsûatü Akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî Ricâli'l-Hadîs ve İlelihi I-IV*, Âlemü'l-Kütüb, byy 1997, IV, 251-269.

²⁹⁶ Ekrem Ziya el-Umerî, *Bakî b. Mahled ve Mukaddimetü Müsnedih*, Beyrût 1984, 19.

²⁹⁷ Mehmet Eren, "Kadınların Hadîs İlmine Katkıları", *AÜİFD, (XLIV) 1*, Ankara 2003, 83-110; Uğur Erman, "Cerh Açısından Kadın Râviler", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, (24) 2*, 2019, 989-1006.

²⁹⁸ Irâkî, Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn, *et-Takyîd ve'l-İzah limâ Utlika ve Uğlika min Mukaddimetü'bni's-Salâh*, Tahkîk: Abdurrahman Muhammed Osmân, Mektebetü's-Selefiyye, Medine 1969, 467; Sehâvî, Şemsüddîn, *el-Fahru'l-Mütevâlî fimen İntesebe li'n-Nebiyî mine'l-Hedemi ve'l-Mevâlî*, Tahkîk: Hasan Mahmûd, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1987, 30, 31, 65, 72,78 vd.

Bâbertî'ye göre râvi akıl, zabt, adâlet ve İslâm şartlarını taşıyorsa â'mâ, köle, kadın veya kazf haddi uygulanmış dahi olsa rivâyetleri makbûldür. Bu kimselerin şهادetlerinin kabul edilmemesi, şahitliklerinin üçüncü şahısların lehinde veya aleyhinde yahut şahit olunan meseleye dair taşıdığı bir kısım haklardan dolayıdır. Örneğin, sağlıklı birkimsenin şahitliği görmeye dayanırken; â'mânın şahitliği istidlale dayanırken ikisi arasında hakların ispatı açısından farklılık vardır. Fakat hadîs rivâyetinde böyle bir şeye ihtiyaç olmadığından râvinin âmâ veya sağlıklı olması eşittir.²⁹⁹

Bâbertî'ye göre, köle ve kadın râviler için de durum aynıdır. Çünkü onların şahitliklerinin kabul edilmemesi velâyetlerinin olmamasındandır. Kölenin velâyeti hiç yoktur, kadının velâyeti ise nikâh hakkı vb yerlerde noksandır. Ancak rivâyetlerinin kabul edilmemesi, velâyetlerinin olmamasından farklıdır. Çünkü râvi, rivâyeti ile bir kimseye herhangi bir zorunluluk veya bağlayıcılık getirmemektedir. Bilakis rivâyeti işiten kişi, inancından dolayı itaat etmek veya sakınmak farzı hissetmektedir. Diğer taraftan râvi, rivâyeti ile önce kendisini onunla amel etmeye mecbur bırakmakta, sonra rivâyetindeki hüküm başkaları için bağlayıcı olmaktadır. Mesela oruç, öncelikli olarak hilali gördüğünü rivâyet eden kimseye farz olmakta, sonra haberi işiten kimseler için hüküm ifade etmektedir. Ancak şahitlikte böyle bir durum söz konusu değildir.³⁰⁰

Sahâbî içerisinde Abdullah b. Ümmü Mektûm, Itbân b. Mâlik, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdullah, Vâsile b. el-Eska' a'mâ idiler.³⁰¹ Bunlardan gelen rivâyetlerin hepsi kabul edilmiş ve muhaddisler tarafından â'mâ olmadan önce mi, yoksa sonra mı rivâyet ettiğine dair bir araştırma yapılmamıştır.

Hanım sahâbîlerden gelen rivâyetlere de itimat edilmiş, birçok meselede Hz. Peygamber'in eşlerine müracaat edilmiş ve Hz. Âişe (r. anha) rivâyet etmiş olduğu çok sayıdaki hadîs ile muksirûndan sayılmıştır.³⁰² Rasûlullah, Berîre (r. anha)'dan gelen haberleri kabul etmiş, Berîre'nin cariye olduğu gerekçesiyle verdiği haberin doğruluğuna dair herhangi şüphe göstermemiştir.³⁰³ Aynı şekilde kölelerden gelen

²⁹⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, 4/238.

³⁰⁰ Bâbertî, *et-Takrîr*, 4/238.

³⁰¹ İclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh, *Ma'rifetü's-Sikât min Ricâli Ehli'l-İlmi ve'l-Hadîs*, Tahkîk: Abdulhalîm el-Bustevî, Mektebetü'd-Dâr, Medine 1985, II, 48.

³⁰² Irâkî, Zeynüddîn, *et-Tabsiratü ve't-Tezkira fî Ulûmi'l-Hadîs I-II*, Tahkîk: Abdullatif el-Hemîm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2002, I, 131. Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, IV, 102.

³⁰³ Buhârî, Büyû: 73; Nesâî, Büyû: 85.

rivâyetler de kabul edilmiş, mevâliden olan Nâfi, Sâlim ve Muhammed b. Cübeyr gibi çokları bu ilmin taşıyıcısı olmuşlardır.³⁰⁴

Kazf haddi uygulanmış râvi konusunda genel kanaat, rivâyetinin kabul edileceği olmakla birlikte İmam Muhammed'in Ebû Hanîfe'den bir rivâyetine göre “*onlar Allah nezdinde yalancılardan ta kendisidirler*”³⁰⁵ âyeti ile yalancılıklarına hükmedilmiş olduğundan rivâyeti kabul edilmez. Çünkü kazf haddi uygulanan kimse davasını ispatlayamadığından dolayı yalancı konumuna düşmüştür. Kazf konusunda şahitlik yaptığı hâlde yeterli sayıya ulaşamadığından had cezası uygulanan şahidin durumu ise farklıdır. Çünkü onun cezası şahitlerin sayısı ile ilgilidir.³⁰⁶

Bâbertî, fisk ve Hz. Peygamber'e kasten yalan isnadı dışındaki diğer yalanlardan tevbe edenlerin rivâyetlerinin makbûl olduğu kanaatindedir. Dolayısıyla kazf haddi uygulanmış veya başka günah işlemiş ve sonrasında tevbe etmiş olan kimselerin rivâyetleri kabul edilir.³⁰⁷ Bu görüş aynı zamanda muhaddislerin çoğunluğunun kabul ettiği görüştür. Ahmed b. Hanbel'e, Hz. Peygamber'e yalan isnad edip sonradan tevbe eden kimse hakkındaki düşüncesi sorulduğunda ‘Onun tevbesi Allah ile kendisi arasındaki bir durumdur. Biz onun hadîsini ebediyen yazmayız’ cevabını vermiştir. İmam Şâfiî ise ‘yalanı üzere yakaladığımız kimsenin rivâyetini tevbesi dolayısıyla makbûl saymayız’ demiştir.³⁰⁸

İmam Mâlik'ten nakledilen bir rivâyete göre ise dört kişiden hadîs alınmaz. Bunlardan birisi de Hz. Peygamber'e yalan isnad etmekle itham edilmese bile insanlar hakkındaki sözlerinde yalancılığı bilinen kimsedir.³⁰⁹ Ahmed b. Hanbel ve Şâfiî'nin sözlerini de bu doğrultuda yorumlayanlar olmakla birlikte Sehâvî ve İbn Hacer gibi âlimler buna karşı çıkarak Hz. Peygamber ve herhangi bir kimseye yalan isnad etmek arasında farklılık olduğunu belirtirler.³¹⁰ Nitekim “...*Bana yalan isnat etmek, herhangi*

³⁰⁴ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *et-Tarihü'l-Kebîr I-VIII*, Tahkîk: Muhammed Abdulmuîn Han, Dâiretü'l-Meârif'il-Osmânî, Haydarâbâd ts, I, 52, 84; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *es-Sikât I-IX*, Dâiretü'l-Meârif, Haydarâbâd 1973, V, 355; VII, 532.

³⁰⁵ Nûr: 24/13.

³⁰⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, III, 140.

³⁰⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 239.

³⁰⁸ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 167; Abdullah Şa'ban, *Kavâidü'l-Muhaddisîn*, Dâru's-Selâm, Kahire 2005, 200.

³⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi li-Ahlâki'r-Râvî*, 139.

³¹⁰ Sehâvî, *Fethü'l-Muğîs*, II, 77; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî I-XIII*, Dâru'l-Marife, Beyrût 1379, III, 162.

bir kimseye yalan isnat etmek gibi değildir”³¹¹ şeklindeki hadîs onların görüşünü desteklemektedir.

1.2.2. Ma'rûf ve Mechûl Râvilerin Rivâyetleriyle Amel

Hadîs râvisinin tahammül ve edâ için taşıması gereken şartları yukarıda zikretmiş ve muhaddislere göre hadîsin edâsı anında râvinin müslüman, âkil, bâliğ, adâlet ve zabt sahibi olmasının rivâyet ettikleri hadîsle amel için yeterli olduğunu belirtmiştik. Fakat Hanefîler, özellikle sahâbî olan râvilerin rivâyet ettikleri haberleri makbûl veya merdûd diye taksim ederken râvinin ma'rûf veya mechûl olmasını ölçü alırlar.³¹²

Usûl noktasındaki bu metot farklılığı ile bir kısım rivâyetlerin makbûl, bir kısmının da merdûd kabul edilmesi sonucunda uzun tartışmalar yapılmış ve Ebû Hanîfe'nin hadîs bilgisinin zayıf olduğu iddiaları ortaya atılmıştır. Tarihî süreçte devam eden tartışmalara Muhammed Zâhid el-Kevserî, Zafer Ahmed el-Osmânî et-Tehânevî de birer eser telif ederek katılmışlardır.³¹³ Muhammed Ebû Zehv de konuyu etraflıca ele almış ve Ebû Hanîfe'yi adına derlenmiş Müsned eserlerin varlığını ve Zehebî'nin Ebû Hanîfe'yi hadîs hafızları arasında zikretmesini delil getirerek savunmuştur. Ebû Zehv, Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî'nin “O, hadîsleri bu kadar iyi bilmeseydi, fikhî meselelerden bu denli hüküm çıkarma olanağı bulamazdı” şeklindeki değerlendirmesini de zikrederek Ebû Hanîfe hakkındaki iddialara cevap vermiştir.³¹⁴

Başlangıçta sahâbî râviler üzerinde yapılan bu taksimat daha sonraları tabî'n ve tebe-i tabî'n dönemi râvilerine de şamil kılınarak genişletilmiştir. İbn Abbâs, İbn Mes'ûd, Hz. Âişe, Ebû Hureyre, Enes b. Mâlik vb. birçok sahâbîden gelen rivâyetler, bu doğrultuda ele alınarak kabul edilmiş veya reddedilmiştir. Gerek örnek olarak verilen

³¹¹ Buhârî, Cenâiz: 33.

³¹² Serahsî, *Usûl*, I, 338; Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 179.

³¹³ Tehânevî, Zafer Ahmed el-Osmânî, *Î'lâü's-Sünen I-XXIV*, Tahkîk: Muhammed Takî Osmânî, İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmu'l-İslâmî, Karaçi 1418, I, 28; *Kavâid fî Ulûmi'l-Hadîs*, 19; Kevserî, Muhammed Zâhid, *Te'nîbü'l-Hatîb alâ Mâ Sâkahu fî Tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-Ekâzîb*, byy 1990; Kevserî, *en-Nüketü't-Tarîfe fî't-Tehaddüs an Rudûdi İbn Ebî Şeybe alâ Ebî Hanîfe*, Mektebetü'l-Ezheriyye, Kahire 2000; Kevserî'nin iddialarına karşılık bkz. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî, *et-Tenkîl bima fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-Ebâtul I-II*, Tahkîk: Nâsruddîn Elbânî, Zühey eş-Şavîş, Abdurrezzâk Hamza, el-Mektebetü'l-İslâmî, Byy 1986.

³¹⁴ Ebû Zehv, Muhammed, *Hadis ve Hadisçiler*, Çev: Selman Başaran, Mehmet Ali Sönmez, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, 306-310; Ayhan Tekineş, “Zahid el-Kevserî'nin Ebû Hanîfe ile İlgili Polemiklerinin Tahlili”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (10), 3, 2010, 135-161. Ayrıca bkz. Zekerîya Güler, *Hadis Tetkikleri*, İFAV, İstanbul 2015, 210.

râvi isimleri, gerekse örnek rivâyetler ele alınırken bu seyir ve kapsam gözden kaçırılmamalıdır.

1.2.2.1. Ma'rûf Râviler ve Rivâyetleriyle Amel

Bâbertî, Hanefîlerdeki yaygın kanaate uyarak ma'rûf râvileri ikiye ayırır.

1. Fıkıh bilgisi ve ictihâttaki öncülükleri ile bilinen ravîler. Fakîh sahâbîler diyebileceğimiz bu grupta dört halife, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Amr, Zeyd b. Sâbit, Muâz b. Cebel, Ebû Mûsâ el- Eş'âri, Hz. Âişe, Übeyy b. Ka'b, Abdurrahmân b. Avf, Huzeyfe b. Yemân ve Abdullah b. Zübeyr yer alır. Bu sahâbîlerden rivâyet olunan haber-i vâhidler mutlak olarak delil kabul edilirler. Eğer bu haber kıyasa muvafık ise kıyası teyit ettiği kabul edilir, değilse kıyas terk edilir. Gerçekte bu görüş cumhura ait olmakla birlikte, kıyasın öne alınıp haber-i vâhidin terk edileceğine dair bir görüş İmam Mâlik'e veya onun ashabına isnad edilir. Fakat Sem'ânî, bu iddiayı kesin bir dille reddederken³¹⁵, Şâtûbî ise kıyasın kavâid-i âmme ile desteklenmesi hâlinde tercih olunacağını söylemektedir.³¹⁶

2. Rivâyetleri, adâlet, hıfz ve zabtları ile bilinip, fıkıh ve fetvalarıyla ma'rûf olmayan râviler. Fikhî vasıflarıyla tebarüz etmeyip, rivâyet ve adâlet vasıfları öne çıkan bu sahâbîler Ebû Hureyre, Enes b. Mâlik, Selmân-ı Farisî, Bilal-i Habeşî v.b. Bu râvilerin rivâyet ettikleri haber-i vâhidler kıyasa muvafık olursa amel edilirler. Eğer kıyasa muhalif olurlarsa, haber-i vâhid ile amel edilince bir zarûret olacak veya rey (ictihâd) kapısı kapanacaksa haber-i vâhid terk edilir. Çünkü bu durumda sadece kıyas değil, haber-i vâhidle amel etmekle kıyasa delil teşkil eden âyet, hadîs ve icmâ da terk edilmiş olur. Ancak haber-i vâhid bir kıyasa muhalif olmakla birlikte başka bir kıyasa muvafık ise amel edilir.³¹⁷ İmam Şâfiî ve hadîsçilerin çoğunluğuna göre râvi adâlet ve zabt sahibi olduktan sonra fakîh olup olmaması fark etmez, her hâlükârda haber ile amel edilir.³¹⁸

³¹⁵ Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer, *Kavâtu'l-Edille fi'l-Usûl I-II*, Tahkîk: Muhammed Hasan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1999, I, 360-361.

³¹⁶ Şâtûbî, İbrâhîm b. Mûsa, *el-Muvâfakât I-VII*, Tahkîk: Ebû Ubeyde Hasan b. Âli Selmân, Dâru İbn Affân, Byy. 1997, III, 24.

³¹⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 183-184.

³¹⁸ Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, II, 551.

Bâbertî'ye göre bu endişenin temelinde mânen rivâyet olgusu yatmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber'in sözleri cevâmiu'l-kelim özelliğine sahiptir. Fakîh olmayan râvi, hadîs sözlerini bizzat zabt edip ezberleyememiş ise mânen rivâyet ederken Hz. Peygamber'in lafızlarından murad olunan mânâyı aktaramayabilir. Bu durumda, âhâd haber olduğu için kendisinde bir şüphe var olan haber-i vâhîde ayrı bir şüphe de mânâsı bakımından ârız olur ve kıyasa muhalif olunca da terk edilir.³¹⁹

Sahâbîlerin kendi aralarında kıyasa muhalif olan haberleri reddettiklerine dair örnekler çoktur. İbn Abbâs, Ebû Hureyre'nin "*Ateşte pişmiş şeylerden dolayı abdest alın*" rivâyetine, "Sıcak sudan dolayı abdest mi alacağız? (yani sıcak su ile abdest alsak, bu rivâyete göre tekrar abdest alacak mıyız?)" şeklinde cevap vermiştir.³²⁰

Konunun en meşhûr örneği musarrat hadîsidir. Ebû Hureyre'den gelen rivâyete göre Rasûlullah "*Deve ve koyunların sütünü memelerinde biriktirmeyin. Kim böyle bir hayvan satın alırsa, sütünü sağdıktan sonra, iki şeyden kendisine faydalı olanı yapar. Dilerse hayvanı bu hâliyle kabul eder, dilerse bir sa' hurma ile birlikte iade eder*"³²¹ buyurmuştur. Hanefiler sahîh kabul ettikleri bu hadîs ile amel etmemişlerdir. Serahsî'ye göre bu rivâyetteki durum tarafların arasını sulh etmek gibi belli bir olay üzerine gerçekleşmiştir. Fakat râvi rivâyeti genel ve bağlayıcı olarak algılamıştır. İsa b. Ebân'ın dediğine göre râvi Ebû Hureyre'nin fakîh olma şartını taşımadığı için de bu hadîs bağlayıcı değildir.³²²

Bâbertî'ye göre kıyasa muhalif olup, re'y ile amel etmenin bütün yollarını kapatan bu rivâyet, aynı zamanda Kur'ân ve sünneti nesh edip icmâyı da reddetmektedir. Çünkü Allah (c. c.); "*...Kim size saldırırsa siz de ona misilleme olacak kadar saldırın*"³²³ buyurmaktadır. Nitekim bir hadîste Hz. Peygamber "*Kim ortak olduğu kölede kendi hissesini azat ederse, ortağının payını öder*" buyurmuştur.³²⁴ İcmâ'ya göre ise bir mâlın

³¹⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 184.

³²⁰ Tirmizî, *Tahâret*: 58; İbn Mâce, *Tahâret*: 65.

³²¹ Buhârî, *Büyû*: 64; Müslim, *Büyû*: 7; Tirmizî, *Büyû*: 29 vd.

³²² Serahsî, *el-Mebsût*, XIII, 40; Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *el-Fusûl fi'l-Usûl I-IV*, Tahkîk: Uceyl Casim en-Neşemî, *Vizâretü'l-Evkâf ve 'ş-Şuûni'l-İslâmiyye*, Kuveyt 1994, III, 130.

³²³ Bakara: 2/194.

³²⁴ İmam Mâlik, *el-Muvatta*, *Itk ve'l-Velâ*: 1; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXVI, 345; Buhârî, *Itk*: 4; Müslim, *Itk*: 1; Ebû Dâvûd, *Itk*: 6.

telef olması halinde misli veya kıymeti ödenir.³²⁵ Bu haliyle rivâyet âyet, hadîs ve icmâya ters düşmektedir. Süt, misli mâllardan kabul edildiği takdirde misli, değilse kıymeti ödenmelidir. Misli veya kıymetinin yerine hurma ödenmesi nasllara aykırıdır.
326

Bâbertî, musarrat hadîsini birçok açıdan kıyasa muhalif görmektedir. Şöyle ki hadîste müşterinin satın alıp kabzettiği bir mâlın cüz'ü için hurma tazmîni şart koşulmaktadır. Hâlbuki tazmîni gerektirecek ne hukuka aykırılık (teaddî) ne de akitte bir şart vardır. Diğer taraftan, süt akit esnasında bir mâl olmayıp sağıldıktan sonra mâl olmuş ve müşteri tarafından kesbedilmiş bir kazançtır. Süt akit esnasında belki hayvanın vasfı olabilir, süt verme vasfı devam ettiği sürece de sütün hayvanın ücreti içerisinde belli bir karşılığı yoktur. Eğer teaddîden dolayı bir tazmîn söz konusu ise bu durumda misli veya kıymeti gerekir. Şâyet tazmîn sulh içinse onunda belli bir miktarı olmaz. Geriye hadîsi reddetmek veya te'vîl etmek kalırki reddetmekten sakınmak için uzak olan te'vîller yapılır. Şöyle ki, aslında hadîs sulh veya teberru hakkındadır, fakat râvi bunu hüküm zannıyla rivâyet etmiştir.³²⁷

Bâbertî, musarrat hadîsini terk etmekle Ebû Hureyre'nin ta'n edildiği iddialarını da kabul etmemektedir. O'na göre bu durum, Ebû Hureyre ve diğer sahâbîlerin sıdkını reddetmek değil, aksine İbn Abbâs ve Hz. Âişe benzeri sahâbîler gibi davranarak yukarıda zikredilen âyet ve hadîse müstenid olan kıyas-ı celî'yi tercih etmektir.³²⁸

Ayrıca Bâbertî, İsa b. Ebân ve Debûsî'ye dayandırılan râvinin fakîh olması şartını kabul etmeyerek, böyle bir bilginin önceki âlimlerden nakledilmeyen muhdes bir görüş olduğunu, Hanefîlerin de içerisinde bulunduğu cumhurun, adâlet ve zabt sıfatını taşıyan râvilerin Kur'ân ve sünnete muhalif olmayan rivâyetlerinin kıyasa takdim edileceği kanaatinde olduklarını vurgular.³²⁹ Kanaatimizce Bâbertî'ye göre meselenin temelini râvinin fakîh olup olmamasından ziyâde mânen rivâyet olgusu, dolayısıyla da râvinin zabtı oluşturmaktadır.

³²⁵ Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, 345; İbn Emîri Hâc, Muhammed b. Muhammed, *et-Takrîr ve't-Tahbîr I-III*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1983, II, 251. Ayrıca bkz. İsa Atcı, "Fıkhu'l-Mukarene Açısından Gasb ve Tazmin Sorumluluğu", *Diyanet İlmî Dergi*, (49), 4, 2013, 90.

³²⁶ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 187.

³²⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 186-188.

³²⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 189.

³²⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 190.

1.2.2.2. Mechûl Râviler ve Rivâyetleriyle Amel

Hadîsçilere göre mechûl ifadesi, râvinin zâtının veya hâlinin bilinmemesi demektir.³³⁰ Bu tarif üzerinden mechûl râviler iki kısma ayrılırlar.

1. Mechûlü'l-Ayn: Hadîs öğrenimi ve rivâyetiyle meşhûr olmayan, âlimlerce böyle bir şöhreti bilinmeyen ve kendisinden yalnızca bir kişinin hadîs naklettiği kimsedir. İbnü's-Salâh, bu tanımı verdikten sonra İbn Abdilber'den naklen, zühd ve şecâat gibi vasıflarıyla meşhûr olan kimselerin mechûl olarak vasıflandırılmayacağını belirtir.³³¹ Mechûlü'l-ayn râviler müphem olarak adlandırılırlar.

2. Kendisinden iki veya daha fazla kimse rivâyette bulunduğu hâlde tevsîk edilmeyen / sika olduğu belirtilmeyen râvilere denilir. Bu tür râviler aynı zamanda mestûr diye adlandırılır.³³²

Hadîsçilerin cumhuruna göre müphem veya mestûr; hakkında cehâlet olan râvilerin rivâyetleri merduttur, kabul edilmez.³³³ Fakat İbn Hacer'e göre bu tür râviler hakkında karar vermeyip durumu açıklık kazanıncaya kadar tevakkuf etmek daha doğrudur.³³⁴

Hanefilere göre ise mechûl râviler; Rasûlullah ile uzun süreli sohbeti meşhûr olmayıp kendilerinden ancak bir veya iki rivâyetin bulunduğu sahâbîlerdir. Bu sahâbîler beş kısımdır.³³⁵

1. Rivâyetleri az olmakla birlikte meşhûr olup, fakîhlerin kendilerinden rivâyette bulunduğu ve bu rivâyet ile amel edip hadîsinin sıhhatine şahitlik ettikleri râviler,

2. Rivâyetleri meşhûr olup, selefîn kendilerinden rivâyette bulunduğu fakat cerh etmediği râviler,

3. Fakîhlerin kendisinden rivâyet ettiği, fakat cerhlerine dair ihtilâfin bulunduğu râviler,

³³⁰ Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, II, 46-48; Babanzâde Ahmed Naim, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, Üçer Ofset Matbaası, Ankara 1970, I, 319.

³³¹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 321; Suyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, I, 371-374; Emin Âşıkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, 125.

³³² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 102; Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teysîr*, I, 50.

³³³ Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teysîr*, I, 49; Tehânevî, *Kavâid fi Ulûmi'l-Hadîs*, 202; Emin Aşıkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, 127-128.

³³⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 102.

³³⁵ Serahsî, *Usûl*, I, 342.

4. Fakîhlerin rivâyetleri bilip, aralarında ihtilâf olmaksızın cerh ettikleri râviler (Müstenker),

5. Fakîhler tarafından rivâyeti bilinmeyen dolayısıyla da rivâyetleri hakkında cerh olmayan râviler (Müstetir).

Bâbertî'ye göre ilk üç grupta yer alan râvilerin rivâyetleri kabul edilir. Yani onlar ile ma'rûf râviler arasında fark yoktur.³³⁶ Dördüncü grupta yer alan râvilere ve rivâyetlerine gelince, bunlar ile amel edilmez. Selefîn bu rivâyetlerle amel etmemesi yalan oldukları ithamını da gerektirmez. Çünkü sahâbî birbirlerinden hadîsi kabul etmediklerinde bu durum nasıl ki birbirlerini yalanla itham anlamına gelmiyorsa, rivâyetle amel etmemekte aynı şekilde yalanlamak anlamına gelmez.³³⁷

Hanefîlerin müstenker dedikleri, yani selef zamanında rivâyet edilen fakat kendisiyle amel edilmeyen haberin meşhûr örneği Fâtıma bnt. Kays rivâyetidir. Kocası Ebû Amr b. Hafs eşi Fâtıma bnt. Kays'ı üç talâk veya son talâk ile boşamış ve vekili ile nafaka olarak bir miktar arpa göndermişti. Bunu kabul etmeyen Fâtıma, Hz. Peygamber'e müracaat edince Rasûlullah; "*Senin onda nafaka hakkın yoktur*" buyurmuş ve iddetini Ümmü Şerîk'in evinde tamamlamasını söylemiştir. Daha sonra bundan vazgeçerek İbn Ümmi Mektûm'un evinde iddet beklemesini emretmiştir. Bu rivâyet Hz. Ömer'e ulaştınca "Bir kadının sözü ile Allah'ın kitâbını ve Peygamberimiz'in (s. a. s.) sünnetini terk edecek değiliz. Bilmiyoruz, doğrumu söylüyor, yalan mı? Hafızasında tutabildi mi, unuttu mu?" cevabını vermiştir.³³⁸

Her ne kadar Fâtıma bnt. Kays rivâyetinin İbn Abbâs ve bir grup tarafından kabul edildiği ve dolayısıyla bunun üçüncü grup mechûl râvi rivâyetine örnek olacağı iddia edilmişse de Bâbertî bunları reddeder. Bâbertî'ye göre Hz. Ömer, Hz. Âişe, Üsâme b. Zeyd, Ebû Seleme b. Abdurrahmân, Ebû İshâk, Saîd b. el-Müseyyeb, Nehâî ve Sevrî gibi bir topluluğun reddettiği, ayrıca Hz. Ömer'in reddinin sahâbîden bir topluluk önünde olması ve onlarında bunu kabul etmesi rivâyetin müstenker olmasını gerektirir.³³⁹ Hanefîler, rivâyetin içeriğinin Yüce Allah'ın "*Apaçık hayâsızlık yapımları*

³³⁶ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 194-198.

³³⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 200.

³³⁸ Müslim, Talâk: 6; Buhârî, Talâk: 40; Tirmizî, Talâk: 5; Ebû Dâvûd, Talâk: 37.

³³⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 204; Bâbertî, *el-Înâye*, II, 641.

*dışında onları (iddet süresince) evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar...*³⁴⁰ ve “*Onları (iddet süresince) gücünüz nispetinde, oturduğunuz yerin bir bölümünde oturtun...*”³⁴¹ âyetlerine muhalif olması sebebiyle reddetmelerinin yanı sıra müstenker olduğu için de hüccet saymazlar.³⁴²

Mestûr râvinin yani kendisinden iki veya daha fazla kimsenin rivâyette bulunduğu hâlde tevsik edilmeyen râvinin rivâyetini cumhur merdûd kabul etmiştir.³⁴³ Çünkü kendisinden âdil kimselerin rivâyette bulunması bir râviyi ta’dil edilmiş kabul etmek için yeterli değildir. Bu durum, bir âlimin amelinde veya fetvasında bir rivâyete muvafık davranmasının o rivâyetin sıhhatine hükmetmiş anlamına gelmemesi gibidir.³⁴⁴ Ancak Hanefilerin mestûr algısı farklıdır. Onlara göre mestûr; selef zamanında rivâyeti bilinmeyen dolayısıyla rivâyetleri hakkında selefın red veya kabulü olmayan râvilerdir. Bu râvilerin rivâyeti Ebû Hanîfe ’ye göre eğer kıyasa muvafık ise kabul edilmelidir. Çünkü onlar Rasûlullah’ın hayırla tavsif ettiği üçüncü nesildir ve zâhir olan âdil olduklarıdır. Bu râvilerin rivâyeti ile amel etmek câizdir, ancak zorunlu değildir. Fakat müteahhirûn Hanefiler böyle bir râvinin rivâyetinin makbûl olmadığını, bu rivâyet ile amel edilemeyeceği ve kıyasın bu rivâyetle terk edilemeyeceği düşüncesindedirler.³⁴⁵

Bâbertî, Hanefilerin bu ikilemine şöyle bir açıklama getirir. Ebû Hanîfe döneminde yani ilk üç nesilde râvilerin sıdkı ağır bastığı için böyle düşünülmüştür. Fakat Ebû Yûsuf ve Muhammed döneminde yalan çoğalıp, fiske arttığı için onlar mestûr râvinin rivâyetiyle amel etmeği câiz görmemişlerdir. Bâbertî, her ne kadar iki görüş arasını birleştirmeye çalışsa da ona göre de selef zamanında bilinmeyen rivâyetler daima itham altındadırlar. Ancak bu rivâyetler kıyasa muvafık olursa, kıyasın hükmünü hadîse izafe etmek için rivâyetin kullanılmasında fayda vardır.³⁴⁶

³⁴⁰ Talâk: 65/1.

³⁴¹ Talâk: 65/6.

³⁴² Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 203.

³⁴³ Babanzâde, *Tecrîd-i Sarîh*, I, 324.

³⁴⁴ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 164-165.

³⁴⁵ Serahsî, *Usûl*, I, 344-345.

³⁴⁶ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 200.

1.3. RÂVÎ SAYISI AÇISINDAN HABERLER

Bâbertî'nin sünneti dört açıdan ele aldığımızı daha önce belirtmiştik. Bunlardan birincisi olan senedin ittisali meselesinde, Cessâs'tan itibaren devam eden taksimata uyarak hadîsleri sened açısından üç kısma ayırır.³⁴⁷

1. Mütevâtir: Kendisinde hiçbir şüphe bulunmayan, kâmil ittisal ile gelmiş rivâyetler.
2. Meşhûr: Kendisinde sureten, görünüş itibariyle şüphe bulunan rivâyetler.
3. Âhâd: Sureten ve mânen şüpheli olan rivâyetler.

1.3.1. Mütevâtir Haber

Yalan üzere birleşmeleri aklen mümkün olmayan bir topluluk tarafından rivâyet edilen, işitme ve hisse dayalı ve senedînin her iki tarafı da aynı sayısal kuvvette olan habere mütevâtir haber denir.³⁴⁸ Mütevâtir kelimesi belli fasılalarla peş peşe gelmek, kesintiye uğramamak anlamlarına gelen وتر kökünden ism-i faildir. Muvâteretu's-savm bir gün oruç tutup bir gün iftar etmek, tevâtereti'l-kütüb ise kitâbın bölümlerinin peşpeşe gelmesi anlamında kullanılır.³⁴⁹

Muhaddisler mütevâtir haberi; lafzen mütevâtir ve mânen mütevâtir diye ikiye ayırırlar. Lafzî mütevâtir, rivâyetin farklı tariklerden aynı lafızlarla, mânevî mütevâtir ise aynı mânâya gelen farklı lafızlarla nakledilmesini ifade eder. Ebû Şehbe'nin verdiği bilgiye göre İbn Hıbbân ve onu takip edenlere göre hadîsler arasında mütevâtir hadîs bulunmamaktadır.³⁵⁰ İbn Hacer, mütevâtir haberlerin çok az olduğu veya hiç olmadığı iddialarını redderek bunun rivâyet tarikleri ve ricâl hakkında yeterli bilgileri olmadığından kaynaklandığını söylemektedir. Çünkü doğuda ve batıda, ilim ehlinin elindeki birçok kitap ve bunların içerisinde rivâyet tarikleri tevatür derecesine ulaşan birçok hadîs vardır.³⁵¹ “Kim bilerek bana yalan isnad ederse cehennemdeki yerine

³⁴⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 240.

³⁴⁸ İbn Cemâa, Muhammed b. İbrâhîm, *el-Menhelü'r-Râvî fî Ulûmi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, Tahkik: Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazân, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1406, 31; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 39; Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, IV, 11.

³⁴⁹ Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XIV, 339.

³⁵⁰ Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed, *el-Vasît fî Ulûm ve Mustalâhi'l-Hadîs*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Byy. ts, 194.

³⁵¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 45-46.

hazırlansın” rivâyeti lafzî, dua ederken Rasûlullah’ın ellerini kaldırdığı hakkındaki rivâyetler ise mânevî mütevâtir için verilen meşhûr örneklerdir.³⁵²

Bâbertî, mütevâtir haberi doğru olması sebebiyle kendiliğinden ilim ifade eden topluluk haberi diye tarif eder. Tarifte yer alan “topluluk” ifadesi ile haber-i vahîdleri, “ilim ifade eden” kaydı ile meşhûr haberi dışarıda bırakır. Mütevâtirin tarifinde yer alan “kendiliğinden” kaydı ile de karinelerle desteklenerek ilim ifade eden âhâd haberlerden ayırır. Çünkü mütevâtir haberin doğruluğu bizâtihi kendisidir. Mütevâtir haber; var olan geçerlilik şartları, aklî ve hissî gerekçeler ile âhâd haberde aranılan dış destekleyici özellikleri zaten taşımaktadır.³⁵³

Mütevâtir haberin ilk şartı şüpheye imkân vermeyen ittisaldır. Yani yalan üzere birleşmeleri düşünemeyecek sayıdaki kimselerin aynı şartı taşıyan kimselerden yapmış oldukları rivâyettir.³⁵⁴ Bâbertî, mütevâtir haberin râvi sayısı hakkında cumhur gibi düşünmekte ve sayısal bir sınırlama yapılmasını doğru bulmamaktadır. Çünkü sayı sınırlamasından amaç kesin ilmin oluştuğu çoğunluğu tespit etmektir ki böyle bir şey mümkün değildir. Bunu ancak Allah (c. c.) bilebilir. Bizlerin ilmi, zanların birikmesi sonucu oluşur. Diğer taraftan, tayin edilecek sayısal sınır bazıları hakkında kesin ilim için yeterli olurken, başkaları için olmayabilir.³⁵⁵ İlmin meydana gelmesi Abdulazîz el-Buhârî’nin de dediği gibi yemek yiyen veya su içen kimsede olduğu gibi yavaş yavaş ve kişiden kişiye değişen ölçülerde oluşmaktadır.³⁵⁶

Yalan üzere birleşme ihtimâli olmaması, üzerinde ittifak edilen şartlardandır. İlmin meydana geldiği sayısal sınır, aynı zamanda yalan üzere birleşme ihtimâlinin de ortadan kalktığı sınırdır.³⁵⁷ İnsanlar tek tek yalan söyleyebilirler, fakat belli bir sayıdan sonra yanılmak veya yalan üzerinde birleşmek aklen mümkün değildir; yaratılış ve insan tabiatı bunu zorunlu kılar. İnsanlar doğru üzerinde birleşirler. İçerisinde yaşanan günün, hangi gün olduğu hakkında bazı insanlar yanılabilir her hangi topluluğun böyle bir yanlış veya yalan üzerinde ittifak ettikleri insanlık tarihinde vaki değildir.³⁵⁸

³⁵² Aliyyü’l-Kârî, Ebû’l-Hasan Nûruddîn Ali b. Sultân, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker fî Mustalahâti Ehli’l-Eser*, Tahkik: Abdulfettâh Ebû Gudde, Dâru’l-Erkâm, Beyrût ts, 162.

³⁵³ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 132.

³⁵⁴ Aliyyü’l-Kârî, *Şerhu Nuhbeti’l-Fiker*, 164-166.

³⁵⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 134.

³⁵⁶ Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu’l-Esrâr*, II, 523.

³⁵⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 135.

³⁵⁸ Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, Kitabiyat, Ankara 2004, 117-120.

Râvilerde müslüman olma ve adâlet şartlarının aranması ve bölgelerinin değişik olmasının istenmesi her ne kadar yalan üzere birleşme ihtimâlini düşürse de Bâbertî'ye göre de şart değildir. Fakat sayılan bu özelliklerin senedin başında, ortasında ve sonunda var olması ilmin meydana gelmesi ve yalan ihtimâlinin bertaraf edilmesi için üzerinde ittifak edilen şartlardandır.³⁵⁹

Müslümanların çoğunluğu mütevâtir haberin ilm-i yakîn ifade ettiğinde hemfikirdirler.³⁶⁰ Aralarındaki fark, bu yakîni ilmin zarûrî mi yoksa istidlâlî mi olduğu hususundadır. Bazılarına göre ise mütevâtir haber ilm-i tuma'nîne gerektirir. Çünkü doğru olma durumu her zaman ağır bassa da habere hakkında bir şüphe ihtimâli mevcuttur. Bu durum, mütevâtir bir haberin âhâd haberlerin birleşiminden olması sebebiyledir. Bâbertî bu görüşün bâtil bir iddia olduğunu söyler. Çünkü zamanımızda nebilerin ve mucizelerinin varlığı ancak haber ile mümkündür. Bu haberin kat'î ilim olmadığını söylemek onların nebi olduklarını inkâr anlamına gelir ki bu da küfürdür.³⁶¹

Bâbertî'ye göre mütevâtir haber, olgusal ve tahkîkî olarak yakîni ilim ifade eder. Şöyle ki nesebimiz hakkında babamıza intisabımız habere dayanır. Fakat bu haberi, gözümüzle şahit olarak bilgisine şahit olduğumuz çocuklarımızın nesebinden bilgi bakımından ayırt etmeyiz. Bu gerçek, mütevâtir haberin olgusal olarak yani kendinden kaynaklanan yakîni ilim değerini ortaya koyar.

Mütevâtir haberin tahkîkî yani araştırmaya dayalı bilgi değeri ise şöyledir. İnsanların yaratılış itibariyle farklı hedefleri ve çok değişik, hatta birbirlerine zıt karakterleri vardır. Bütün bu insanlar aynı zaman diliminde aynı yiyecekleri yemek ve aynı şeyleri içmekte doğal olarak nasıl birleşmiyorlar ise sema olmaksızın aynı haberi vermek üzerinde de birleşmezler. Bu şartlar altında ortaya çıkan mütevâtir haber zarûrî olarak yakîni ilim ifade eder.³⁶²

³⁵⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 135; Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, 168.

³⁶⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 44-45; Ebû Şehbe, *el-Vasit fi Ulûm ve Mustalâhi'l-Hadîs*, 193.

³⁶¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 138-140.

³⁶² Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 141-142.

1.3.2. Meşhûr Haber

Muhaddislerin, râvilerin sayısına göre hadîsleri mütevâtir ve âhâd olmak üzere iki kısma ayırdıklarını belirtmiştik. Mütevâtir seviyesine ulaşmayan rivâyetlere âhâd haber denilir ve onlar da kendi içinde meşhûr, azîz ve garîb diye üç kısma ayrılır.³⁶³

Hanefiler ise meşhûr haberi mütevâtir ile âhâd haber arasına konumlandırırlar. Meşhûr hadîs, sahâbî neslinden bir kişinin rivâyet ettiği, sahâbî neslinden sonra (tabîîn döneminde) veya bir sonraki nesilde (tebeü't-tabîîn döneminde) yalan üzere birleşmeleri düşünülemeyecek bir topluluk tarafından rivâyet edilen haberdir.³⁶⁴ Meşhûr rivâyetin tespitinde ölçü ikinci ve üçüncü asırdır / nesildir. Eğer sonraki nesillere de bu durum şamil kılınacak olursa âhâd haberlerin birçoğu bu sınıfa dâhil olur. Bu sınırlandırmayı yapmanın sebebi ikinci ve üçüncü asrın güvenilir imamlar dönemi olması ve onların şehâdet ve tasdîkinin meşhûr rivâyeti mütevâtir mertebesine yükseltmesidir.³⁶⁵

Meşhûr haberi inkâr eden kimsenin küfre düşmeyeceği konusunda Hanefî usûlcüler hemfikirdirler. Çünkü meşhûr haberi inkâr Hz. Peygamber'i yalanlamak değildir, aksine bu haberi kabul eden âlimlerin hata ettiklerini düşünmektir ki böyle bir durum küfrü gerektirmez.³⁶⁶

Bâbertî, kendisinde görünüş itibariyle (sûreten) şüphe bulunan rivâyet diye ifade ettiği meşhûr haberin oluşumunda bir hususa dikkat çekerek meşhûr haberi sayısal nitelendirmelerin dışına çıkarmaktadır. Bâbertî'ye göre bir rivâyet hakkında ikinci ve üçüncü asırda icmânın varlığından bahsediliyorsa bu durumda meşhûr olur, icmâ değeri taşır ve inkâr edenin günahkâr olmasından korkulur. Fakat bir ihtilâf var ise yani rivâyet hakkında icmâ söz konusu değilse o rivâyete meşhûr haber hükmü vermek, üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur. Böyle bir rivâyeti inkâr eden kimsenin günaha girdiği söylenemez, belki hata ettiği söylenebilir.³⁶⁷

³⁶³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 41-42; Cezâirî, *Tevcihü'n-Nazar*, 33; Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü*, TDV. Ankara 2004, 15-29.

³⁶⁴ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 150; Serahsî, *Usûl*, 292-293; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâti'l-Vusûl*, Hanifiyye Kitabevi, İstanbul ts, 389-391.

³⁶⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 151.

³⁶⁶ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 152.

³⁶⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 154.

Meşhûr haber tarifine farklı bir anlam yükleyen Bâbertî, onun yakînî ilim ifade ettiğini söylemekte ve meşhur haberin taşıdığı olduğu değeri iki başlık altında ele almaktadır.

1. Meşhûr Haber ile Kitâba Ziyâde Yapılabilir,
2. Meşhûr Haber ile Amel Etmek Zorunludur.

1.3.2.1. Meşhûr Haber ile Kitâba Ziyâde

Kitâba yani Kur'ân'a ziyâde meselesi nesih kavramının alt başlıklarından birisidir. Kuramsal olarak ele alındığında Kitâb ve Sünnet arasında, nesih yönünden dört durum söz konusudur.

- a. Kitâbın kitâbla neshi,
- b. Sünnetin sünnetle neshi,
- c. Kitâbın sünnetle neshi,
- d. Sünnetin kitâbla neshi.

İlk iki durum bütün âlimler tarafından ittifakla kabul edilmiştir. Cumhur, Kitâb'ın mütevâtir haberle nesh edilebileceğini câiz görmektedir.³⁶⁸ İmam Şâfiî ise Kitâb'ın sünnetle ve sünnetin kitâbla neshini kabul etmemiş ve delil olarak “*Herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya unutturursak, onun yerine daha hayırlısını veya onun benzerini getiririz. Allah'ın her şeye gücü yeten olduğunu bilmez misin?*”³⁶⁹ âyetini getirmiştir.³⁷⁰ Ona muhalif düşünen âlimler ise âyetteki “hayırlı olmak” ifadesiyle daha hayırlı hükmün ve kulların maslahatını gerçekleştirmenin kastedildiğini yoksa nâsîh lafzın mensûh lafızdan hayırlı olmasının kastedilmediğini belirtirler.³⁷¹ Kaldı ki böyle bir yaklaşım ile mensûh lafzın daha az hayırlı olduğu gibi bir sonucun ortaya çıkması kaçınılmazdır.

Kitâb'ın mütevâtir sünnetle nesh edilebileceği görüşünde olan âlimler “*Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mâl bırakıyorsa anasına, babasına ve akrabasına*

³⁶⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 184-185; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *İrşâdu'l-Fuhûl ila Tahkîki'l-Hakk min İlmi'l-Usûl I-II*, Tahkîk: Ahmed Azv İnâye, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 2003, II, 68-69.

³⁶⁹ Bakara: 2/106.

³⁷⁰ Şâfiî, Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, Çev. Abdulkadir Şener-İbrâhîm Çalışkan, TDV Yayınları, Ankara 1996, 65-67.

³⁷¹ Sabûnî, Muhammed Ali, *Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm I-II*, Dâru'l-Kalemi'l-Arabî, Dımaşk 1993, I, 105-106.

uygun bir vasiyette bulunması, sakınanlara bir borç olmak üzere yazıldı”³⁷² âyetinin “varise vasiyet yoktur”³⁷³ hadîsiyle mensûh olduğunu söylerler.³⁷⁴ Ancak bu hadîs mütevâtir değil meşhurdur ki bu durum Hanefî usûlcülerinin görüşünü desteklemektedir.³⁷⁵

Bâbertî ise meşhûr haber ile kitâba ziyâde yapılabileceğini ifade ederken “*Zina eden kadın ve erkeğin her birine yüzer değnek vurun...*”³⁷⁶ âyetine Hz. Peygamber’in “*Evlinin evli ile zinasına yüz değnek ve recm vardır*”³⁷⁷ hadîsi, Mâiz’in recm edilmesi ve daha başka rivâyetler ile ziyâde yapılır, demektedir.³⁷⁸ Bu ziyâdeyi *Hidâye* şerhinde açıkça nesih olarak ifade edip İbn Abbâs’ın Hz. Ömer’den “İnsanlar üzerinden zaman geçip nihâyet birinin ‘Biz Allah’ın kitâbında recmi bulmuyoruz’ demesiyle Allah’ın indirdiği bir farzı terk edip sapıtacaklarından korkuyorum. Recm, zina eden kadın veya erkek evli olur, delil bulunur, hamile olur veya itiraf ederlerse bir haktır...”³⁷⁹ rivâyetini zikreder.³⁸⁰ Bu rivâyet, râvi sayısı bakımından hem hadîsçiler hem de Hanefîlere göre meşhûrdur.³⁸¹ Ayrıca Bâbertî, bir rivâyetin meşhûr olabilmesi için rivâyet hakkında herhangi bir ihtilâfin olmaması gerektiğine dair kanaatini burada da tekrar ederek Hz. Ömer’in bu hitabının sahâbî huzurunda olduğunu ve onlardan herhangi birisinin bu hitabına itiraz etmediğini söylemektedir.³⁸²

Bâbertî’nin meşhûr haber ile haber-i vâhid ayırımı yaparken hadîsin râvilerin sayısından ziyâde, ikinci ve üçüncü nesilde kabul görüp görmediğini esas almak eğiliminde olduğunu zikretmiştik. Bâbertî’ye göre namazda Fatiha sûresinin okunması

³⁷² Bakara: 2/180.

³⁷³ Ebû Dâvûd, Vesâyâ: 6; Nesâî, Vesâyâ: 5.

³⁷⁴ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 189; Şevkânî, *İrşâdü’l-Fuhûl*, II, 68; Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Amr, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi’t-Tenzil I-IV*, Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, Beyrût 1407, I, 224; Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi li-Ahkâmi’l-Kur’ân I-XX*, Tahkîk: Ahmed el-Berdûnî, İbrâhîm Atfîş, Dâru’l-Kütübi’l-Mısrî, Kahire 1964, II, 263; Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur’an Dili I-X*, Azim Dağıtım, İstanbul ts, I, 367.

³⁷⁵ Zeylâî, *Nasbu’r-Râye*, IV, 404; İbn Hacer, *el-Asklânî, Telhîsü’l-Habîr fî Tahrîci Ehâdîsi’r-Râfi’i’l-Kebîr I-IV*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, byy 1989, III, 92.

³⁷⁶ Nûr: 24/2.

³⁷⁷ Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî, *el-Musannef I-XI*, Tahkîk: Habîbü’r-Rahmân el-A’zamî, el-Mektebetü’l-İslâmî, Beyrût 1403, VII, 310, 329; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 476; Dârimî, Hudûd: 19; Müslim, Hudûd: 12; Tirmizî, Hudûd: 8; İbn Mâce, Hudûd: 7.

³⁷⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 152

³⁷⁹ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, X/75-76; İbn Mâce, Hudûd: 9; Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, VIII, 211.

³⁸⁰ Bâbertî, *el-İnâye*, III, 122.

³⁸¹ Selçuk Çoşkun, *Hadis Değerlendirmelerinde Bütünlük*, Aktif Yayınevi, Ankara 2003, 158.

³⁸² Bâbertî, *el-İnâye*, III, 122.

rükûn değildir. “Kur’ân’dan kolayınıza geleni okuyun”³⁸³ âyeti mutlak olarak kullanılmıştır, İmam Şâfiî’nin “*Fatiha sûresi olmadan namaz olmaz*”³⁸⁴, İmam Mâlik’in “*Fatiha ve beraberinde bir sûre olmadan namaz olmaz*”³⁸⁵ rivâyetlerini esas alarak Fatiha okumanın rükûn olduğunu iddia etmeleri doğru değildir. Rükûn kat’î delil ile sabit olur, haber-i vâhid amel etmeyi gerektirse de kat’î bir delil değildir ve onunla kitâba ziyâde yapılamaz. Zikredilen rivâyetlerde tabiûnun ihtilâfı olduğu için meşhûr hadîs oldukları söylenemez. Bu sebeple İmam Şâfiî ve İmam Mâlik’in delil aldıkları rivâyetleri, “*Mescide komşu olanın ancak mescitte kıldığı namaz geçerlidir*”³⁸⁶ hadîsi gibi ibadetin faziletini nefye te’vîl etmek gerekir.³⁸⁷

1.3.2.2. Meşhûr Haber ile Amel Etmek Zorunludur

Hanefî fukahası arasında meşhûr haber hakkında ilk tafsilatlı bilgi veren İsa b. Ebân’dır. İsa b. Ebân meşhûr haberleri üçe ayırır.

- a. İnkârı dalâlet olan meşhûr haber,
- b. İnkârı günah olan meşhûr haber,
- c. İnkârında günah korkusu olmayan meşhûr haber.

Bâbertî, İsa b. Ebân’ın bu taksimini şerh ederken rivâyet hakkında tabiûn ve tebe-i tabiîn neslinde ihtilâf olup olmadığını esas alır.

Eğer rivâyet üzerinde ittifak edilmiş ve meşhûr haber, icmânın kaynağı olmuşsa onun kaynak değeri icmânın kaynak değeridir ve kat’î bilgi yani yakînî ilim ifade eder.³⁸⁸ Fakat meşhûr haber üzerinde ittifak olmamış, ikinci ve üçüncü nesil konu hakkında ihtilâf etmişlerse o rivâyet Bâbertî’ye göre meşhûr haber değeri taşımaz.³⁸⁹

³⁸³ Müzzemmil: 73/20.

³⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 314; Buhârî, *Tevhîd*: 48; Müslim, *Salât*: 34.

³⁸⁵ Tirmizî, *Salât*: 62; İbn Mâce, *İkâmetü’s-Salât*: 11.

³⁸⁶ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, I, 497; Darekutnî, Ebû’l-Hasan Ali b. Ömer, *es-Sünen I-V*, Tahkîk: Şuayb el-Arnaût, Hasan Abdulmun’im, Abdullatîf Hırzullah, Ahmed Berhûm, Müessesetü’r-Risâle, Beyrût 2004, II, 293.

³⁸⁷ Bâbertî, *el-İnâye*, I, 21, 243-244.

³⁸⁸ Semerkandî, Alâuddîn Muhammed b. Ahmed, *Mizânu’l-Usûl fi Netâici’l-Ukûl*, Mektebetü’t-Dâvûd et-Türâs, Kahire 1997, 429; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu’l-Esrâr*, II, 537; Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 154, V, 373-380.

³⁸⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 154.

Diğer taraftan, Bâbertî'ye göre meşhûr haberin bilgi değeri, yakînî ilimdir. Fakat bu ilim, mütevâtir haberde olduğu gibi zarûrî değil, istidlâlidir. Bu görüş Cessâs, Debûsi ve daha birçok Hanefî usûlcülerinin de savunduğu görüştür.³⁹⁰ Meşhûr haber hakkında hüküm veren kişi, senedinin müntehasına bakarak onun âhâd haber olduğunu, Hz. Peygamber'e ittisalinde şüphe bulunduğunu ve zan ifade ettiğini düşünür. Daha sonra haberin selef âlimleri arasında (tabiûn ve tebe-i tabiîn) meşhur olduğu ve onlardan hiçbirinin bu rivâyete itiraz etmediğini öğrenince itmi'nan oluşur. Çünkü onların rivâyet kaynaklı bir hüküm/söz üzerinde ittifak etmeleri ancak râvilerin sıdkının ağır basması sebebiyledir.³⁹¹

Gerek icmâya kaynak olması, gerek istidlâlî olarak ilm-i yakîn ifade etmesi sonucu genelde Hanefî usûlcüleri, özelde Bâbertî meşhûr haberi mütevâtir habere yakın görmekte ve “hüccetün li'l-amelî ke'l-mütevâtir”, “bimenzileti'l-mütevâtir” veya fi hayyizi't-tevâtür” gibi nitelendirmeler yapmaktadır.³⁹² Bu yaklaşımın sonucunda Bâbertî mevcut tartışma ve şüphelerin meşhûr haberin bilgi değeri üzerinde olduğunu, fakat meşhûr haber ile amel edip etmeme hususunda herhangi bir ruhsatın bulunmadığını vurgulamaktadır.³⁹³

Mesela, kendileriyle evlenilmesi haram olan kadınların sayıldığı ve bunun dışındaki kadınlarla evlenmenin helâl olduğunu belirten Nisa sûresi 23-24. âyetlerine, “Bir kadın halası ve teyzesi üzerine veya kardeşi ve kız kardeşi kızı üzerine nikâhlanamaz” hadîsi ile ziyâde yapılmıştır. Bu rivâyet ile amel etmeği terk etmek hiçbir şekilde câiz değildir.³⁹⁴ Diğer taraftan Ebû Hanîfe ve Kerhî'den (ö. 340/952) rivâyetle “mestler üzerine mesh” hakkındaki meşhûr haber ile amel etmeyi terk edenin küfre düşmesinden korkulacağı ifade edilmiştir.³⁹⁵

³⁹⁰ Cessâs, *Usûl*, I, 48; Debûsi, *Takvîmu'l-Edille*, 212; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, II, 534.

³⁹¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 153.

³⁹² Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 151; *el-Înâye*, I, 121; Serahsî, *Usûl*, I, 291, 328, II, 78.

³⁹³ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 153.

³⁹⁴ Bâbertî, *el-Înâye*, II, 226.

³⁹⁵ Bâbertî, *Şerhu Akîdeti't-Tahâvî*, 111; *el-Înâye*, I, 121; Mavsîlî, Abdullah b. Mahmûd, *el-İhtiyâr li Ta'lîli Muhtâr I-V*, Dâru'l-Marife, Beyrût 1975, I, 23.

1.3.3. Haber-i Vâhid

Râvi sayısı açısından yapılan taksimde üçüncü kısmı oluşturan haber-i vâhid, şeklen ve mânen şüpheli olan rivâyetlerdir.³⁹⁶ Muhaddislere göre mütevâtir derecesine ulaşmayan haberlerin tamamı âhâd haberdur. Bu haberlerden râvi sayısı ikiden fazla olanlar meşhûr, râvi sayısı herhangi bir tabakada en az iki olan azîz, senedin herhangi bir yerinde râvisi tek olan rivâyetlere de garîb denir. Bu haberlerden her biri haber-i vâhid diye isimlendirilebilir.³⁹⁷

Bâbertî, Hanefî usûlcülerinin genel yaklaşımına uygun olarak meşhûr haber derecesine ulaşmayan her rivâyeti haber-i vâhid olarak kabul eder. Burada aslolan râvilerin sayısı değil; haberin ikinci veya üçüncü nesilde yalan şüphesinden kurtulup meşhûr haber derecesine ulaşmış olmasıdır.³⁹⁸

Hanefî usûlcüleri ve Bâbertî'ye göre âhâd haber, sûreten ve mânen şüpheli olan rivâyetlerdir. Tarifte yer alan “sûreten şüphe” ifadesi haberin Rasûlullah'a ittisâlinin kesin olmaması, “mânen şüphe” ifadesi ise haberin ümmetin tamamı tarafından kabul görmüş olmamasıdır.³⁹⁹

1.3.3.1. Haber-i Vâhid'in Amel Değeri

Bâbertî, haber-i vâhidin yakînî ilim ifade etmemekle birlikte amel edilmesi gerektiği görüşündedir. Bu görüş aynı zamanda, başta fukaha olmak üzere âlimlerin çoğunluğunun savunduğu görüştür. Mu'tezilî bilginlerin Hayyât (ö. 300/913) Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) gibi çoğunluğu, Hâricîler, Zâhirîlerden İbn Dâvûd ez-Zâhirî (ö. 297/910) ve benzeri bir grup, mütekellimden bazıları, Cehm b. Safvân'a (ö. 128/745) tâbî olanlar ve Râfizîlere göre ise haber-i vâhid ilim gerektirmediği için onunla amel edilmez. Çünkü amel, ilmin melzûmudur (gereken) ve lazıminin (gerektiren) olmadığı yerde melzûm da (gereken) olmaz.⁴⁰⁰ Bu görüşü savunanlar Yüce Allah'ın “*Hakkında*

³⁹⁶ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 157.

³⁹⁷ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 46-50; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 280-284.

³⁹⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 157-158, 240.

³⁹⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 158.

⁴⁰⁰ Ali Osman Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, DİB, Ankara 1988, 161; Abdullah Hasan el-Hadîsî, *Eserü'l-Hadîsî'n-Nebevî fî'htilâfî'l-Fukahâ*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 2005, 40; Tevhit Bakan, “Kâdî Abdulcebbar'a Göre Sünnet”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 45, Erzurum 2016, 188-189.

kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme..."⁴⁰¹ âyetini delil edinirler. Fakat Bâbertî'ye göre âyetteki ilim ifadesi nefyden sonra geldiği için cinsi nefyeder, yani âyetin mânâsı 'hakkında hiçbir bilginin olmadığı şeylerin peşine düşme' şeklindedir. Hâlbuki haber-i vâhidde yakînî olmasa da bir bilginin varlığı kesindir.⁴⁰²

Haber-i vâhidle amel edilemeyeceğini savunanların bir diğer gerekçesi de, dînin sahibi olan Yüce Allah'ın mutlak kudret sahibi olduğu ve yakînî ilim gerektiren delilleri bırakıp ta başka deliller kullanmasına ihtiyacının olmamasıdır. Bâbertî'ye göre hükümlerde haber-i vâhide, Yüce Allah'ın değil biz kulların ihtiyacı vardır. Hakkı ortaya çıkarmak için re'ye muhtaç olduğumuz gibi, muamelât konularında da haber-i vâhide muhtacız. Çünkü hakkında nass bulunmayan yeni bir mesele ortaya çıktığında zorunlu olarak kıyasa başvurduğumuz gibi, hakkında kesin bilgi ifade eden nassların olmadığı durumlarda da haber-i vâhide başvurmak zorundayız.⁴⁰³

Haber-i vâhid ile amel etmenin gerekliliğine Hanefiler Kur'ân, sünnet, icmâ ve akıldan deliller getirirler.

Haber-i vâhid ile amel edilmesi hakkında Kur'ân-ı Kerim'de birçok örnek vardır. Bâbertî'nin bunlardan delil aldığı birkaç âyet şöyledir. "*Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden, "Onu (Kitâbı) mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz" diye sağlam söz almıştı. Fakat onlar verdikleri sözü arkalarına atıp onu az bir karşılığa değiştiler. Yaptıkları bu alışveriş ne kadar kötüdür.*"⁴⁰⁴

Bâbertî bu âyeti şöyle yorumlamaktadır. Allah (c. c.), insanların her birinden Kur'ân'ı açıklamak ve gizlememek üzere söz almıştır. İnsanların toplu olarak hareket etmeleri mümkün olamayacağına göre onlardan dört bir tarafa dağılan her fert için üzerindeki emaneti yerine getirmek ve ahdinde durmak gerekir. Haber-i vâhidin delil alınmaması ve amel edilmemesi Şâri'in emrini faydasız kılar ki Yüce Allah için böyle bir şey düşünülemez.⁴⁰⁵

"Mü'minlerin hepsi toptan seferber olacak değillerdir. Öyleyse onların her kesiminden bir grup, din konusunda köklü ve derin bilgi sahibi olmak ve döndükleri

⁴⁰¹ İsrâ: 17/36.

⁴⁰² Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 159; Harun Özçelik, "Muhammed Enver el-Keşmîrî'nin Bazı Hadis Meseleleri Hakkındaki Görüşleri," *AÜİFD*, 23, Erzurum 2005, 187-188.

⁴⁰³ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 158-159.

⁴⁰⁴ Âl-i İmrân: 3/187.

⁴⁰⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 161.

zaman kavimlerini uyarmak için geri kalsa ya! Umulurki sakınırlar."⁴⁰⁶ Âyetteki "firka" ifadesi "kesim", "taife" ifadesi de "grup" olarak tercüme edilmiştir. Bâbertî'ye göre her grup uyarmakla yükümlüdür ve bu uyarının sonucuna Yüce Allah 'sakınma' şartını getirmiştir. 'Umulur ki' ifadesi kullar için ümit anlamı taşısa da Yaratan açısından bağlayıcı emirdir. Âyetin haber-i vâhid ile amel etme konusuna delâleti ise firka ve taife kelimeleri üzerindedir. Çünkü Arapça'da firka kelimesinin alt sınırı üç kişidir. Bu durumda taife / grup sözü ile bir veya iki kişi kastedilir. Böylece Yüce Allah, sakınma emriyle birlikte bir veya iki kişinin vereceği bilgi ve habere ilim değeri atfetmiş ve onunla amelî gerekli kılmıştır.⁴⁰⁷

"Ey İman edenler! Size bir fâsık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın."⁴⁰⁸ Bu âyeti Bâbertî şöyle yorumlar: Eğer bir haberin, haber-i vâhid olması onun kabul edilmesine engel olacak olsaydı, Yüce Allah o haberin araştırılmasını emretmezdi. Fâsık bir kimsenin getirdiği haber bile ilim bakımından bir anlam taşıyorsa, hıfz ve adâletine itimat edilen salih bir kimsenin haberinin ilim ifade etmesi ve amel gerektirmesi öncelikle gereklidir.⁴⁰⁹

Bâbertî, haber-i vâhid ile amel edilmesi hakkında sünnetten de birçok delil getirmiştir.⁴¹⁰ Rasûlullah kendisine gelen haber-i vâhidleri delil olarak alıp onlarla amel etmiştir. Selmân-ı Farisî, Rasûlullah Medine'ye hicret ettiğinde O'na bir tabak hurma hediye etmiş ve sadaka olduğunu söyleyince Rasûlullah, köle olan Selmân-ı Farisî'nin verdiği bu haberi kabul etmiş ve hurmadan yememiştir. Ertesi gün getirdiği hurmaların hediye olduğunu söyleyince yine haber-i vâhidi kabul etmiş ve hurmalardan yemiştir.⁴¹¹ Bir bedevi Ramazan hilalini gördüğünü söyleyince Rasûlullah, müslüman olup olmadığını sormuş ve Bilal'e (r. a.) insanların oruç tutmalarını söylemesini emretmiştir.⁴¹² Hucurat sûresi 6. âyetin nüzûl sebebi olarak zikredilen Velîd b. Ukbe'nin Benî Mustalik kabilesi hakkındaki haberini de Rasûlullah kabul etmiş ve savaş hazırlığı

⁴⁰⁶ Tevbe: 9/122.

⁴⁰⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 163.

⁴⁰⁸ Hucûrât: 49/6.

⁴⁰⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 164.

⁴¹⁰ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 165-172.

⁴¹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXVIII, 102, et-Taberâni, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Kebîr I-XXV*, Tahkîk: Hamdî b. Abdulmecid es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiye, Kahire, 1994, VI, 228.

⁴¹² Tirmizî, Sıyâm: 7; Ebû Dâvûd, Savm: 14; Nesâî, Sıyâm: 8.

yapmıştır.⁴¹³ Vahiy ile haberin doğru olmadığı bildirilmiş olsa da bu olay haber-i vâhidin delil olma ve gereğince amel etme özelliği taşıdığına işarettir.

Ayrıca Rasûlullah'ın düşman topraklarına gönderdiği gözcü ve casusların getirdiği haberler ve dini tebliğ için uzak memleketlere gönderdiği elçilerin verdiği bilgiler de haber-i vâhid kabilindedir ve insanlar bu davetlere ittiba ederek hidâyete ermişlerdir. Yine Rasûlullah'ın dine davet mektupları da haber-i vâhid türündendir.⁴¹⁴

Sahâbî de kendilerine ulaşan haber-i vâhidler ile amel etmişlerdir.⁴¹⁵ Bâbertî'ye göre haber-i vâhid ile amel etme hususunda sahâbînin icmâsı vardır.⁴¹⁶ Hz. Peygamber'in vefatının ardından halife seçimi için Benî Saîde gölgeğinde toplanıldığında Hz. Ebû Bekir "*İmamlar Kureyştedir*"⁴¹⁷ hadîsini rivâyet etmiş ve onun bu rivâyetine orada bulunanlardan hiç kimse itiraz etmemiştir.⁴¹⁸ Yine Hz. Ebû Bekir'in "*Peygamberler, öldükleri yere defnedilirler*"⁴¹⁹ ve "*Biz Nebiler, miras bırakmayız. Bıraktıklarımız sadakadır*"⁴²⁰ rivâyetleri sahâbî arasında itiraz olmaksızın kabul edilmiştir.⁴²¹ Ayrıca Hz. Âişe'nin gusûl hakkındaki rivâyeti ve İbn Abbâs'ın nakit paraların faizi konusundaki rivâyetleri sahâbî tarafından kabul edilmiş ve bu rivâyetlere dayanarak önceki görüşlerinden dönmüşlerdir.⁴²²

Aynı şekilde tabînden Muhammed b. Ali, Saîd b. Cübeyr, Süleymân b. Yesâr, fukâhâdan Alkame, Şa'bî, Mesrûk da aynı anlayışı benimseyerek haber-i vâhid ile amel etmişlerdir. Bâbertî'ye göre haber-i vâhid hakkında rivâyet olunan bu nakillerin herbirisi de haber-i vâhid olmakla birlikte ortak mânâ, amel etmektir ve bu bilgi mütevâtirdir.⁴²³

⁴¹³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 279; Kurtûbî, *el-Câmi li-Ahkâmî'l-Kur'an*, XVI, 296.

⁴¹⁴ Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, Çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları. İstanbul 1990, 73, 83, 103, 111, 133, 151.

⁴¹⁵ Serahsî, *Usûl*, I, 333.

⁴¹⁶ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 178.

⁴¹⁷ Tayâlîsî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd, *el-Müsned I-IV*, Tahkîk: Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru'l-Hicr, Mısır 1996, II, 240; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XIX/318; Bezzâr, *el-Müsned*, XII, 321; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ I-X*, Tahkîk: Şuayb el-Arnaût, Müessesü'r-Risâle, Beyrût 2001, Kazâ: 14.

⁴¹⁸ Konu hakkında ki tartışmalar için bkz: Mehmed Said Hatipoğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, Kitabiyat, Ankara 2005, 58-59.

⁴¹⁹ Tirmizî, Cenâiz: 33.

⁴²⁰ İmam Mâlik, *el-Muvatta*, Kelam: 13; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 188, 205, 220; Buhârî, Fardu'l-Humus: 1; Müslim, Cihâd ve's-Siyer: 49.

⁴²¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 168.

⁴²² Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 169.

⁴²³ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 170.

Vekil, elçi ve mudaribin tek başına verdiği haberin kabul edileceği hakkında icmâ vardır. Bâbertî, bu konuların muamelâtla ilgili olduğu ve bunlar hakkında haber-i vâhidin gönülde yeterli itminanı sağladığı fakat dînî konularda aynı durumun söz konusu olamayacağı iddiasına, “muâmelât bahislerinde var olan zarûret dînî konularda da mevcuttur. Çünkü biz, her dînî meselede mütevâtir haber bulamayız” diyerek cevap vermiştir.⁴²⁴

Bâbertî’ye göre namaz hakkında Yüce Allah “*Namazı ikâme ediniz*”⁴²⁵ buyurmuştur. Fakat namaz ibadetinin nasıl tamam olacağı hakkında elimizde, mütevâtir haber bir tarafa, meşhûr rivâyet dahi yoktur. Bu durumda haber-i vâhid ile amel etmek hatta bir farzın kendisiyle tamam olması dolayısıyla haber-i vâhid ile farziyyet hükmü vermek zorundayız.⁴²⁶ Abdest âyetindeki “... *başınızı meshedin*”⁴²⁷ ifadesi mücmel olarak gelmiş, fakat “*Rasûlullah bir kabilenin çöplüğüne gittikten sonra abdest aldı, saçlarını (önden perçem olan kısmını) ve mestlerini meshetti*”⁴²⁸ şeklinde ki haber-i vâhid olan hadîs ile beyan edilmiştir.⁴²⁹ Aynı durum namazdaki giyim kuşam hakkında da mevcuttur. Şöyleki âyette mücmel bir ifade ile “*Ey Âdemoğulları! Her mescide gittiğinizde (her secde edişinizde) güzel elbiselerinizi giyin...*”⁴³⁰ buyrulmuştur. Haber-i vâhid olarak gelen bir rivâyette ise Rasûlullah “*Bulüğa ermiş bir kadın ancak başını örterek namaz kılar*”⁴³¹ buyurmuştur. Böylece âyetteki mücmel lafız, zannî bilgi ifade eden haber-i vâhid ile açıklanmakta ve namazda tesettürün farz olduğu hükmü ortaya çıkmaktadır.⁴³²

Haber-i vâhidle amel etmenin aklî izahı ise şöyledir. Bütün haberlerin doğru veya yalan olma ihtimâli mevcuttur. Ancak şartlar, birisinin daha çok kabul gören olmasını gerektiriyorsa onu yapmak aklın gereğidir. Örneğin; yıkılma ihtimâli olan duvarın önünde oturan kişiye kaçması söylenirse, aklın gereği kaçmaktır. Aynı şekilde

⁴²⁴ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 172.

⁴²⁵ Bakara: 2/43, 83, 110; Nisâ: 4/77, 103; En’âm: 6/72; A’raf: 7/29; Yûnus: 10/87, Hac: 22/78.

⁴²⁶ Bâbertî, *el-Înâye*, I, 227.

⁴²⁷ Mâide: 5/6.

⁴²⁸ Zeylâi, *Nasbu’r-Râye*, I, 1; İbn Hacer, *ed-Dirâye fi Tahrîci Ehâdisi Hidâye I-II*, Tahkîk: Seyyid Abdullah el-Yemânî, Dâru’l-Marife, Beyrût ts, I, 11.

⁴²⁹ Bâbertî, *el-Înâye*, I, 17.

⁴³⁰ A’raf: 7/31. Bâbertî âyette, mahâl zikredilip hâl kastedilmiştir. Bunun için âyetin mânâsı mescide gitmek değil, namaz kılmaktır, demektir. Bkz. *el-Înâye*, I, 212.

⁴³¹ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Ma’rifetü’s-Sünen ve’l-Âsar I-XV*, Tahkîk: Abdulmu’ti Emin Kal’acî, Dâru Kuteybe, Beyrût 1991, Salat: 76 (Hadîs No: 4061).

⁴³² Bâbertî, *el-Înâye*, I, 212.

haberi veren kişi adil / güvenilir ise haberin doğru olduğunu; fâsık ise yalan olduğunu düşünmek de aklın gereğidir. Doğruluğu tercih edilen haberde yanlış ve yalan, yalan olduğu düşünülen haberde ise doğruluk ihtimâli devam eder. Bu durum galip zannın gereğidir. Haber-i vâhidin râvisi âdil olma şartını taşıdığı sürece de zann-ı gâlibe uyularak onunla amel edilir.⁴³³

Semerkandî'nin ashâb-ı zâhir diye naklettiği bir gruba göre ise haber-i vâhid hem ilim hem de amel gerektirir.⁴³⁴ Bâbertî bu görüşü ehl-i hadîs'ten bir gruba nispet ederek onlara şöyle cevap vermektedir. *“Onlar, mütevâtir haberin haber-i vâhidlerin toplamından meydana geldiği zannıyla böyle düşünüyorlar. Ancak bu yanlış bir çıkarımdır. Aklen ve şer'an malumdur ki Kur'ân, harf ve kelimelerin toplamından oluşur ama ondaki î'câz harf ve kelimelerde yoktur. Hâkim, dört şahid olunca hüküm vermek zorundadır, ancak onlardan birisinin şahitliği ile böyle bir zorunluluk oluşmaz. Aynı şekilde mütevâtir haberin zorunluluk oluşturan kuvveti, rivâyet olunan ferd haberlerden değil, bir araya gelen râvilerden kaynaklanmaktadır.”*⁴³⁵

1.3.3.2. Haber-i Vâhidlerden Amel Edilecek Olanlar

Haberin mahallinden maksat rivâyet olunan hadîsin hangi alanda delil olabileceği konusudur. Mütevâtir haber, yakînî ve zarûrî bilgi ifade ettiği için dînin her sahasında bağlayıcıdır. Meşhûr haberin Hanefîlere göre istidlâlî zarûrî bilgi ifade etmesi ve itmi'nan oluşturmaması ise meşhûr haberin amelî her konuda bağlayıcı olduğu anlamına gelir. Bu başlık altında ele alınacak haberler, haber-i vâhidler olup bilgi değeri ve râvileri hakkında daha önce bilgi verildiği için burada hangi alanlarda kullanılacakları konusu ele alınacaktır.

Haber-i vâhidlerin yakînî bilgi ifade etmedikleri için itikât konularında hüccet olamayacağını belirtmiştik. Hâricî, Râfizî ve Kaderî düşünceye mensup olanların yanısıra bazı Mu'tezile ve bir görüşe göre Zâhirîler haber-i vâhidleri hiçbir konuda delil olarak kullanmazlar. Onlara göre yalan ve hata olma ihtimâli olan şey ile dinde hüküm vermek, o hükmü Allah'a ve Rasûlüne isnad etmek câiz değildir. Fakat cumhur haber-i vâhidlerin ibadet ve muamelât konularında kullanılabilmesini kabul etmiştir. Çünkü

⁴³³ Serahsî, *Usûl*, I, 333; Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 174; Semerkandî, *Mizânu'l-Usûl*, 451-452.

⁴³⁴ Semerkandî, *Mizânu'l-Usûl*, 449.

⁴³⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 176.

yalan ve hata ihtimâline binaen haber-i vâhid ile amel etmemek, Kur'ân âyetlerini mensûh olma ihtimâlinden dolayı terk etmek gibidir. Yüce Allah'ın “*Herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya unutturursak, onun yerine daha hayırlısını veya onun benzerini getiririz. Allah'ın her şeye kadir olduğunu bilmez misin?*”⁴³⁶ buyurması bütün âyetlere şâmidir. İbn Hazm (ö. 456/1063), İbn Kudâme (ö. 520/1223), Âmidî (ö. 631/1233) ve Şevkânî'ye (ö. 1250/1834) göre haber-i vâhidler ile amel konusunda icmâ oluşmuştur.⁴³⁷

Haber-i vâhidlerden amel edilecek olanlar konusu muhaddisler arasında ele alınan bir mesele değildir. Hadîs usulü kitaplarının temelini oluşturan İbnü's-Salâh'ın eserinde haber-i vâhid konusu kitâbın otuzuncu bahsinde meşhûr, azîz ve garîb başlıklarıyla ele alınır ve haberin değeri sahîh hadîs şartlarını taşıyıp taşımadığı üzerinden değerlendirilir.⁴³⁸ Sahîh hadîsin anlatıldığı birinci bahiste ise senedin ittisali, ravîlerin adâlet ve zabtı, rivâyetin şâz ve illetli olmaması gerektiği ifade edildikten sonra Buhârî ve Müslîm'in *Sahîh*'leri üzerinden yedili bir taksimat yapılarak muttefekun aleyh olanların yakînî ilim ifade ettikleri ve bunlarla amelîn gerekliliğine vurgu yapılır.⁴³⁹ Nevevî, sahîh haber konusundaki değerlendirmeleri özetledikten sonra çoğunluğa göre haber-i vâhidin zan ifade ettiğini söylemekle yetinir.⁴⁴⁰ İbn Hacer, haber-i vâhid konusunun hemen peşinden makbûl ve merdûd konularına değinir ve karinelerle desteklenmiş haber-i vâhid meselesini yine Sahîhayn üzerinden inceler.⁴⁴¹

Haber-i vâhidin mahalli konusu sadece Hanefiler özellikle de Serahsî ve Pezdevî sonrası Abdulazîz el-Buhârî, Bâbertî, Taftazânî ve İbn Emîr el-Hâc gibi âlimler tarafından ele alındığı için taksimatlar Pezdevî'nin usûlü üzere yapılmıştır. Bâbertî'de Pezdevî'nin taksimatı üzerine haberin mahallini yani haber-i vâhidin hüccet olarak kullanılabilen olduğu konuları beş başlıkta ele alır.

a. Konusu Hukukullah'ın ibadet kısmı olan haber-i vâhidler. Yani namaz, oruç, zekât gibi asli ibadetlerin yanında abdest, fitır sadakası gibi tâbi ibadetlerdir.

⁴³⁶ Bakara: 2/106.

⁴³⁷ İbn Hazm, *el-İhkâm*, I, 119; Cemâlüddîn el-Kâsımî, *Kavâidü't-Tahdîs min Funûni Mustalahi'l-Hadîs*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût ts. 148; Koçkuzu, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, 153-161.

⁴³⁸ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 265.

⁴³⁹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 12,27.

⁴⁴⁰ Nevevî, *et-Takrîb ve't-Teysîr*, 28.

⁴⁴¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 51-52.

b. Konusu Hukukullah'ın ukûbat kısmı olan haber-i vâhidler. Hanefilerden Kerhî ve Mu'tezile'den Ebû Abdillah el-Basrî gibi âlimlerin dışında cumhura göre ukûbat haber-i vâhid ile sabit olur.⁴⁴²

c. Konusu Hukuku'l-ibâddan olup bağlayıcılık gerektiren hususlardaki haber-i vâhidler. Bayram hilalinin görülmesi gibi.

d. Konusu Hukuku'l-ibâddan olup bağlayıcılık gerektirmeyen hususlardaki haber-i vâhidler. Örneğin vekâlet, mudârebe, ticaret izni gibi konular olup haber verende sadece temyîz aranır. Şahitlikteki gibi adâlet vb şartların aranmadığı konulardır.

e. Konusu Hukuku'l-ibâddan olup bağlayıcılığının bazen gerekip, bazen gerekmediği hususlarda olan haber-i vâhidler. Vekilin azledilmesi, me'zûnun hacri veya ortaklığın feshedildiği bilgisinin verilmesi gibi durumlardır ki haber veren kimse vekil ise tezkiye gerekmez, fakat fuzûlî bir kimse ise tezkiye gerekir.⁴⁴³

1.3.3.2.1. Hukûkullah İçerikli Olanlar

Haber-i vâhidin muhtevası; namaz, zekât, oruç ve hac gibi ibadetler, abdest ve fitır sadakası gibi bir ibadetin tamamlayıcısı olanlar ve keffâretler gibi ibadetle bağlantılı hususlar olursa Hanefiler ve de Bâbertî'ye göre haber-i vâhidin sahîh hadîste aranan sıhhat şartlarının tamamını taşıması gerekir. Yani râviler müslüman, âkil, bâliğ, âdil ve zabt sahibi, haber ise teâruzdan salim olmalıdır.⁴⁴⁴ Çünkü haber-i vâhidde asıl olan doğruluk tarafının ağırlık kazanmasıdır ve haber sıhhat şartlarını taşıyınca doğruluğu kabul edilir.⁴⁴⁵

Haber-i vâhidin amel değeri konusunda anlatıldığı üzere haber-i vâhidlerin kullanılması hakkında âyetler, Rasûlullah'ın uygulamaları ve sahâbenin icmâi vardır. Bâbertî'ye göre Zülyedeyn olayı⁴⁴⁶, Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'den izin isteme

⁴⁴² Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 310.

⁴⁴³ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 306.

⁴⁴⁴ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 307.

⁴⁴⁵ Serahsî, *Usûl*, I, 333.

⁴⁴⁶ Buhârî, *Ezân*: 67; Müslim, *Mesâcid ve Mevâdiu's-Salât*: 97; Ebû Dâvûd, *Tefrîu Ebvâbi'r-Rukû ve's-Sucûd*: 36.

olayında şahit istemesi⁴⁴⁷ gibi uygulamalar haber-i vâhidin sıhhati için şart değil, aksine ihtiyat amaçlı uygulamalardır.⁴⁴⁸

1.3.3.2.2. Hukûkullahtan Ceza İçerikli Olanlar

İslâmî bir kavram olarak ceza iki anlama gelir. Genel mânâsıyla ceza dünyevî ve uhrevî olarak gerek fert, gerekse ictimâî yaşamda inanç, ibadet, muamelât ve ahlâkî olarak dayanağını Kitâb, sünnet ve ictihâtlardan alan emir ve yasakların ihlâlini önlemek için konulan özendirici veya caydırıcı tedbirlerdir.⁴⁴⁹ Ceza özel anlamıyla ukubât olarak isimlendirilir ve Şârî'nin emirlerini ihlâl ettiği için toplumun menfaatine olmak üzere kişiye uygulanan kararlaştırılmış müeyyideler olarak tarif edilir.⁴⁵⁰ Cezalar had, kısas ve ta'zir olmak üzere üçe ayrılır ve bunlar genelde ölüm, organlarda kısas, el kesme, celde, hapis, sürgün, keffâret, maddî ceza ve tazmîn, miras mahrumiyeti, şahitliğin reddi, azar, tehdit ve teşhir gibi cezalardır.⁴⁵¹ Bu cezaların büyük kısmı Kur'ân'la sabit olmakla⁴⁵² birlikte sünnete yani hadîslere dayananları da vardır.

Dayanağını hadîslerden alan hadler ve şüphe ile düşen cezalar konusunda haber-i vâhidin delil olup olmayacağı hakkında ihtilâf vardır. Cumhur haber-i vâhid ile cezanın sabit olacağı görüşünde iken Hanefîlerden Kerhî, Serahsî, Pezdevî ve Mu'tezile'den Ebû Abdillâh el-Basrî bunu câiz görmemektedirler.⁴⁵³ Cumhura göre Rasûlullah “*Biz zâhire göre hüküm veririz, kalplerde olanı Allah bilir*”⁴⁵⁴ diyerek hükmün ispatının zan

⁴⁴⁷ Buhârî, Büyû: 9; Müslim, Âdâb: 33.

⁴⁴⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 308.

⁴⁴⁹ Adil Bebek, “Ceza”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1993, VII, 471-472.

⁴⁵⁰ Abdulkadir Udeh, *et-Teşrîu'l-Cinâiyyi'l-İslâmî Mukârenen bi'l-Kanûni'l-Vad'iyyi I-II*, Dâru'l-Kâtibi'l-Arabî, Beyrût ts, I, 609.

⁴⁵¹ Ali Bardakoğlu, “Ceza”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1993. VII, 473-474.

⁴⁵² Mâide: 5/33, 45; Yûsuf: 12/75-76; Nisâ: 4/15-16.

⁴⁵³ Serahsî, *Usûl*, I, 334; Âmidî, Seyfüddîn Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm I-IV*, Tahkîk: Abdurrezzâk Afîfî, Mektebü'l-İslami, Beyrût ts. II, 117, Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 310.

⁴⁵⁴ Şafîî, *el-Müsned I-II*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1951, Bâbu'l-İmân ve'l-İslâm: 8, (I, 13). Buhârî İbn Ömer'den mevkûf olarak “Rasûlullah döneminde insanlar vahiy ile değerlendiriliyorlardı ama vahiy kesildi. Biz ise sizin amellerinizden gördüklerimiz ile sizleri değerlendiriyoruz. Hayırlı gördüklerimize güveniyor ve yakınımızda tutuyoruz. İç dünyaları hakkında bir şey bilmiyoruz. İçlerindeki Allah onları sorumlu tutacaktır...” rivâyetini aktarmaktadır. Bkz. Buhârî, Şehâdât: 5; Nesâî ise “Zâhir ile hüküm vermek” bâb başlığı altında başka hadîsler rivâyet etmiştir. Nesâî, Âdâbu'l-Kudât: 13; İbn Hacer de Müzenî'nin bu rivâyeti münker gördüğünü belirtmektedir. Bkz. İbn Hacer, *et-Telhîsü'l-Habîr*, IV, 465.

ile olacağına cevaz vermiştir. Dolayısıyla hüküm zannî olunca delilin de zannî olması yeterlidir.⁴⁵⁵

Haber-i vâhidin ukûbatta delil olamayacağını savunanlara göre cezanın çeşidi ve mahiyeti herbir suç için ayrı takdir edilmiştir ve bunların haber-i vâhid ile belirlenmesi câizdir. Fakat cezanın kişi için haber-i vâhid ile ispatı ayrı birşeydir. Zannî bir hükmün zannî bir delille olacağını söylemek kıyas üzerine kıyastır ve bâtıldır. Cezanın ispatı hususunda Yüce Allah “*Kadınlarınızdan zina edenlere, bunu isbat edecek aranızdan dört şahid getirin...*”⁴⁵⁶ buyurmuştur. Şahitlerin erkek olması, hür olması ve olayı görmüş olması gibi şartlar varken râvisinde bunların hiçbirinin şart olmadığı haber-i vâhidle ukûbatın ispatı câiz değildir.⁴⁵⁷

Konuya delil olarak Pezdevî, Ebû Hanîfe’nin livata suçuna ceza verirken bunu zinaya kıyasla verdiğini ve konu hakkında rivâyet olunan “*(livata yapan) faili de mefulü de öldürün*”⁴⁵⁸ ve “*(livata suçunda) alttakini de üsttekini de recm edin*”⁴⁵⁹ haber-i vâhidlerini kullanmadığını söylemektedir. Fakat Bâbertî, Ebû Hanîfe’nin bu rivâyetleri haber-i vâhid oldukları için değil, sahâbenin livatanın cezası konusunda ihtilâf ettikleri için terk ettiğini düşünmektedir. Bâbertî’nin bu açıklamasından kendisinin de ukûbat konusunda haber-i vâhidle delil getirilebileceği görüşünde olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴⁶⁰

1.3.3.2.3. Hukûku’l-İbâd’ın Bağlayıcı İçerikli Olanları

Hukûku’l-ibâd ifadesi kul haklarının karşılığı olarak kullanılır. Bundan maksat insanların can, namus gibi kişilik haklarının yanısıra mâl ve ailesine yönelik zarar ve tecavüzlerdir. Ayrıca kamu zararı olarak görülen irtikâb, zimmet, karaborsa, istibdat gibi haksızlıklar da bir yönüyle kul hakkı olarak görülmüştür.⁴⁶¹

Hanefiler tarafından, konusu kul haklarından bağlayıcı (îlzam-ı mahz) olan haber-i vâhidlerin taşınması gereken şartların Allah hakkı veya başka bir ifadeyle konusu kamu hakkı olan rivâyetlerden farklı olduğu öne sürülmüştür. Bu tür haber-i vâhidlerin

⁴⁵⁵ Âmidî, *el-İhkâm*, II, 117.

⁴⁵⁶ Nisâ: 4/15.

⁴⁵⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 310-311.

⁴⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 458, 464; Ebû Dâvûd, *Hudûd*: 29; Tirmizî, *Hudûd*: 24.

⁴⁵⁹ İbn Mâce, *Hudûd*: 12.

⁴⁶⁰ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 313.

⁴⁶¹ Mustafa Çağrı, “Kul Hakkı”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, Ankara 2002, XXVI, 350.

normal bir sahîh hadîste bulunması gereken adalet, zabt, muttasıl sened ve hadîsin şaz ve illetli olmamasının yanısıra şehadet lafzı, imkânlar dâhilinde râvilerin birden fazla olması ve râvinin eda ehliyeti sahibi olması şartları ileri sürülmüştür.⁴⁶² Çünkü bu haberler insanlar arasında meydana gelen niza sonrası iddia ve inkâr makamlarında olanların hakkını tespit için kullanılırlar ve sadece nefsü'l-haberin sıdk ve kizbi üzerine bu karar verilemez.⁴⁶³ Malum olduğu üzere davalarda tarafların barıştırılması az görülür, aksine herbiri kendisini haklı göstermek için yalan, hile ve bâtıl yollara tevessül edebilir. Eşler arasında mülâane yapılırken Allah (c. c.) tarafından verilen haberin şehadet lafzı, sayı, yemin ve lanet ile te'kîd edilmesi de bundandır.⁴⁶⁴

Bâbertî'ye göre haber-i vâhidin râvisinin ehliyet sahibi olması kendisi ve başkası hakkında velâyeti gerektirir ki bu bağlayıcılığın temel şartıdır. Şehâdet lafzı ise bilginin ifade edilmesinde en belîğ yoldur. Hz. Ali'nin "Güneş gibi apaçık görmüşsen (biliyorsan) şahitlik yap, değilse şahitlik yapma" sözü de bunu göstermektedir. Sayının artması ile de itmi'nan sağlanmış olur.⁴⁶⁵

Bâbertî'ye göre konu hakkındaki ihtilâf ve tartışmaların sebebi, konusu Allah hakkı olan haber-i vâhidlerde rivâyetin sıhhati ortaya çıkınca hükmün herkes için bağlayıcı olması, fakat kul hakkıyla ilgili haberlerde bağlayıcılığın ancak hâkimin kararından sonra oluşması sebebiyledir. Mesela, bir kimsenin Ramazan hilalini gördüğünü haber vermesi müslümanlara oruç tutmayı gerektirmez. Ancak hâkimin bu habere dayanarak insanlara oruç tutmalarını emretmesi herkes için bağlayıcıdır. Gökyüzünde hilalin görülmesini engelleyecek bulut vb herhangi bir engel yoksa haberin birkişi tarafından verilmesi yeterli olmaz.⁴⁶⁶ Aynı şekilde bir kimsenin başkası hakkında nesep iddiasına dair haberinin doğru olması da bağlayıcılık gerektirmez. Hâkim bu habere dayanarak hüküm verdiği miras hakkı sabit olur. Fakat haberin râvisinde adâletin yanısıra şehadet lafzı ve ehliyeti gerekir.⁴⁶⁷

⁴⁶² Bâbertî, *el-Înâye*, III, 268.

⁴⁶³ Serahsî, *Usûl*, I, 334.

⁴⁶⁴ Nûr: 24/6-9.

⁴⁶⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 314.

⁴⁶⁶ Bâbertî, *el-Înâye*, II, 223-226.

⁴⁶⁷ Bâbertî, *el-Înâye*, IV, 357.

1.3.3.2.4. Hukûku'l-İbâd'ın Bağlayıcı İçerikli Olmayanları

Bâbertî'ye göre muâmelat konularında olup dînî bir hüviyet taşımayan ve taraflara da bağlayıcılık yüklemeyen haberler de sadece râvinin mümeyyiz olması şartı aranır.⁴⁶⁸ Bağlayıcı olan konularda gerekli görülen şahadet, sayı, ehliyet vb özel şartlar aranmadığı gibi râvide adâlet şartı da aranmaz. Dolayısıyla kâfir veya fasık bir kimsenin haber vermesi durumunda haber-i vâhid ile karar vermek dinleyenin kalben itmi'nan bulmasına bağlıdır.⁴⁶⁹

Rasûlullah zamanından itibaren insanlar çarşı pazarda gayr-ı müslimler ile komşuluk, evlilik, onların yiyeceklerinden yeme ve vekâlet, mudârebe gibi birtakım ticari faaliyetleri yapmaktadırlar.⁴⁷⁰ Bâbertî'ye göre bunun iki sebebi vardır.

1. Gündelik yaşamın ihtiyaçları bunu zorunlu kılmaktadır. Çünkü günlük yaşamdaki işlemlerde adâlet şartı aramak müslüman, hür, âkil, bâliğ ve âdil kimse aramaktır ki bu durum maslahat ilkesine aykırıdır.

2. Haberin konusu dînî içerikli olmadığı ve kul hakları açısından bir bağlayıcılık taşımadığı için adâlet v.b. şartlar aranmaz.⁴⁷¹

Bâbertî bu durumu şu misal ile açıklar. Bir kimse pazara gelip 'ben falanca kişinin kölesiyim' dese ve onun adına ticaret yapsa geçerlidir. Çünkü insanlar alışveriş için hür veya köleleri gönderebilirler. Bu durumda köleye izin verilmiştir ve verdiği haber geçerlidir. Aksi durumda yanında iki de şahit bulundurup her tasarrufunda onları şahit tutması gerekir ki bu açık bir zorluktur.⁴⁷²

1.3.3.2.5. Hukûku'l-İbâd'dan Bir Yönüyle Bağlayıcı İçerikli Olanlar

Hanefî hukuk kitaplarında vekilin azlı⁴⁷³ veya me'zûnun hacri⁴⁷⁴ örnekleriyle zikredilen hukûku'l-ibâdın bir yönüyle bağlayıcı olması şu anlama gelir. Bir kimsenin

⁴⁶⁸ Bâbertî, *el-İnâye*, III, 268.

⁴⁶⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 316.

⁴⁷⁰ Ali Aslan Topçuoğlu, "Gayri Müslimlerle Sosyal İlişkiler Hakkında İslâm Hukuku Açısından Bazı Mülâhazalar", *Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (10), 2010, 584-596.

⁴⁷¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 318.

⁴⁷² Bâbertî, *el-İnâye*, IX/309.

⁴⁷³ Vekâlet, bir kimsenin kendisinin yapma yetkisinde olan muamelâtta bir iş için başkasını görevlendirmesidir. Vekâlet verene müvekkil, yetki verilen kimseye vekil denilir. Yetkiyi iptal etmeğe de azl denilir. Bkz. Ömer Nasûhi Bilmen, *Hukuku İslamiyye ve Istılahatı Fikhiyye Kamusu I-VIII*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul ts, VI, 354; Muhammet Kürşat Öztürk, *Vekâlet Yönetiminin*

vermiş olduğu vekâletten vazgeçme hakkı veya köle sahibinin kölesine vermiş olduğu tasarruf izinlerini kaldırma hakkı her zaman vardır. Fakat bu haber kendilerine ulaşınca kadar vekîl veya me'zûnun tasarrufları geçerli kabul edilmiş ve onlarla herhangi bir alışveriş veya akit yapan muhataplarının zarara uğramasını önlemek amaçlanmıştır. Müvekkil ve köle sahibinin haberini getiren râvide aranması gereken şartlar hakkında Ebû Hanîfe ve diğerleri arasında farklılık vardır.

Ebû Hanîfe'ye göre vekâlet veya izin vermek her ne kadar hiçbir şarta bağlı olmaksızın müvekkil veya mevlânın hakkı olsa da vekîl ve me'zûnun yapmış olduğu tasarrufları sahîh olmaktan fasid olmaya götüreceği için haberi getiren râvide sayı veya adâlet şartı aranır. İmameyn ve Hanefî fukahâsının çoğunluğuna göre ise bir önceki maddede açıklanmış olan hukûku'l-ibâdın bağlayıcı içerikli olmayan konularında olduğu gibi burada da sadece râvinin mümeyyiz olması gerekir.⁴⁷⁵

Bâbertî'ye göre hacr edilen me'zûnun bu durumu alışveriş yaptığı çarşıdaki esnafın çoğunluğu tarafından bilinmedikçe köle sahibinin bu tasarrufu veya getirilen haberin bağlayıcılığı olmaz. Çünkü Bâbertî meseleyi, vekilin azli veya kölenin hacri bakımından değil, onlarla birtakım muamelelerde bulunanlar açısından ele almaktadır. Bu durumda haber-i vâhidin kul hakları konusunda bağlayıcı olması için te'yîde ihtiyacı vardır ve bu te'yîd haberin yayılması ile sağlanmış olur.⁴⁷⁶

1.4. SENEDDE İNKİTÂ VE MÜRSEL HADÎS

Bu başlıkta, genelde Hanefîlerin özelde Bâbertî'nin bakış açısını yansıtarak, sünneti senedin inkitâ / kopukluğu açısından ele alacağız.

İnkitâ kelimesi, ع - ط - ق kökünün 'infiâl' kalıbından türetilmiş olup sözlükte kesilmiş, koparılmış, vakti geçmiş, yolcunun takâti kesilmiş, bir tarafı sona ermiş yol

İslami Finanstaki Yeri ve Türkiye İçin Bir Model Önerisi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sebhattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, 84-87; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, XI, 736.

⁴⁷⁴ Me'zûn, alışveriş vb. işlemleri yapmaya yetkilendirilmiş köle veya çocuk için kullanılan bir kavramdır. İzin kaldırılması hacr kelimesiyle ifade edilir. Bkz. Bilmen, *Hukuku İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, VII, 267; Saîd Ebû Habîb, *el-Kamûsu'l-Fıkhî Lugaten ve Istılâhen*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1988, 18.

⁴⁷⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 326-327; *el-İnâye*, III, 268.

⁴⁷⁶ Bâbertî, *el-İnâye*, IX/296.

veya vadi anlamlarına gelir.⁴⁷⁷ İnfial babı mutavaat (dönüşlülük) ifade ettiği için hadîs usûlünde kalıbın ism-i faili olan ‘munkatı’ lafzı kullanılır.⁴⁷⁸

Muhaddisler arasında inkitâ lafzı, ilk dönemlerde senedi muttasıl olmayan bütün rivâyetler için kullanılırken; müteahhirûn dönemde “isnadında sahâbîye varmadan önceki bir râvisi veya peş peşe olmamak şartıyla birden fazla râvisi düşen hadîs” olarak tarif edilmiştir.⁴⁷⁹ Müttekaddimûndan olan hadîs usûlcülerinin tarifi içerisine mürsel rivâyetler de girmektedir. Mürsel rivâyetin hükmü ileride ele alınacağı için özetle munkatı rivâyetin hükmü şöyledir. Munkatı haber merdûd rivâyetler arasında yer alır.⁴⁸⁰ Seneden düşen râvi tespit edilemediği için râvinin adâlet ve zabt yönünden durumu bilinmemektedir ve bu tür rivâyetler zayıf kabul edilirler. Zayıf hadîsle amel konusunda ise üç farklı yaklaşım mevcuttur. Birinci görüşe göre, zayıf hadîsler ile şartlar muvacehesinde amellerin faziletleri konusunda amel edilebilir. İkinci görüş, zayıf hadîsler ile helâl, haram, farz veya vâcib her hususta amel edilir. Çünkü zayıf hadîs kişinin re’yinden önceliklidir ve râvisinin isabet etmiş olma ihtimâli mevcuttur. Üçüncü görüş ise fezâilî a’mâl dâhil hiçbir meselede zayıf hadîslerle amel edilemez.⁴⁸¹

Hanefiler hadîste inkitâyı zâhirî ve bâtinî inkitâ olmak üzere iki başlıkta ele alırlar.⁴⁸²

1. Zâhirî İnkıtâ: Hanefiler zâhirî inkitâ ifadesiyle mürsel rivâyetleri kastederler. Mürsel rivâyetler de kendi içinde dört çeşittir.

- a. Sahâbî mürseli,
- b. Tabiîn mürseli
- c. Her asırdaki âdil râvilerin mürseli,
- d. Bir tarikten mürsel olup başka bir tarikten muttasıl olan rivâyetler.

⁴⁷⁷ Râzî, *Muhtâru’s-Sihâh*, 256; İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, VIII, 289; Fîrûzâbâdî, *Kamûsu’l-Muhît*, 753.

⁴⁷⁸ Mustafa el-Galayînî, *Câmiu’d-Durûsi’l-Arabîyye*, Dâru’l-Hadîs, Kahire 2005, 172; Abduh Râcîhî, *et-Tatbîku’s-Sarfî*, Dâru’n-Nahda el-Arabîyye, Beyrût 2004, 37.

⁴⁷⁹ Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma’rifetü Ulûmi’l-Hadîs*, Byy. ts, 27; İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 92; Babanzâde, *Tecrid-i Sarîh*, 149; Mehmet Efendioğlu, “Munkatı”, *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2006, XXXII, 12.

⁴⁸⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar*, 84.

⁴⁸¹ Abdullah Şa‘ban, *Kavâidü’l-Muhaddisîn*, 453; Saffet Sancaklı, “Günümüzde Zayıf ve Mevzû Hadîslerin Sahîh Hadîslerle Karıştırılma Problemi”, *Diyanet İlmî Dergi*, (37) 1, Ankara 2001, 41-42; Muhittin Düzenli, “Zayıf Hadîsin Epistemik Değeri”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (7) 1, 2008, 187-207.

⁴⁸² Serahsî, *Usûl*, I, 359.

2. Bâtînî İnkıtâ: Bâtînî veya mânevî inkıtâ iki sebepten olur. Ya rivâyet asıllara muârizdir veya râviden kaynaklanan bir kusur vardır.

1.4.1. Zâhirî İnkıtâ

Mürsel, sözlükte bir şeyi serbest, başboş bırakmak, ihmâl etmek, göndermek, yönlendirmek⁴⁸³ ve üzerine salmak⁴⁸⁴ anlamlarındaki “ersele” kökünden ismi-mef’ûldür. Kelime lafza izafetle ‘irsâlû’l-keîâm’ şeklinde kullanılırsa sözü bir kimseye dayandırmadan, bağlamadan söylemek mânâsına gelir.⁴⁸⁵

Muhaddisler, tabiûndan bir râvinin, kendisinden hadîsi işittiği sahâbînin ismini zikretmeksizin doğrudan Hz. Peygamber’den rivâyet ettiği hadîse mürsel rivâyet derler.⁴⁸⁶ Ancak hadîs usûlünün tam yerleşmediği ilk dönemlerde munkatı rivâyetlerin birçoğu mürsel olarak adlandırılmıştır. Hâkim en-Neysabûrî’nin, birçok kimsenin mürsel ile munkatıyı karıştırdığını, özellikle Kûfe âlimlerinin bütün munkatıları mürsel kabul edip hüccet saydıklarını zikretmesi de bu gerçeğin ifadesidir.⁴⁸⁷

Fakîhler ve usûlcülere göre ise senedin herhangi bir yerinden bir veya iki râvi düşmüş olan rivâyetlerin tamamı mürsel haberdür.⁴⁸⁸ Yukarıda da işaret olduğu üzere Hanefîler, mürsel rivâyet değerlendirme ve hücciyet tartışmalarını muhaddislerin munkatı olarak saydığı mürsel, mu’dal, muallak rivâyetlerin tamamı üzerinden yapmışlardır.⁴⁸⁹

Diğer taraftan mürsel rivâyetler, dönemin genel anlayışına uygun olarak ilk dönem fakîhleri ve muhaddislerince sorun olarak görülmemiştir. Çünkü onlara göre sened ile hedeflenen hadîsin kaynağının belli olmasıdır, yoksa senedinin muttasıl olması değildir.⁴⁹⁰ Ayrıca senedde bir râvinin zikredilmemiş olmasının birçok sebebi olabilir. Bunlar senedî uzatarak dinleyenlere bıkkınlık vermemek, râvilerin genel mânâda

⁴⁸³ Tevbe: 9/33; Mü’minûn: 23/44; Furkân: 25/48; Fâtır: 35/9; Fetih: 48/28.

⁴⁸⁴ Meryem: 19/83.

⁴⁸⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, XI, 85; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, XXIX/72; İbrahim Mustafa, Ahmed Hasen ez-Zeyyât, Hâmid Abdulkadîr, Muhammed Ali Neccâr, *el-Mu’cemü’l-Vasît*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, 344.

⁴⁸⁶ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 85; İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar*, 82.

⁴⁸⁷ Hâkim en-Neysabûrî, *Marifetü Ulûmi’l-Hadîs*, 25.

⁴⁸⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, I, 245; İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 86, Selahattin Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, (2. Baskı), Ankara 2009, 64.

⁴⁸⁹ Serahsî, *Usûl*, I, 364; Semerkandî, *Mizânu’l-Usûl*, 435; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu’l-Esrâr*, III, 3.

⁴⁹⁰ Mehmet Özşenel, *Ebû Yûsuf’un Hadis Anlayışı*, Klasik Yayınları, İstanbul 2011, 99.

güvenilir olması, hadîsin meşhûr olması veya birçok isnadının bulunması, râvinin sened zincirindeki isimleri aklında tutamaması gibi ilmî anlayış ve gerekçelerin yanısıra siyasî ve ideolojik durumlar da olabilir.⁴⁹¹

Hanefîlere göre mürsel haber çeşitlerini yukarıda zikretmiştik. Bâbertî de bu haberler hakkında yaygın Hanefî usûlüne uygun bir anlayışa sahiptir.

1.4.1.1. Sahâbî Mürseli

Sahâbî sıfatının kimler için kullanılacağı ve sahâbî tanımı hakkında ihtilâf meşhûrdur.⁴⁹²

Fıkıh usûlcülerinin çoğunluğuna göre bir kimsenin sahabî sayılabilmesi için Hz. Peygamber ile uzun bir süre yaşaması, din konusunda O'na yardımcı olması, ondan bir kısım sünnetleri veya dînî bilgileri almış olması gibi vasıflara sahip olması gerekir.⁴⁹³ Muhaddîslere göre ise Hz. Peygamber'i bir kez görmüş olmak, onunla bir gün veya bir müddet beraber olmak sahâbî sayılmak için yeterlidir. İbn Hacer'in ifadesiyle, Hz. Peygamber ile mümin olarak karşılaşmış ve sonra da müslüman olarak ölmek sahâbî olabilmenin yeterli şartıdır. Hatta karşılaşmak ifadesi özellikle seçilmiştir. Çünkü karşılaşmış olmak; arkadaşlık etmek, yol yürümek, konuşma olmaksızın bir kişinin diğerine kavuşması ve görmek kelimelerinin hepsini kapsar.⁴⁹⁴

Bâbertî ise kelimenin lügat anlamından hareketle, "sâhib kelimesi bir ay, bir gün veya bir anı kapsadığı gibi sohbetin az veya çok olması ile kayıtlanması veya rivâyetin olup olmaması şeklinde anlaşılması da mümkündür" der. Hatta bu görüşü "eşbeh" diye kayıtlar.⁴⁹⁵ Eşbeh ifadesi Hanefî literatüründe "ezhar" yani bir mesele hakkında birçok görüş olursa, tercih edilen görüşü ifade etmek için kullanılır.⁴⁹⁶ Bâbertî bu yaklaşımı ile sahâbî sıfatının mahiyeti, yani kimlere sahâbî denileceği hususunda muhaddîslere gibi

⁴⁹¹ Selahattin Polat, *Mürsel Haberler*, 78-82.

⁴⁹² Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, TDV. , Ankara 2005, 1-13.

⁴⁹³ Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, Muhammed b. Ali, *el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkh I-II*, Tahkik: Halil el-Meys, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1403, II, 172; Gazâlî, Ebû Hamid, *el-Mustasfâ*, Tahkik: Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfi, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1993, 130-131; Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm*, II, 92; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, II, 560.

⁴⁹⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 111; Necmeddin et-Tûfî, Süleymân b. Abdulkavî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza I-III*, Tahkik: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Byy. 1987, II, 180.

⁴⁹⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 246.

⁴⁹⁶ İbn Abidin, Muhammed Emîn b. Ömer, *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr I-VI*, Dâru'l-Fıkr, Beyrût 1992, I, 72.

düşünür. İlk bakışta Bâbertî'nin bu görüşü mechûl râvi hakkındaki tasnifiyle çelişiyor gibi görünse de konunun aslı farklıdır. Mechûl râvi meselesindeki ihtilâf rivâyetin kabul edilip edilemeyeceği hakkındadır. Yani bir kimse sahâbî olur ve Hanefî usûlünde ma'rûf râvi kabul edilirse rivâyetleri herhangi bir problem teşkil etmez.

Kavramsal bütün ihtilâflarla birlikte, sahâbî rivâyetlerinde aslolan Hz. Peygamber'den işitmiş olmalarıdır. Fakat bazı genç sahâbîlerin Hz. Peygamber ile sohbetlerinin kısa olduğu ve onların başka sahâbîler aracılığıyla Hz. Peygamber'den mutlak olarak rivâyette buldukları da malumdur. Bâbertî'ye göre bu sahâbîler “Hz. Peygamber buyurdu ki...” diye rivâyette bulunursalar, irsâl ihtimâli mevcut olmakla birlikte onların rivâyeti makbuldür.⁴⁹⁷ Çünkü sahâbî mürselinde düşen râvi yine bir sahâbîdir ve sahâbe hakkında Hz. Peygamber'e yalan isnad etmeleri ihtimâli düşünülemez. Berâ b. Âzib'in “Biz, rivâyetlerimizin tamamını Hz. Peygamberden işitmiş değiliz. Ancak bize de ondan rivâyet edildi. (Biz birbirimize rivâyet ediyorduk) Fakat bizler, kesinlikle yalan söylemiyoruz” sözü de bu halin ifadesidir.⁴⁹⁸

Bu durumda Bâbertî'nin ve de Hanefî âlimlerinin, senedden düşen sahâbî râviyi ma'rûf olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Yani düşen râvinin mechûl sahâbîden olma ihtimâli ya göz ardı edilmiştir veya varsayım üzerine usûl bina etmemek düşüncesi ağır basmıştır. Çünkü sahâbede aslolan hepsinin âdil olduğudur ve mechûl olması bu genel hükmü bozmaz.⁴⁹⁹

1.4.1.2. Tâbiî Mürseli

Mürsel rivâyet kavramından genel olarak anlaşılan tabiî mürselidir. Yani tabiûndan bir râvinin aradaki sahâbî râviyi zikretmeksizin doğrudan Hz. Peygamber'den rivâyet etmesidir.⁵⁰⁰

Tâbiî mürseli; Hanefiler, Mâlikiler, kelâm uleması ve Ahmed b. Hanbel'den bir rivâyete göre makbûldür, hüccet olarak kabul edilir.⁵⁰¹ Hanefilerden İsâ b. Ebân'a göre

⁴⁹⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 247.

⁴⁹⁸ Serahsî, *Usûl*, I, 359.

⁴⁹⁹ İbn Kutluboğa, *Hulâsatü'l-Efkâr Şerhu Muhtasarü'l-Menâr*, Tahkîk: Hâfız Senâullah ez-Zâhidî, Dâru İbn Hazm, Beyrût 2003, 131; Tehânevî, *Kavâid fi Ulûmi'l-Hadîs*, 202.

⁵⁰⁰ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 51; Nevevî, *et-Takrîb*, 34; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 115; Irâkî, *Fethu'l-Muğîs*, 168.

⁵⁰¹ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, III, 154; Serahsî, *Usûl*, I, 360; Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, *Teşnîfu'l-Mesâmi' bi Cemi'l-Cevâmi I-IV*, Tahkîk: Seyyid Abdulazîz, Abdullah Rabî', Mektebetü

mürsel rivâyet, müsned rivâyetten daha kuvvetlidir. Cessâs, İsâ b. Ebân'ın bu görüşünü, râvinin ancak sika râvilerden irsal yapıyor olması şartına bağlar. Eğer râvi, sika olmayan râvilerden rivâyet ediyorsa, onun müsnedi de mürseli de kabul edilmez.⁵⁰² İmam Şâfiî'ye göre mürsel rivâyetin kabul edilebilmesi için âyet, meşhûr sünnet, sahîh kıyas, sahâbe kavli, ümmetin kabûlü, mürsilin ancak sika râvilerden irsal yapıyor olması, başka iki âdil râvinin de o rivâyeti irsal yapmış olması veya başka bir tarikten müsned olması gibi başlıklardan birisiyle teyit edilmesi gerekir.⁵⁰³ Saîd b. Müseyyeb'in mürsellerini başka rivâyetlerde müsned olarak tahrîc ettiği için kabul etmiştir. Çünkü mürsel rivâyetlerde düşen râvinin cerh-ta'dîl açısından durumu bilinmemektedir ve böyle bir haber hüccet teşkil etmez.⁵⁰⁴

Bâbertî, mürsel rivâyetleri kabul eder ve onu reddeden muhaliflerin iddialarına cevap olarak icmâ ve aklen gerekliliği delil olarak kullanılır.⁵⁰⁵

Sahâbe; İbn Abbâs, İbn Ömer, Nu'mân b. Beşîr ve daha nicelerinin rivâyetlerini sorgulamadan, arada başka bir râvi var mı, yok mu araştırmadan kabul etmişlerdir. Hatta Nu'mân b. Beşîr'in Hz. Peygamber'den işittiği hadîs sayısının sadece bir tane, İbn Abbâs'ın ise on küsur olduğu nakledilir.⁵⁰⁶ Buna rağmen onların rivâyetlerinin kabul edildiğine dair icmâ oluşmuştur. Bunların mürsel rivâyetleri nasıl kabul ediliyorsa tâbiînden olan Ebu'l-Âliye er-Riyâhî (ö. 90/709), Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), İbrâhim en-Nehâî (ö. 96/714), Şa'bî (ö. 104/722), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Mekhûl eş-Şamî (ö. 112/730) ve Atâ b. Ebî Rabâh (ö. 114/732) gibilerinin rivâyetleri de kabul edilmelidir. Çünkü onlar, sahâbî râvileri düşürerek irsâl yapmışlardır.⁵⁰⁷ Saîd b. Müseyyeb'in mürsel rivâyetlerinde düşen râvinin İbn Ömer olduğu, Hasan-ı Basrî'nin "sahâbî râvisi dörde ulaşan rivâyetlerde irsâl yaparım" dediği rivâyet olunmuştur.⁵⁰⁸ Görüldüğü üzere Bâbertî, ilk olarak, tabiî mürselinde düşen râvinin sahâbe olduğunu delillendirmeğe çalışmış, ardından tabiî mürselini sahâbe mürseline kıyaslayarak icmâ tezine ulaşmıştır.

Kurtuba, Byy. 1998, II, 1047; İbn Akîl, Ebû'l-Vefa Ali b. Akîl, *el-Vâdih fi Usûli'l-Fıkh I-V*, Tahkîk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1999, IV, 432.

⁵⁰² Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, III, 146; Aliyyü'l-Kârî, *Fethu Bâbi'l-Înâye bi-Şerhi'n-Nukâye I-IV*, Şerîketü Dâri'l-Erkâm, Beyrût 1997, I, 33.

⁵⁰³ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 38; Irâkî, *Fethu'l-Muğis*, 171; Aliyyü'l-Kârî, *Fethu Bâbi'l-Înâye*, I, 33.

⁵⁰⁴ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 247.

⁵⁰⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 248.

⁵⁰⁶ Serahsî, *Usûl*, I, 360.

⁵⁰⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 249.

⁵⁰⁸ Serahsî, *Usûl*, I, 361.

Bâbertî, akli izahı Pezdevî'ye (ö. 482/1089) atfen şöyle yapar. Mürsel rivâyetler, eğer “an” lafzı ile müsned olarak nakledilirse, râvinin hocasına yalan isnad etmediği düşünülür. Aynı râvinin, irsal yaparak, Hz. Peygamber'den yaptığı rivâyette de yalan olmayacağını kabul etmek daha uygun değil midir? Ayrıca yerleşik uygulama da durum bunun aksinedir. Râvi, senedin sağlamlığına güvenirse rivâyeti doğrudan Hz. Peygamber'e atfeder, güvenmezse aradaki râviyi zikrederek sorumluluğu ona yüklemiş olur. Diğer taraftan muhaddisler, kendilerini ashâb-ı hadîs diye nitelendirdikleri hâlde, mürsel rivâyetleri reddederek sünnetin büyük bir kısmını devre dışı bırakmışlardır. Çünkü derlenen mürsel rivâyetlerin toplamı elli kitâba ulaşmıştır.⁵⁰⁹ Aynı iddiayı Aliyyü'l-Kârî de dile getirmekte ve ilk dönem Hanefî âlimleri Tahâvî (ö. 321/933), Cessâs (ö. 370/980) ve Kudûrî'nin (ö. 428/1037) eserlerinde sünnetten delil getirip onlar hakkında sahîhtir, zayıftır gibi nitelemeler yaptığı hâlde son dönem âlimleri bunu yapmadığı için sünnetten uzaklaşmakla itham edildiklerini ancak asıl sünnetten uzaklaşmayı bu iddiada bulunan Şâfiî âlimlerden Ebû İshâk eş-Şirâzî (ö. 476/1083) ve İmamü'l-Harâmeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) zayıf hadîsleri kullanarak yaptıklarını dile getirmektedir.⁵¹⁰

1.4.1.3. Âdil Râvilerin Mürseli

Adil râvilerin mürseli, ifadesinden kastedilen ilk üç nesilden sonra gelen âlimlerin rivâyeti doğrudan Rasûlullah'a, sahâbeye veya tâbiîne isnad ederek rivâyet etmeleridir. Bu tür rivâyetler hadîs usûlünde muallak hadîs olarak isimlendirilir ve bu ismi ilk kullananın Darekutnî (ö. 385/995) olduğu ifade edilmektedir.⁵¹¹ Muhaddisler, muallak hadîsleri zayıf kabul etmelerine rağmen, Buhârî gibi imamların muallakları ile sahîh hadîsleri toplamak için derlenen eserlerdeki muallaklar hakkında ihtilâf etmişlerdir.

Örneğin Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inde yer alan 1341 muallak rivâyetin büyük çoğunluğu eserin değişik yerlerinde muttasıl olarak zikredilirken, 161 tanesi tekrar edilmemiştir. İbn Hacer bu rivâyetler hakkında “*Tağlîku't-Ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî*” isimli eserini kaleme almış ve muttasıl bir sened ile zikredilmeyenleri cezm sigası ile tahrîc edilenler ve temrîz sigası ile tahrîc edilenler diye ikiye ayırmıştır. Cezm sigası ile

⁵⁰⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 250.

⁵¹⁰ Aliyyü'l-Kârî, *Fethu Bâbi'l-Înâye*, I, 34.

⁵¹¹ Nevevî, *et-Takrîb*, 37-38; Irakî, *et-Takyîd ve'l-Îzâh*, 90-91; Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, 75; Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker*, 394.

tahrîc edilenler arasında, Buhârî'nin sıhhat şartlarını taşıyanlar olduğu gibi başkalarına göre sahîh olan, hüccete elverişli olan ve seneden kaynaklanan hafif bir zayıflık taşıyanların varlığına işaret etmiştir. Ayrıca hadîsin içerdiği farklı mânâ sebebiyle mükerrer olduğu, bâbın içerisinde mânâsını destekleyen rivâyetler olduğu veya hadîsin râvisi güvenilir olmakla birlikte zabt bakımından Buhârî'nin istediği derecede olmadığı için cezm sîgası ile muallak rivâyet edilenlerin olduğunu zikretmiştir.⁵¹² Temrîz sigası ile tahrîc olunanlar hakkında mutlak olarak sahihtir, denilemez. Bu rivâyetlerden sahih olanlar olduğu gibi sahih olmayanlar da vardır. Mesela Buhârî'nin şartlarına uymakla birlikte Kitâbu't-Tıbb bahsinde İbn Abbâs'tan mânen rivâyet olunan Fatîha sûresi ile rukye yapmak hadîsi böyledir. Fakat Kitâbu's-Sıyâm bahsinde yine İbn Abbâs'tan rivâyet olunan başkasının yerine oruç tutmak rivâyeti ve Kitâbu'l-Vesâyâ bahsinde doğrudan Rasûlullah'tan nakledilen vasiyetten önce borcun ödenmesi hakkındaki muallak rivâyetler senedlerindeki ıztırab ve mecruh râvileri sebebiyle sahih olmayan rivâyetlerdir.⁵¹³ İbn Hacer, Nevevî'den naklen cezm sîgası ile rivâyet olunanların sahîh olduğunu ve bu tür muallakların muhaddisler arasında çokça varid olduğunu ifade etmektedir. Kendisi ise Buhârî'de yer alan merfû muallak rivâyetlerin neredeyse tamamının sahîh ve makbûl olduğunu, mevkûf muallak rivâyetlerden cezm sigası ile tahrîc edilenlerin sahîh, temrîz sigası ile tahrîc olunanların ise başka tariklerden desteklenebilecek isnadı zayıf veya munkatı rivâyetler olduğunu ifade eder.⁵¹⁴

İlk üç nesilden sonra gelen râvilerin, mürsel/muallak rivâyetleri hakkında Hanefî usûl âlimleri ihtilâf etmiştir. İsa b. Ebân'a göre rivâyet ilimlerinde imam olmakla meşhûr olan ve insanların kendisinden ilim aldığı kimselerin mürsel rivâyetleri makbûldür. Ancak irsal yapan kişi, sadece âdil râvi olmakla biliniyorsa, rivâyeti âlimlere arzedilir ve onların şehadetiyle kabul edilir. Kerhî'ye göre ise her asırdaki adâlet sahibi kişilerin mürsel rivâyetleri kabul edilir. Çünkü ilk üç asırdaki mürsel rivâyetleri kabul etmek için ileri sürülen adâlet ve zabt sahibi olmak ilkesi herkesi kapsar.⁵¹⁵

⁵¹² İbn Hacer, *Tağlîku't-Ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî I-V*, Tahkîk: Saîd Abdurrahman Mûsa el-Kazafî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût 1405, I, 8; *Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethi'l-Bârî I-XIII*, Dâru'l-Marife, Beyrût 1379, I, 17.

⁵¹³ İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî*, I, 18.

⁵¹⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî*, I, 19.

⁵¹⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 253.

Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl* isimli eserinde mürsel rivâyetler hakkında tafsilatlı bilgi verir. Ona göre ilk üç asır râvilerinin mürsel rivâyetleri makbûldür. Çünkü Hz. Peygamber “İnsanların en hayırlıları benim gönderildiğim asırda yaşayanlardır. Sonra ardından gelenler, sonra ardından gelenler, daha sonra ise yalan yayılır”⁵¹⁶ hadîsi onların sıdk ve adâletlerine şahitlik etmiştir. Sonraki asırlarda ise fesad ve yalan yayıldığı için ancak adâlet ve sıdkına güvendiğimiz kimselerin mürsel rivâyetleri kabul edilir.⁵¹⁷

Bâbertî, *Usûl-ü Pezdevî*'nin şerhinde İsâ b. Ebân ve Kerhî'nin görüşlerini naklettikten sonra “sika râvilerin mürseli makbuldür” der. Çünkü onların bu rivâyeti kabul edip nakletmeleri senedinin muttasıl olduğuna delildir.⁵¹⁸

1.4.1.4. Mürsel Hadîsin Başka Bir Tarikten Muttasıl Rivâyeti

Rivâyetin bir tarikten mürsel, başka bir tarikten ise müsned rivâyet edilmiş olmasında iki ihtimâl mevcuttur. Mürsel ve müsned rivâyet ya aynı râviden gelmiştir veya râvileri farklıdır. Aynı râvi rivâyeti önce mürsel, sonra müsned olarak rivâyet etmişse ya birinci rivâyette şeyhinin ismini hatırlayamamış, daha sonra hatırlayınca tekrar rivâyet etmiştir. Veya önce müsned olarak rivâyet etmiş, sonra hocasını unuttuğu için mürsel olarak rivâyet etmiştir. Bazı âlimlere göre, her iki durumda râvinin zayıf olduğuna delâlet eder ve rivâyeti makbûl değildir.⁵¹⁹ Bazı muhaddislere göre ise râvinin diğer müsned rivâyetleri de kabul edilmez ve irsâli ile “sâkitü'l-hadîs” cerhine maruz kalırlar.⁵²⁰ Bu lafız, cerh-ta'dîl âlimlerinin kullanımında küçük farklar olmakla birlikte, cerhin üç ve dördüncü basamakları için kullanılan bir lafızdır.⁵²¹ Cumhur'a göre ise bu tür mürsel rivâyetler kabul edilir. Çünkü râvinin rivâyeti işittiği kesindir ve buna dayanarak hadîsi mürsel olarak rivâyet etmiştir. Sonradan hatırlayıp müsned olarak rivâyet etmesi de bunu göstermektedir.⁵²² Ancak müsned rivâyet, temrîz sigasıyla rivâyet edilmişse cumhura göre bu rivâyet makbûl değildir.⁵²³

⁵¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 215; İbn Mâce, *Ahkâm*: 27; Tirmizî, *Fiten*: 7.

⁵¹⁷ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, III, 146, 147.

⁵¹⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, I, 253.

⁵¹⁹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 71.

⁵²⁰ Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, III, 11.

⁵²¹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 136; Aşıkutlu, *Hadiste Rical Tenkidi*, 181.

⁵²² İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 72; San'ânî, *Tavdîhu'l-Efkâr*, 126.

⁵²³ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 254.

İkinci ihtimâl ise bir râvinin mürsel rivâyet ettiği hadîsi, başka bir râvinin müsned olarak rivâyet etmesidir. Muhaddîsler ve İmam Şâfiî'ye göre bu tür rivâyetler zayıftır. İmam Mâlik, Ebû Hanîfe ve usûlcülere göre ise mürsel rivâyette bulunan râvi güvenilir ise rivâyet makbûldür.⁵²⁴

Bâbertî, bu konudaki görüşleri şöyle özetlemektedir.

Hadîscilere göre eğer hadîsi mürsel olarak rivâyet eden râvi, hıfz bakımından müsned rivâyet eden râviden daha güçlü ise, mürsel rivâyet esas alınır. Fakat bu durum müsned olarak rivâyet eden râvinin adâletini etkilemez. Bazılarına göre ise, hâfızların mürsel olarak rivâyet ettiği bir hadîsi, müsned olarak nakleden râvinin adâleti yara almış olur.⁵²⁵

İkinci gruba göre, hadîsi müsned olarak rivâyet eden râvi adâlet ve zabt sahibi ise, başka rivâyetlerin mürsel olarak gelmesi ona herhangi bir zarar vermez. Çünkü müsned rivâyette bulunan âdil bir râvinin rivâyetinin kabul edilmesi gerekir. Fakat hadîsi mürsel olarak rivâyet eden râvinin aynı hadîsi müsned olarak işitmiş olması ihtimâli, diğer müsned rivâyetin reddedilmesi gerekçesini ortadan kaldırır. Ayrıca hadîsi müsned rivâyet eden, mürsel rivâyet edenden önceliklidir. O, diğer râvinin sahip olmadığı bir bilgiye sahiptir.⁵²⁶

Konunun meşhûr örneği “*Velisiz nikâh olmaz*”⁵²⁷ rivâyetidir. Hadîsin muttasıl mı yoksa mürsel mi olduğu Buhârî'ye sorulduğunda hadîse muttasıl hükmü verileceğini, sikanın ziyâdesinin makbûl olduğunu belirtmiş ve hadîsi mürsel olarak rivâyet eden râviler arasında Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776) ve Sufyân es-Sevrî (ö. 161/778) olduğu hâlde hadîsin muttasıl rivâyetine öncelik vermiştir.⁵²⁸

1.4.2. Bâtınî İnkıtâ ve Alâmetleri

Rivâyetin metninden veya râvinin hâminden kaynaklanan bir durumdan hareketle tespit edilen inkıtâyâ bâtınî inkıtâ denilir. Bâtınî inkıtâ iki çeşittir. Birincisi, muâraza/aykırı olmadan kaynaklanan inkıtâdır ki şunlardan meydana gelir.

⁵²⁴ Nevevî, *et-Takrîb*, 35; Suyûtî, *Tedribü'r-Râvi*, 223.

⁵²⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 255.

⁵²⁶ Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, III, 12.

⁵²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 121, XXXII, 280, XL/246; Ebû Dâvûd, *Nikâh*: 19; İbn Mâce, *Nikâh*: 15; Tirmizî, *Nikâh*: 14.

⁵²⁸ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 72; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-İzâh*, 94.

- a. Haberin Kitâb'a muarız / aykırı olması,
- b. Haberin ma'rûf Sünnete muârız olması,
- c. Haberin umûmu belvâdan yani herkes tarafından bilinmesi gereken bir konuda olduğu hâlde meşhûr olmayıp şâz kalması,
- d. Haberin ilk asırda yani sahâbe neslinde gündemde olan bir konuda olmasına rağmen sahâbe arasında mütedâvel olmaması.⁵²⁹

Bâbertî, rivâyetin asıllar diye isimlendirilen Kur'ân veya ma'rûf sünnete muhalif olması, herkesi ilgilendiren meşhûr olaylardan olduğu hâlde şâz kalması⁵³⁰ ve önde gelen sahâbîlerin habere iltifat etmemesi hâlini daha kuvvetli bir durum olarak görmekte ve böyle rivâyetlerde zarureten bir inkitâ hâli olduğu için içerdikleri ahkâmın sabit olmayacağını söylemektedir.⁵³¹

Hanefîlerin bâtinî inkitâ diye isimlendirdikleri bu bölümün metin tenkidi kısmında genişçe ele alınacaktır.

İkincisi ise râviden kaynaklanan kusur sebebiyle inkitâdır. Yani râvide aranılan akıl, adâlet, zabt ve müslüman olma şartlarının bulunmamasıyla ortaya çıkan durumdur. Serahsî'ye göre sekiz çeşit olduğu hâlde⁵³² Bâbertî dört başlıkta izah etmeyi uygun görmüştür.

- a. Mestûr râvinin haberi,
- b. Fâsık râvinin haberi,
- c. Çocuk, bunak, dalgın ve mütesâhil râvinin haberi,
- d. Heva sahibi râvinin haberi.⁵³³

Bâtinî inkitânın, râvinin adâlet ve zabtındaki bir kusurdan kaynaklanmasına dayanan hususlar Râvide Aranan Şartlar başlığı altında izah edilmişti.

⁵²⁹ Serahsî, *Usûl*, I, 364; Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 256.

⁵³⁰ Buradaki şâz kelimesi hadîsin birçok kişi tarafından rivâyet edilmesi gerekirken tek kişi tarafından rivâyet edilmesi anlamındadır. Bkz. Râzî, *Muhtârû's-Sihâh*, 163; Fîrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-Muhît*, 334; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, IX/424.

⁵³¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 256.

⁵³² Serahsî, *Usûl*, I, 370

⁵³³ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 287.

1.5. HABERİN MAHİYETİ

Haber, sözlükte bir şeyin hakikatini bilmeye çalışmak, bir olay hakkında bilgi almak gibi anlamlara gelir. Aynı kökten gelmek üzere yumuşak toprak, vadi dibinde suyun biriktiği toprak, sidr, misvak vb ağaçların yetiştiği yer, muzaraada yarı yarıya anlaşmak ve ekmeği yağ ile bulamak şeklinde kullanımları da mevcuttur.⁵³⁴ Rağıb el-İsfahânî'nin "nebe" kelimesini açıklarken 'kendisinden ilim veya galip zan elde edilen haber' şeklinde açıklaması ve mutlak olarak nebe kelimesi yerine haber kelimesinin kullanılmayacağını belirtmesi önemlidir. İsfahânîye göre bir haber, önemli bir konuyu içerir, kesin bilgi veya zannı galip ifade eder ve tam bir açıklık sağlarsa ancak nebe' kelimesine karşılık kullanılabilir.⁵³⁵

Gerek kelimenin farklı kullanımlarındaki yumuşaklık ve bölünmüşlük anlamları, gerekse Rağıb el-İsfahânî'nin işaret ettiği kizb ve sıdk ihtimâlleri haber kelimesinin anlam çerçevesini genişletmektedir. Haber kelimesinin Kur'ân-ı Kerim'deki kullanımları her iki yönü içermektedir. "el-Habîr" şeklinde esmâ-i hüsnâdan olarak kırkdört yerde⁵³⁶ kullanıldığında herşeyin iç yüzünü bilen anlamına gelirken, insanlara atfen kullanıldığında, aşağıda ki âyetlerde olduğu üzere araştırılması, te'yit edilmesi, aslının ortaya çıkarılması yönüne vurgu yapılmıştır.

*"Andolsun ki içinizden cihad edenlerle sabredenleri belirleyinceye ve haberlerinizi açıklayıncaya kadar sizi imtihan edeceğiz."*⁵³⁷

*"Savaştan döndüğünüzde size özür beyan ederler. Onlara de ki: "özür beyan etmeyin, size inanmayacağız, Allah haberlerinizi bize bildirmiştir..."*⁵³⁸

Haber kavramını dilciler, doğruya ve yalana ihtimâli olan söz olarak tanımlarlar. Bu tanımın içinde haber verenin yalancı olduğu mutlak olarak kastedilmemektedir. Ayrıca haber verenin sözünün doğru olduğuna inanıyor olması da durumu değiştirmez. Çünkü dilcilerin kullanımındaki haber kelimesi inşa kelimesinin karşılığıdır.⁵³⁹

⁵³⁴ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs*, II, 7; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, IV, 227-229; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XI, 132.

⁵³⁵ Râğıb el-İsfahânî, *Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, 788-789.

⁵³⁶ Muhammed Fuâd Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 226.

⁵³⁷ Muhammed: 47/31.

⁵³⁸ Tevbe: 9/94.

⁵³⁹ Kazvînî, Muhammed b. Abdurrahman Ebû'l-Meâlî, *el-Îzâh fî Ulûmi'l-Belâgat I-III*, Tahkîk: Muhammed Abdulmun'im el-Hafâcî, Dâru'l-Cîl, Beyrût ts, I, 59; Ahmed b. İbrâhîm el-Hâşimî,

Muhaddislere göre ise haber, inşâî veya ihbarî olmasına bakılmaksızın Rasûlullah, sahâbe ve tabîinden gelen bütün söz, fiil ve takrirleri kapsamaktadır. İşte “mahiyetü’l-haber” rivâyet olunan haberin doğruluğunu tespit etmek için hangi yolla tahammül edilip edâ edildiğini, lafzen mi veya mânânen mi rivâyet edildiği konularını içerir.

Haberin doğruluğunu etkileyen gerekçeler yer yer râvi, sened veya metin kaynaklıdır. Cessâs, haberleri mutlak doğru olan, mutlak yalan olan ve doğru ve yalana ihtimâli olan haber diye üçe ayırır.⁵⁴⁰ Debûsî ve Serâhsî ise haberi dörde ayırırlar. Doğru olduğu bilinen haber, yalan olduğu bilinen haber, doğru ve yalana ihtimâli eşit olan haber ve iki ihtimâlden birisi tercih edilebilen haber.⁵⁴¹ Gazzâlî, haberleri önce doğrulanması gerekenler, yalanlanması gerekenler ve tevakkuf edilmesi gerekenler diye üç sınıfa ayırır. Sonra tasdik edilmesi gereken haberleri mütevâtir haberler, Allah (c. c.) tarafından verilen haberler, Rasûlün mucizevî haberleri, ümmetin Rasûlullah’tan naklettiği haberler, bu üçüne muvafık haberler, Rasûlullah’ın ve ümmetin takrir ettiği haberler olarak sıralar. Tekzîbi gerekenleri ise akıl, his ve müşahedeye ters haberler, Kitâb, sünnet ve icmâ gibi kat’î delillere muhalif haberler, çok sayıdaki bir topluluğun yalanladığı haberler ve içerdiği bilgiye ihtiyaç olduğu hâlde toplum tarafından sukût edilip rivâyet edilmeyen haberler diye dört başlıkta ele alır. Bu iki sınıfın dışında kalan haberler Gazzâlî’ye göre tevakkuf edilmesi gereken haberlerdir.⁵⁴²

Pezdevî ve Bâbertî ise haberi, mânâsının doğruluk ihtimâlini dikkate alarak beşe ayırmışlardır.⁵⁴³

1. Rasûlullah’tan rivâyet edildiğinin doğruluğu hususunda hiçbir şüphe bulunmayan mütevâtir haber,

2. Doğruluğu hakkında kendisine şüphe ârız olan meşhûr haber,

3. Sıdka ve kizbe ihtimâlli olmakla birlikte doğruluk tarafı ağır basan haberki haber-i vâhidlerin bir kısmı bu sınıftandır.

4. Doğruluğu ve yalan olduğu ihtimâli bulunmakla birlikte, sıdki ağır basan bir dış etkenin muhalefeti sebebiyle hüccet olma vasfını kaybeden haber-i vâhidler.

Cevâhiru’l-Belâga fi’l-Meânî ve’l-Bedi’ ve’l-Beyân, Mektebetü’l-Asrî, Beyrût ts, 55; Ahmed b. Mustafa el-Merâgî, *Ulûmu’l-Belâga*, 43-44.

⁵⁴⁰ Cessâs, *el-Fusûl fi’l-Usûl*, III, 35.

⁵⁴¹ Debûsî, *Takvîmü’l-Edille*, 205; Serâhsî, *Usûl*, I, 374.

⁵⁴² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 112-115.

⁵⁴³ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 379; Abdulazîz el-Buhâri, *Keşfu’l-Esrâr*, III, 91.

5. Selefin red ve inkârı sebebiyle ta'n edilmiş haberler. Bu kısımdaki haberler, inkârın bizzat hadîsin râvisi tarafından yapılması veya başkası tarafından yapılması olmak üzere ikiye ayrılır.

Bunlardan ilk üçü, hadîsin bize ulaşmasındaki maddî şartların yani tahammül ve edâ usûllerinin yerine getirilmesi, dördüncüsü muaraza, sonuncusu ise ulaşan haberin muhatapları veya bizzat râvisi tarafından inkâr edilmesiyle ilgilidir. Hadîs ve teâruz bahsini metin tenkidi kısmında ele alacağımız için burada tafsilatına girmeyeceğiz. Hadîslerin tahammül ve edâ keyfiyeti ve metnin rivâyeti hakkındaki yaklaşımları nefsü'l-haber, haberin inkârı hakkındaki yaklaşımları da mânâ'l-haber başlıkları altında ele alacağız.

1.6. HADÎSLERİN TAHAMMÜLÜ VE EDÂ USÛLLERİ

Hanefiler hadîsin tahammül ve edâ usûllerini nefsü'l-haber kavramını kullanarak ele alıp anlatırlar.

Hadîslerin işitilip sonraki nesle aktarılması konusunda en büyük pay, sahâbe nesline aittir. Onlar, Rasûlullah'tan işittikleri her söze büyük önem vermişler ve hadîslerin ezberlenmesi ve sonraki nesillere aktarılmasında insanüstü bir çaba sarfetmişlerdir. Sahâbe döneminde doğal olarak kendisine ihtiyaç duyulmayan isnad sistemi tabiîn devrinde yerleşik hâle gelmiş, hatta bazı tâbiîn âlimleri tarafından zorunlu görülmüştür. İslâmî ilimlere dair usûllerin oluşmaya başladığı hicrî ikinci asırda, tabiînden Muhammed b. Sîrin (ö. 110/729) ve İbn Şihâb ez-Zührî'nin (ö. 124/742) isnâda önem vermeleri, hadîs tahammül ve edâsı hakkında birtakım kuralların ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır.

Hemen akabinde kaleme alınan Ma'mer b. Raşîd'in (ö. 153/770) *el-Câmi* ve İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muvatta'* isimli eserlerinde hadîs tahammül ve edâ usulleri hakkında ilk örnekleri görmek mümkündür. İmam Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'de yer alan Kitâbu'l-İlm konusu tamamen hadîs tahammül ve edâsı hakkındaki bablardan oluşmaktadır. Hadîs rivâyet eden kimsenin rivâyetini tamamlayıp sonra sorulara cevap vermesi, muhaddisin hadîs rivâyetinde haddesenâ, ahberenâ ve enbeenâ lafızlarını kullanması, hadîs rivâyetinde kıraat, münâvele ve kitâbet usûllerinin kullanılması, öğrenilen ilmin başkalarına aktarılması, hadîs için özel günlerin tahsîs

edilmesi, çocukların hadîs dinleme yaşı ve hadîs öğrenmek için yolculuk yapılması (er-rihle fî talebi'l-hadîs) gibi başlıklar artık hadîs tahammül ve edâsıyla ilgili usûllerin yerleştiğini göstermektedir.⁵⁴⁴

Hadîs usûlü kitaplarında tahammül ve edâ yöntemi olarak semâ, kırâat, münâvele, kitâbet, icâzet, i'lâm, vasiyyet ve vicâde başlıkları olarak sekiz madde zikredilir.⁵⁴⁵ Sıralama ve isimlendirmelerde değişiklik olmakla birlikte bu sıralama günümüz usûl kitaplarında da yerlerini muhafaza etmektedir.⁵⁴⁶

Hanefî usûlcüleri, râvilerin hadîs tahammül ve edâsında kullanacakları yöntemleri başlangıçta azîmet ve ruhsat olarak iki kısma ayırırlar. Azîmet, hadîs öğrencisinin rivâyeti hiçbir şüpheye yer olmaksızın işiterek elde etmesi, ruhsat ise rivâyeti işitme olmaksızın elde etmesidir.⁵⁴⁷

Azîmet yoluyla hadîs tahammül usûlleri dört çeşittir.

1. Rivâyeti muhaddisin (şeyhin) kitap veya ezberinden okuması, hadîs öğrencisinin de dinlemesi şeklinde olur. Bu şekilde alınan rivâyetlerin - حَدَّثَنِي - أَخْبَرَنِي (işittim-bana haber-bana rivâyet etti) lafızlarından birisi ile rivâyet edilmesi câizdir.⁵⁴⁸

2. Rivâyetin hadîs öğrencisi tarafından muhaddise okunması ve onun da dinleyip 'evet' diyerek veya sessiz kalarak onaylaması şeklinde olur. Hadîs ravîsinin de bu şekilde aldığı rivâyetler için حَدَّثَنِي قَرَأَهُ عَلَيْهِ - قَرَأْتُ عَلَى فُلَانٍ (ben falancaya okudum veya bana kıraat yoluyla tahdîs etti) demesi gerekir.⁵⁴⁹

Muhaddislere göre bu rivâyetlerden birincisi için ihbâr, ikincisi için ise tahdîs lafzının kullanılması gerekir. Çünkü tahdîs ihbârdan üstündür. Bâbertî'ye göre mahkemede şahidin bir mesele hakkında 'ben buna şahitlik ediyorum' demesi ile hâkimin 'sen buna şahitlik ediyor musun?' şeklinde sorup, onun da 'evet şahitlik

⁵⁴⁴ Buhârî, İlm: 2, 4, 7, 10, 11.

⁵⁴⁵ Kâdî İyâd, Ebû'l-Fadl İyâd b. Mûsâ, *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ*, Tahkik: Seyyîd Ahmed Sakar, Dâru't-Turâs, Kahire 1970, 12 vd.

⁵⁴⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 123; Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, 156; Suyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, 418; Kâsimî, *Kavâidü't-Tahdîs*, 203; Muhammed Accâc el-Hatîb, *Usûlü'l-Hadîs Ulûmuhu ve Mustalâhuh*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 2006, 147; Babanzâde, *Tecrîd-i Sarîh*, 399; Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, 235; İsmail Lütî Çakan, *Hadîs Usûlü*, (3. Baskı), İFAV. , İstanbul ts. 54.

⁵⁴⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 333.

⁵⁴⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 334; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 132.

⁵⁴⁹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 137-138.

ediyorum' demesi arasında bir fark olmadığı gibi bu lafızlar arasında da hiçbir fark yoktur.⁵⁵⁰

İki görüş arasındaki fark hadîslerin teâruzunda ortaya çıkar. Muhaddîslere göre rivâyetlerin teâruzunda birincisi yani muhaddisin tasdik ettiği rivâyet tercih edilir. Bâbertî'ye göre ise kelâmın siyâkı daha kuvvetli olduğu için ikincisi tercih edilir. Ayrıca hadîs rivâyetinde talebenin istek ve iştiyakı daha güçlüdür. Talebe kendi menfaatine olacak bir iş için uğraşırken, muhaddis başkası için rivâyet etmektedir.⁵⁵¹

3. Rivâyetin kitâbet yoluyla tahsil edilmesiyle olur. Eğer yazı ile birlikte şeyhin izni de olursa "kitâbe bi'l-icâze" diye isimlendirilir, izin olmazsa sadece kitâbet olur ve bazı muhaddislere göre bu şekilde alınan bir hadîsin rivâyeti kabul edilmez.⁵⁵² Fakat Hanefîlere göre her kitâbetin içerisinde zımnen bir izin vardır.

Kitâbet usûlüyle hadîs tahammül ve edâsının hem şer'an hem de örfen dayanağı vardır. Rasûlullah, bütün insanlara son dîni tebliğ etmek üzere görevlendirilmiştir. "*Deki: "Ey insanlar! Doğrusu ben, göklerin ve yerin hükümranı, O'ndan başka ilâh bulunmayan, dirilten ve öldüren Allah'ın, hepiniz için gönderdiği peygamberiyim..."*"⁵⁵³ âyeti bunu açıkça ifade etmektedir. Örfen ise devlet başkanlarının idaresi genellikle kitâbet ile olur ve kendilerine ulaşan resmî yazıları kabul etmeyenler yönetime karşı çıkmakla suçlanırlar.⁵⁵⁴

4. Rivâyetin elçilik yoluyla ulaştırılmasıyla olur. Elçilik yoluyla hadîs tahammülü, muhaddisin elçi aracılığıyla 'Şu hadîsi şu isnad ile benden rivâyet ettiğini işittim. Bunu benden rivâyet et' demesidir. Bu şekilde hadîs tahammül ve edâsı meşrudur. Nitekim Rasûlullah'ın dîni tebliği, sözlü anlatım veya mektupla olduğu gibi elçiler aracılığıyla da olmuştur.⁵⁵⁵

Hadîs rivâyetinde kullanılan bu dört usûlden ilk ikisi için "haddesenâ", son ikisi için ise "ahberanâ" denilmesi gerektiği hususunda muhaddîsler ve fakîflerin cumhuru arasında ittifak vardır.⁵⁵⁶

⁵⁵⁰ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 336.

⁵⁵¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 337.

⁵⁵² İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 173.

⁵⁵³ A'raf: 7/158.

⁵⁵⁴ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 339.

⁵⁵⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 340.

⁵⁵⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 124.

Ruhsat yoluyla hadîs tahammül usûlleri iki çeşittir ve bunlarda muhaddis ile ravî arasında işitme olmaksızın hadîs tahammülü söz konusudur.

1. İcâzet yoluyla hadîslerin tahammül edilmesidir. Bu yöntem, muhaddisin “Sana şu kitaptaki falancadan aldığım hadîsleri rivâyet etme izni veriyorum” demesidir. Fukaha ve muhaddislerden bazıları icâzet usûlüyle hadîs rivâyetini sünnetin zayi olmaması adına kabul ederken İbrâhim b. İshâk, İsfehânî ve başkalarına göre böyle bir rivâyet câiz değildir. Rivâyetlerin hadîs semâi olmaksızın nakledilmesine izin verilmesi yalan rivâyete izin vermektir.⁵⁵⁷

Eğer hadîslerin kendisine icâzet yoluyla verildiği kimse, kitapta yazılanları biliyor ve zabtına güvenilen bir kimse ise onun bu şekilde rivâyet etmesinin câiz olduğunu söyleyenler de vardır. Fakat onun da bu rivâyetleri naklederken tahdîs ve ihbâr sîgalarının yerine “falanın bana verdiği icâzet ile” diyerek rivâyet etmesi de bu bahsin azîmetidir. Ancak kendisine icâzet verilen kişi, kitâbın içerisinde ne yazdığını bilmiyorsa Ebû Hanîfe’ye göre bu şekilde verilen bir icâzet geçerli değildir.⁵⁵⁸

2. Münâvele yoluyla hadîslerin tahammül edilmesidir. Bu yöntem ise muhaddisin kitâbını bizzat hadîs öğrencisine vererek “Bu, falanca şeyhden işittiğim hadîslerin olduğu kitaptır. Bunu al, içindekileri benden rivâyet etmene izin verdim” demesidir. Bu haliyle münâvele usûlü icâzetin te’kitli halidir. Aksi takdirde, yani icâzet olmaksızın münâvele yöntemiyle hadîs almak ve rivâyet etmek câiz değildir.⁵⁵⁹

1.7. HADÎSLERİN LAFZEN VE MÂNEN RİVÂYETİ

Hadîslerin lafzen mi (rivâye bi’l-lafz), yoksa mânâ ile mi (rivâye bi’l-ma’nâ) rivâyet edildiği veya rivâyet edilmesinin gerekip gerekmediği meselesi hadîs usûlünün tartışılan konularından birisidir.

Rasûlullah’ın söylediği sözlerin aynen muhafaza edilip rivâyet edilmesinin gerekli ve asıl olduğu herkesçe kabul edilen bir durumdur. Berâ b. Âzib’in ezberlediği bir duayı tekrar ederken “ve biresûlike” şeklinde okuduğu ve Rasûlullah tarafından “ve

⁵⁵⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 345.

⁵⁵⁸ Serahsî, *Usûl*, I, 377.

⁵⁵⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 344; İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 165-166.

binebiyyike” şeklinde düzeltildiği rivâyeti⁵⁶⁰ konuya dair kullanılan en meşhûr delildir. Ancak bu olayın seyri bile rivâyetlerin mânen yapılmasının kaçınılmaz olduğuna işaretler.⁵⁶¹

Diğer taraftan sahâbeden Enes b. Mâlik, Abdullah b. Mes’ûd, Ebû Saîd el-Hudrî⁵⁶² ve daha başkalarının hadîs rivâyet ederken Rasûlullah’a yanlış bir şey isnad etme korkusuyla “bunun gibi buyurdu, buna benzer söyledi”⁵⁶³ anlamına gelen notlar düşmüşlerdir. Abdullah b. Ömer ve diğer sahâbe hadîs rivâyetinde ekleme veya çıkarma yapmayı doğru bulmazlardı.⁵⁶⁴ Zeyd b. Sâbit’e, “bize Rasûlullah’tan birşeyler anlat” denildiğinde “yaşlandık, unutkan olduk. Rasûlullah’dan rivâyet zor iştir” dedi.⁵⁶⁵ Bu hassasiyeti Abdullah b. Mes’ûd’da göstermiştir. Nitekim Amr b. Meymun şöyle der: “Her perşembe akşamı Abdullah b. Mes’ûd’a gelirdim. Hiçbir zaman ‘Kale Rasûlullah’ dediğini duymadım. Bir akşam ‘Kale Rasûlullah’ dedi ve başını öne eğdi. Baktım ki ayakta, gömleğinin düğmeleri çözülmüş, gözleri yaş dolmuş ve şah damarları şişmişti. Sonra ‘bunun gibi, buna yakın, buna benzer’ ifadelerini kullandı.”⁵⁶⁶

1.7.1. Lafzen Rivâyet

Sahâbenin gösterdiği bu hassasiyet sonraki dönemlerde de devam etmiş ve muhaddislerin çoğu rivâyetin lafız ile yapılması gerektiğini savunmuşlardır. Rivâyette hareke veya harf değişikliğini, kelimelerde takdîm ve te’hîr yapılmasını, eşanlımlı kelimelerin kullanılmasını ve rivâyetteki lahnin düzeltilmesini bile câiz görmemişlerdir.⁵⁶⁷ Abdullah b. Ömer İslâm’ın rukunlarını sayan hadîsi “...namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak ve haccetmek” şeklinde okuyan bir kimseyi görünce müdahale etmiş ve “Rasûlullah’ın ağzından işittiğim gibi Ramazan orucunu en son

⁵⁶⁰ Buhârî, Vudû: 27; Müslim, Zikir: 17, Tirmizî, Deâvât:16.

⁵⁶¹ Selman Başaran, “Hadislerin Lafız ve Mâna Olarak Rivayeti Meselesi”, *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (3), 1991, 54.

⁵⁶² İbn Mâce, Mukaddime: 3; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 332, XVII, 248, XX/385.

⁵⁶³ Bu mânâya gelmek üzere *أَوْ قَرِيبًا مِنْ ذَلِكَ، أَوْ شَبِيهَا بِذَلِكَ* ifadelerinin yanısıra yaygın olan kullanımı *أَوْ كَمَا قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ*.

⁵⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 171.

⁵⁶⁵ Ebû Dâvûd et-Tayâlîsî, *el-Müsned*, II, 60; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXII, 58; İbn Mâce, Mukaddime: 3.

⁵⁶⁶ İbn Mâce, Mukaddime: 3.

⁵⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 173.

söyle” şeklinde düzeltmiştir.⁵⁶⁸ İdeal olan, Rasûlullah’ın sözlerini hiçbir değişiklik olmadan aynen muhafaza edip, lafzen rivâyet etmektir. Fakat vakıa böyle olmamış, rivâyetler yazılı metin haline gelinceye kadar geçen sürede mânâ rivâyet olgusu kaçınılmaz olarak devreye girmiştir. Hadîsler, sahife veya kitaplarda yazılı hâle geldikten sonra istinsahtan kaynaklanan cüz’î değişiklikler olmakla birlikte büyük oranda ana nüshadaki metin muhafaza edilmiştir.⁵⁶⁹ Zaten mânâ ile rivâyete izin verenler de hadîsler kitaplarda yazıldıktan sonra mânâ rivâyet edilmesini kabul etmemişlerdir.⁵⁷⁰

Bununla birlikte sahâbe arasında da mânâ ile rivâyetin olduğu malumdur. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Saîd el-Hudrî ve Hz. Âişe’nin de mânâ ile rivâyet ettiklerini nakletmektedir.⁵⁷¹ Tabîinden Muhammed b. Sîrin (ö. 110/729), “on kişiden hadîs dinlerdim, mânâsı aynı fakat lafızları farklı olurdu” demektedir.⁵⁷² Mânâ ile rivâyeti câiz görenler gerekçe olarak naklî ve aklî birçok delil getirirler. Fakat bunların arasında İbn Hacer el-Askalânî’nin naklettiği gerekçe dikkat çekmektedir. “*Şeriat’in, bilen birisi tarafından, acemlerin diline çevrilmesi câiz olunca; Arapça’dan Arapça’ya çevirisi evleviyetle câizdir.*”⁵⁷³

Mânâ ile rivâyeti câiz görenler mânâ rivâyet eden kişinin lafızların mânâlarını, delâletlerini, mânâyı değiştiren durumları ve lafızlar arasındaki farklılıkları bilmesini şart koşarlar.⁵⁷⁴ Bunun için de mânâ ile rivâyet edecek olan râvi sarf, nahiv ve lügat bilgisine sahip olmalıdır.⁵⁷⁵

Pezdevî’ye göre hadîs rivâyetinin azîmet ve ruhsat olmak üzere iki yönü vardır. Hadîsleri lafzen rivâyet etmek azîmet, mânâ rivâyet etmek ise ruhsattır.⁵⁷⁶ Bâbertî’ye göre râvi, işitmiş olduğu hadîsi Hz. Peygamber’in lafzına birebir uygun olarak, hiçbir

⁵⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 175. Konu hakkında sahâbeden örnekler için bkz. Nevzat Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, 180-192.

⁵⁶⁹ Muhammed Hamidullah, *Hemmâm Ibn Münebbih’in Sahifesi*, Çev. Talat Koçyiğit, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967, 52-55.

⁵⁷⁰ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 234-235.

⁵⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 205.

⁵⁷² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 206.

⁵⁷³ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar*, 97.

⁵⁷⁴ Cezâirî, *Tevcihü’n-Nazar*, 298; el-Hadîsî, *Eserü’l-Hadîsi’n-Nebevî fi’htilâfi’l-Fukahâ*, 193; Abdullah Şa’ban, *Kavâidü’l-Muhaddisîn*, 147; Harun Özçelik, “Hadislerde Lafiz İhtilafına Farklı Yaklaşımlar ve Çözüm Metodları Üzerine”, *AÜİFD*, 27, Erzurum 2007, 182.

⁵⁷⁵ Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, 220.

⁵⁷⁶ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 366.

değişiklik yapmadan rivâyet ederse lafzen rivâyet etmiş olur. Fakat Hz. Peygamber'in lafzına değil de mânâsına uygun olarak rivâyet ederse mânâ rivâyet etmiş olur.⁵⁷⁷

Hadîslerin lafzen rivâyet edilmesi gerektiği ve mânâ ile rivâyetin câiz olmadığını düşünen Abdullah b. Ömer, Muhammed b. Sîrîn, tâbiînden bir grup, Hanefîlerden Fahrüddîn er-Râzî (ö. 598/1201) ve dil âlimlerinden es-Sa'lebî'ye (ö. 291/904) göre Rasûlullah'ın "*Allah, bizden bir söz işitip, kavrayıp, sonra da onu işittiği gibi rivâyet eden kimsenin yüzünü aydınlatsın*"⁵⁷⁸ hadîsi lafzen rivâyetin vacib olduğunu gösterir. Çünkü Rasûlullah, hadîsi işittiği gibi rivâyet edene dua etmiştir. Ayrıca O'nun cevâmiu'l-kelim ve fesâhat sahibi olmak özellikleri vardır. Eğer Rasûlullah'ın sözünde değişiklik câiz olursa ikinci ve üçüncü tabakadaki râvilerin sözünü değiştirmek pekâlâ câiz olur. Bu ise sözün tamamen tahrif olup, başı ile sonu arasında herhangi bir münasebetin kalmaması demektir.⁵⁷⁹

Bâbertî bu iddialara cevap vererek mânâ ile rivâyeti kabul ettiğinin göstermiştir. O şöyle demektedir. Hadîste yer alan "*... yüzünü aydınlatsın*" ifadesi mücmel, müteşâbih türünden mânâsı kapalı bir ifadedir. Biz Rasûlullah'ın cevâmiu'l-kelim ve fesâhat sahibi olduğunu kabul ediyor ve zaten bu tür hadîslerde mânâ ile rivâyeti kabul etmiyoruz. Ancak Hz. Peygamber bazen aynı mânâyı değişik lafızlarla ifade ederdi. Bundan da anlaşılıyor ki bu tür rivâyetler de maksat mânâdır, lafız değildir.⁵⁸⁰

1.7.2. Mânâ Rivâyet ve Şartları

Hadîslerin mânâ rivâyet edilmesinin câiz olup olmaması âlimlerin mânâ ile rivâyetten neyi kasdettiklerine göre değişmektedir. Mânâ ile rivâyet, lafzı eşanlamlısı ile değiştirilerek rivâyet etmek ise bu herkese göre câizdir. Fakat mânâ ile rivâyet, hadîsteki bir lafız yerine tam olarak aynı mânâyı gelmeyen fakat yakın mânâda olduğu zannedilen bir lafız ile rivâyet etmek ise böyle bir rivâyet câiz değildir.⁵⁸¹ Mânâ ile rivâyeti câiz görenlerin râvide olmasını gerekli gördükleri şartları yukarıda zikretmiştik.

⁵⁷⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 367.

⁵⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*: I, 437, III, 225, IV, 80, 82, V, 183; Dârimî, Mukaddime: 24; Tirmizî, İlm: 7; Ebû Dâvûd, İlm: 10; İbn Mâce, Mukaddime: 1, 18.

⁵⁷⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 368.

⁵⁸⁰ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 369, 371.

⁵⁸¹ Mehmet Efendioğlu, "Rivâyet", *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2008, XXXV, 135-137.

Mânâ ile rivâyeti câiz görenler ve Bâbertî'ye göre mânen rivâyet açısından hadîs metinleri beş kısımdır.⁵⁸²

1.7.2.1. Muhkem Lafızlı Hadîslerin Mânen Rivâyeti

Muhkem sünnet, lafzında herhangi bir müteşâbihlik olmayan ve aslî mânâsının dışında başka bir ihtimâl taşımayan rivâyetlerdir. Aslında muhkem kavramının mânâsı çok geniştir. Muhkem; mânâya delâleti başka beyana ihtiyaç duyurmayacak ölçüde açık, tek mânâlı olup te'vîle ihtiyaç duyurmayan, kendisiyle ne kastedildiği delâletinin açıklığı sebebiyle anlaşılabilir, mensûh olmayan ve illeti akılla anlaşılabilen gibi anlamlarda kullanılır.⁵⁸³ Muhaddislere göre ise muhkem; hadîsin makbûl ve ma'mûlun bih olup her türlü teâruzdan sâlim olmasıdır.⁵⁸⁴

Muhkem lafızlar, Hanefî usûlcülerin lafızları mânâya delâletinin açıklığı bakımından yaptıkları sıralamada zâhir, nass, müfesser ve muhkem şeklinde en üstte yer alır.⁵⁸⁵ Bundan dolayı muhkem bir lafzın mânâ ile rivâyet edilmesinde herhangi bir engel yoktur. Çünkü lügat bilgisine sahip âlimler, herhangi bir hataya düşmekten emin olarak, ruhsat ve kolaylık ilkesine dayanarak mânen rivâyet yapabilir. Bu aynen *قد* yerine *جلس* ve *الإستطاعة* yerine *القدرة* lafızlarını kullanmak gibidir. Fakat Bâbertî burada asıl olanın lafız ile nakletmek olduğunu, müsafirin oruç tutmasının daha evlâ olmasını misal vererek vurgulamaktadır.⁵⁸⁶

1.7.2.2. Zâhir Lafızlı Hadîslerin Mânen Rivâyeti

Bâtın kelimesinin zıddı olan zâhir, sözlükte birşeyin açığa çıkması, üstün gelmesi, berrak olması anlamlarına gelir.⁵⁸⁷ Edebiyat açısından ise zâhir, lafzın sözlükteki asıl mânâsı olup konuşma esnasında kelimadan murad edilen mânânın, dinleyen için açık

⁵⁸² Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 372; Serahsî, *Usûl*, 355.

⁵⁸³ Cürcânî, Seyyid Şerîf, *et-Ta'rifât*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1983, 206; Zürkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân I-II*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1988, II, 291; Tuncay Başoğlu, "Muhkem", *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2006, XXXI, 42.

⁵⁸⁴ Tehânevî, Muhammed b. Ali, *Keşşâfu Istilahâti'l-Funûn ve'l-İlm I-II*, Tahkik: Ali Dehrûc, Mektebetü Lübnan, Beyrût 1996, II, 1489.

⁵⁸⁵ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 374; Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, 117; Serahsî, *Usûl*, I, 165, 356; Âmidî, *el-İhkâm*, 166.

⁵⁸⁶ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 374.

⁵⁸⁷ Cevherî, *es-Sihâh*, II, 732; Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, 197.

olmasıdır.⁵⁸⁸ Konuyu ayrıntılı bir şekilde ele alan Tâhir b. Sâlih el-Cezâirî lafzı zâhir olan hadîslerin mânânen rivâyeti için iki görüş nakleder. Birincisi, eğer hadîs namazdaki tekbirleri anlatan yani lafzı ile ibadet olunan bir rivâyet ise mânânen rivâyet câiz değildir. İkinci görüş ise zâhir lafızlı hadîslerin hepsinde rivâyet câizdir.⁵⁸⁹

Zâhir lafız, Hanefî usûlcülerinin sıralamasında mânâyâ delâleti açık lafızların en alt sırasında yer alır. Yani zâhir lafzın, işitilmekle birlikte mânâsı anlaşılır, fakat te'vîl, tahsîs ve neshe ihtimâli mevcuttur.⁵⁹⁰ Zâhir kavramının kapsamı hakkında tafsilatlı bilgi veren Abdulazîz el-Buhârî, Hanefî usûlcüleri arasındaki zâhir-nass lafız tartışmalarını kelamdaki sevk amacına bağlamış ve zâhir lafza mütekellimin kastı birleşirse nass olur, demiştir. Çünkü kelâm, bir maksattan dolayı söylenirse ortaya çıkışında ziyâdelik ve açıklık olur ki bu, onu bir üst sıralamaya çıkarır ve nass yapar.⁵⁹¹

Bâbertî'ye göre lafzın umûm-husûs, hakikat-mecâz ihtimâlleri devam ettiği için hem lûgat hem de dinî ilimleri bilen kimsen bu lafızları mânâ ile rivâyet edebilir. Diğer râviler için böyle bir cevaz yoktur. Mesela; مَنْ بَدَّلَ دِينَهُ فَاقْتُلُوهُ “Kim dînini değiştirirse onu öldürün”⁵⁹² rivâyeti âmm bir lafız iledir. Mânâ ile rivâyet eden kimse âmm lafzın kadın, erkek, çocuk herkesi kapsadığını ve bunun erkekler için husus ifade ettiğini bilmeden “her kim” gibi husus ifade eden bir lafız ile rivâyet ederse hadîsin mânâsı bozulmuş olur.⁵⁹³ Aradaki farkı ise ancak dil ve fıkıh bilgisine birlikte sahip olanlar anlayabilir.

إِنَّ اللَّهَ نَظِيفٌ يُحِبُّ النَّظَافَةَ فَنَظَّفُوا عَذْرَاتِكُمْ وَلَا تَشَبَّهُوا بِالْيَهُودِ

“Allah temizdir, temizliği sever. Avlularınızı temizleyin, Yahudilere benzemeyin”⁵⁹⁴ hadîsini râvi mânâ ile rivâyet eder ve اغسلوا kelimesi yerine نظفوا kelimesini kullanırsa hadîsteki mecâz ihtimâli ortadan kalkar ve lafız hakîkî mânâsına hamledilmek zorunda kalır.⁵⁹⁵

⁵⁸⁸ Cürçânî, *Ta'rifât*, 143; Tehânevî, *Mevsûatu Keşşâfi Istilahâti'l-Funûni ve'l-Ulûm*, II, 1144.

⁵⁸⁹ Cezâirî, *Tevcihü'n-Nazar*, II, 671.

⁵⁹⁰ İbrâhîm Kâfi Dönmez, “Zâhir”, *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2013, XLIV, 85.

⁵⁹¹ Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 72-73.

⁵⁹² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 430; Buhârî, *İstîtâbetü'l-Mürteddîn*: 2, Cihâd: 148; Tirmizî, *Hudûd*: 25; Ebû Dâvûd, *Diyât*: 1; İbn Mâce, *Hudûd*: 2.

⁵⁹³ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 375.

⁵⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi Garibi'l-Hadîsi*, III, 165; Rivâyet Sünen-i Tirmizî'de أَفْنَيْتُكُمْ وَلَا تَشَبَّهُوا بِالْيَهُودِ şeklinde geçmektedir. Bkz. Tirmizî, *Edeb*: 41.

⁵⁹⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 375.

1.7.2.3. Müşkil veya Müşterek Lafızlı Hadîslerin Mânen Rivâyeti

Lafızlar; mânâya delâletinin kapalılığı bakımından müşkil ve vaz' olduğu mânâ bakımından da müşterek olarak nitelendirilirler.

Müşkil lafız, kendisi ile kastedilen mânânın ancak karîne ve emâreler üzerinde inceleme ve düşünme yoluyla anlaşılabilirdiği lafızdır.⁵⁹⁶ Müşterek lafız ise her biri ayrı vaz' ile olmak üzere birden fazla mânâya gelen kelimelerdir.⁵⁹⁷ Tariflerden de anlaşılacağı üzere lafızlarda müşkillik hâli ancak müşterek lafızlarda olur.

Müşterek lafzın her anlamı bizzat tek tek konulmuştur. Yani “ayn” lafzı göz, güneş, terazi kefesi, su kaynağı, casus veya altın için hakikat olarak kullanılmış olup aralarındaki bir karînedan dolayı mecâz, kinâye veya istiâre olsun diye kullanılmamıştır.⁵⁹⁸ Bu durumda lafzın vaz' olduğu mânânın hangisi olduğuna karar vermek için zannî bir delile dayanma ihtiyacı meydana gelir ve mânâlardan birisini diğerlerine tercih etmek sebebiyle lafız o mânâ üzerine te'vîl olunur.⁵⁹⁹

Bâbertî'ye göre böyle lafızlarda mânâ ile rivâyet câiz değildir. Çünkü bu lafızların mânâsı ancak te'vîl ile anlaşılabilir ve mânen rivâyet olunmuş bir lafız te'vîl edilerek başkaları üzerine hüccet olarak kullanılamaz. Mesela; *“الطَّلَاقُ بِالرِّجَالِ وَالْعِدَّةُ بِالنِّسَاءِ”* *Talâk erkekler, iddet kadınlar içindir*⁶⁰⁰ hadîsinde mânâ ile rivâyet câiz değildir. Çünkü rivâyetteki talâk lafzı, boşamanın kim tarafından gerçekleştirildiği veya kimin üzerinde gerçekleştiği ihtimâlllerine açıktır ve bu yönüyle müşterek, dolayısıyla da müşkil bir lafızdır.⁶⁰¹

⁵⁹⁶ Zekiyüddîn Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, Çev. İbrâhîm Kâfi Dönmez, TDV, Ankara 1996, 385.

⁵⁹⁷ Ferhat Koca, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, İSAM, İstanbul 1996, 75.

⁵⁹⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, I, 175. Müşterek lafızda dikkat edilmesi gereken her bir mânânın gerçek yani hakîkî anlam olup; mecâz, kinâye olmamasıdır. Bkz. İsmail Durmuş, “Müşterek”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2006. XXXII, 171.

⁵⁹⁹ Serahsî, *Usûl*, I, 357; Ferhat Koca, “Müevvel”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2006, XXXI, 478.

⁶⁰⁰ İbn Ebi Şeybe, Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr I-VII*, Tahkîk: Kemal Yûsuf El-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1409, IV, 101; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, IX/337.

⁶⁰¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 375. Lafız üzerindeki ihtilafın etkisi şöyledir. Eğer muhtemel mânâ talâkın kimin üzerinde gerçekleştiği ise kocanın hür veya köle olması farketmez. Boşanan kadın cariye ise erkeğin iki talak hakkı olur. Fakat muhtemel mânâ talâkın kim tarafından gerçekleştirildiği ise kadın cariye dahi olsa erkeğin üç talâk hakkı olur. Hanefîler'e göre talâkın sayısında kadının durumuna itibar edilir. Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce'nin rivâyet ettiği hadîse göre Efendimiz (a. s.) “Cariye'nin talâkı ikidir, iddeti de ikidir” buyurmuştur. Sahabeden Hz. Ali ve Abdullah b. Mes'ud'da bu görüştedir. Şafî'ye göre ise erkeğin durumuna itibar edilir ve delil olarak Abdullah b. Abbas'tan

1.7.2.4. Mücmel ve Müteşâbih Lafızlı Hadîslerin Mânen Rivâyeti

Hanefilere göre kapalı lafızların son iki çeşidini oluşturan mücmel ve müteşâbih lafızlar, sözü söyleyenin açıklaması olmadan, kendileriyle ne kastedildiği anlaşılamayan lafızlardır.

Hanefilerde lafzın mânâya delâletinin kapalılığı taksimatına göre mücmel, sözün sahibi tarafından bir açıklama yapılmadan kendisi ile kastedilen mânânın anlaşılamadığı lafızdır. Müteşâbih ise kastedilen mânânın, dünyada hiçkimse tarafından bilinmeyeceği veya ancak ilimde üstün mertebeye sahip kişilerce bilinebileceği ölçüde kapalı olan lafızdır.⁶⁰² Mütakellim usûlcülerinin çoğunluğuna göre ise mücmel ile müteşâbih eşanamlı kavramlar olup birbirinin yerine kullanılabilir.⁶⁰³

Kur'ân-ı Kerim'deki âyetlerden muhkem ve müteşâbihlerin olduğu⁶⁰⁴ ve bunların nasıl anlaşılması gerektiği hakkında birçok çalışma yapılmıştır.⁶⁰⁵ İbn Fûrek hadîslerde müteşâbihlerle ilgili şu açıklamaları yapar. “Âyetlerde nasıl müteşâbih olanlar var ve onların anlaşılması ancak muhkem âyetlere müracaatla mümkün ise aynı şekilde hadîslerde de müteşâbih ifadeler vardır ve onların anlaşılması da aynı yönteme bağlıdır. Yani onların içerisinde müstakil olarak anlaşılabilen açık beyanlar olduğu gibi anlaşılması başka rivâyetlere bağlı olanlar vardır ve bu durum Arapların hitabet usûllerinden biridir.”⁶⁰⁶ Çağdaş muhaddislerden Ali b. Âdem el-Etyûbî'de müteşâbih hadîslerle ilgili benzer açıklamaları yaptıktan sonra muhaddîsin bunlar hakkında konuşmayıp âyette yer alan “*kalplerinde eğrilik olan kimseler...*”⁶⁰⁷ ifadesinden dolayı sukût etmesi gerektiğini belirtir.⁶⁰⁸ Örneğin Egar el-Müzenî'nin rivâyet ettiği

إِنَّهُ لَيَعَانُ عَلَى قَلْبِي وَإِنِّي لَأَسْتَغْفِرُ اللَّهَ فِي الْيَوْمِ مِائَةَ مَرَّةٍ

rivâyet olunan mezkûr hadîs alınır. Bkz. Serahsî, *el-Mebsût I-XXX*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1993, VI, 39; Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâiu's-Sanâi' fi Tertibi's-Şerâi' I-VII*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1986, III, 97; İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr I-XVIII*, Çev. Ahmet Davudoğlu, Şamil Yayınevi, İstanbul 1983, VI, 184.

⁶⁰² Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, 118; Serahsî, *Usûl*, 168-169; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 86-88; Bâbertî, *et-Takrîr*, I, 221-227; Zekiyyüddîn Şa'ban, *İslâm Hukûk İlminin Esasları*, 387, 390; Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2006, XXXII, 206.

⁶⁰³ Ferhat Koca, “Mücmel”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2006, XXXI, 453.

⁶⁰⁴ Âl-i İmrân: 3/7.

⁶⁰⁵ Suyûtî, *el-Itkân fi Ulûmi'l-Kur'ân I-IV*, Tahkîk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Hey'etü'l-Misriyye el-Âmme, Kahire 1974, III, 3; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, II, 291; Subhî es-Sâlih, *Kur'ân İlimleri*, Çev. Sait Şimşek, Esra Yayınları, İstanbul 1994, 293.

⁶⁰⁶ İbn Fûrek, Muhammed b. Hasan, *Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânüh*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1985, 41-43.

⁶⁰⁷ Âl-i İmrân: 3/7.

⁶⁰⁸ Ali b. Âdem el-Etyûbî, *Şerhu Elfiyeti's-Suyûtî I-II*, Mektebetü Ğureba, Medine 1993, II, 174.

şeklindeki hadîste⁶⁰⁹ yer alan ‘leyuğânu’ ifadesi Esmâ’ye sorulduğunda ‘‘Rasûlullah’tan başkasının kalbi olsaydı birşeyler söylerdim’’ demiştir. Çünkü kelime kalbi gaflet sarması ve üstüne perde inmesinin yanısıra şehvete yenik düşmesi gibi peygamberlerde var olması câiz olmayan anlamlar içermektedir. Yapılabilecek en doğru yorum Rasûlullah’ın istiğfarı gerektiren bir hâl hissettiği anda tevbe istiğfarda bulunmuştur, demektir.⁶¹⁰ Bundan dolayı muhaddisler bu tür hadîslerin mânên rivâyetini câiz görmemişlerdir.⁶¹¹

Bâbertî’ye göre bu tür lafızlar içeren hadîslerin mânâ ile rivâyeti câiz değildir. Çünkü bu lafızların mânên rivâyeti, râvi tarafından lafza bir anlam yüklenmesi yani bir mânânın oluşturulmasıdır ki mücmel veya müteşâbih lafızlar için böyle bir tasarruf ancak sözün sahibi hakkında mümkündür.⁶¹² Mesela; salât ve zekât lafızları mücmeldir. Salât lügatte dua, zekât ise artış anlamındadır ve bu mânâlar murad olunan mânâlar değildir. Rasûlullah söz ve fiilleriyle salât ve zekât kelimelerinin kullanıldığı mânâları açıklamıştır. Buna rağmen salâta asıl istenenin huşu mu yoksa bilinen rukünler mi olduğu veya zekâta kırkta bir ölçünün yanı sıra nisap miktarı olması, borçtan ayrı olması gibi hususlar hep açıklamaya muhtaçtır.⁶¹³

Bâbertî’ye göre müteşâbih lafızların anlamı ilimde mütehasıs âlimler tarafından bilinebilir. Aksi hâlde anlaşılamayan bir lafza muhatap olmak, sahâbenin bu konudaki çabalarını tekzip etmek ve müfessirlerin kendilerine câiz olmayan bir işle uğraştıklarını söylemek durumunda kalırız.⁶¹⁴ Fakat bu tür müteşâbihlerde, Kitâb ve sünnette geçen lafızlara ittiba etmek, onlardan başka isimler türetmemek, o lafızları Arapça’da başka bir lafızla veya başka bir dil ile ifade etmemek gerekir. Meselâ âyette zikredilen ‘‘*vechullah*’’⁶¹⁵ lafzının aslını ‘‘Allahu müteveccihun...’’ şeklinde Arapça veya ‘‘rest Hüda’’ şeklinde Farsça nakletmek câiz değildir, ancak vasfını anlamak için iyice düşünmek gerekir.⁶¹⁶

⁶⁰⁹ Müslim, Zikr ve’d-Duâ: 41; Ebû Dâvûd, Ebvâbu Vitri: 26.

⁶¹⁰ Tebarânî, *el-Mu’cemü’l-Kebîr*, I, 302.

⁶¹¹ Azîmabâdî, Şerefulhakk Muhammed Eşref b. Emîr, *Avnu’l-Ma’bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd I-XIV*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût 1415, IV, 266.

⁶¹² Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 375.

⁶¹³ Bâbertî, *et-Takrîr*, I, 219; *el-Înâye*, I, 227.

⁶¹⁴ Bâbertî, *et-Takrîr*, I, 222.

⁶¹⁵ Bakara: 2/115.

⁶¹⁶ Bâbertî, *et-Takrîr*, I, 231.

1.7.2.5. Cevâmiu'l-Kelim Lafızlı Hadîslerin Mânen Rivâyeti

Cevâmiu'l-kelim, Rasûlullah'ın hasâisinden olan⁶¹⁷ az sözle çok mânâ ifade edebilme melekesidir ve diğer insanların o sözü tam ihata edebilmesi bir kısım zorluklar taşır. Cevâmiu'l-kelim; özlü ve veciz sözler, az lafızlı mânâsı engin ifadeler ve beyanlar anlamına gelir.⁶¹⁸ İmam Buhârî başta olmak üzere birçoklarına göre cevâmiu'l-kelim'den asıl maksat Kur'ân-ı Kerim'dir.⁶¹⁹ Ancak bazı hadîsler de bu özellikleri taşırlar ve bu tür rivâyetlerin derlendiği müstakil eserler kaleme alınmıştır.⁶²⁰ Öyle ki bu hadîslerden bazılarının metni bir satır dahi olmadığı hâlde, ifade ettiği hakikatler hakkında kitaplar yazılabilir.⁶²¹

Bâbertî'ye göre; her ne kadar “bazı Hanefiler hadîsin lafzı zâhir olduktan sonra cevâmiu'l-kelim olup olmaması farketmez” deseler de ihtiyatlı olan cevâmiu'l-kelim lafızların mânâ ile rivâyet edilmemesidir. ‘Sünnetten maksat mânâdır, mânâsı anlaşılmayan lafızları rivâyet etmek de gerekli değildir’ denilemez. Herkes gücünün yettiği ile mükelleftir, mânâsını anlamaya güç yetiremese de lafzını rivâyet etmeğe güç yetirebiliyorsa bununla sorumludur.⁶²² Çünkü “Allah, bizden bir söz işitip, kavrayıp, sonra da onu işittiği gibi rivâyet eden kimsenin yüzünü aydınlatsın”⁶²³ hadîsinin devamında Hz. Peygamber “Kendisine tebliğ edilmiş nice kimseler, anlayış / kavrayış bakımından hadîsi işitenden daha iyi olabilir” buyurmuştur.⁶²⁴

Bâbertî'ye göre “الْخَرَجُ بِالضَّمَانِ”⁶²⁵ rivâyeti cevâmiu'l-kelim olan rivâyetlerden biridir. Çünkü hadîsin mânâsı “satın alınan kölenin ayıp sebebiyle iade edilmeden önce sağladığı menfaat, müşteriye helâldir” demektir. Eğer köle iade edilmeden önce ölseydi, müşterinin mâlî zayi olmuş olurdu.⁶²⁶ Bu hadîsi şârihler ve fakîhler “(Bir mâlın) menfaati, geliri, ürünü veya mâlın sorumluluğu, külfeti veya riski alan kimseye aittir”

⁶¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 268, 364, 396, 455, 501; Buhârî, İ'tisâm: 1, Cihâd: 122, Ta'bîr: 11; Müslim, Mesâcid: 1; Tirmizî, Siyer: 5; Nesâî, Cihâd: 1.

⁶¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VIII, 53; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XX/461-462.

⁶¹⁹ Buhârî, İ'tisâm: 1.

⁶²⁰ İsmail Lütfi Çakan, *Anahatlarıyla Hadis*, (7. Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, 264-265.

⁶²¹ Ahmed Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi I-XII*, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1971, III, 1541.

⁶²² Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 376.

⁶²³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 437, III, 225, IV, 80, 82, V, 183; Dârimî, Mukaddime: 24; Tirmizî, İlm: 7; Ebû Dâvûd, İlm: 10; İbn Mâce, Mukaddime: 1, 18.

⁶²⁴ İbn Mâce, Mukaddime: 18.

⁶²⁵ Tirmizî, Büyû: 53; Ebû Dâvûd, İcâze: 71; Nesâî, Büyû: 15.

⁶²⁶ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 376.

şeklinde anlamışlardır. Bundan dolayı olsa gerek, Hattâbî rivâyetin şerhinde âlimlerin görüşlerini zikrettikten sonra hadîsin müphem olduğunu ve mânâsının “menfaatteki sorumluluk, (mâlin) aslında sorumluluk sahibi olana aittir” anlamına da muhtemel olabileceğini söyler.⁶²⁷

1.8. HADÎSİN İNKÂR EDİLMESİ

Haber-i vâhidlerden amel edilecek olanlar konusu anlatılırken, âlimler tarafından rivâyetin sıdk ve kizb açısından farklı taksimatlara tabi tutulduğu ve Bâbertî'nin haberi doğruluk açısından beş kısımda ele aldığına değinmiştik. Onlardan beşincisi haberin inkâr edilmekle doğruluk vasfını kaybetmesidir. Haberin inkârı iki şekilde olur: Haber ya işitenler tarafından inkâr edilir ya da bizzat ravîsi tarafından inkâr edilir. Şimdi bunları ve Bâbertî'nin bu hususlardaki görüşlerini ele alacağız.

1.8.1. Selefin Haberi İnkâr Etmesi

Haberin selef tarafından inkâr edilmesi ile sahâbe ve muhaddisler tarafından haberin reddedilmesi kast edilir. Bir haberin reddedilmesi o haberi cerh etmek demektir ki bu durumda cerhin mübeyyen olup olmadığı, cerh edilen konunun herkes tarafından kabul edilen veya ihtilâf edilen konulardan olup olmadığı, cerhte bulunan kişinin ıtkan sahibi veya tarafgirlik veya düşmanlıkla bilinen birisi olup olmadığı gibi ihtimâller göz önünde bulundurulur.

Sahâbe tarafından bir hadîsle amel edilmeyip inkâr edilmesinde iki durum sözkonusudur. Rivâyet ya herkes tarafından bilinen aleni bir mesele hakkındadır veya sahâbenin duymamış olabileceği tâli bir rivâyettir.

Birincisine Ubâde b. Sâmit tarafından merfû olarak rivâyet olunan, Allah Resûlü (a. s.) “*Bekârın bekâr ile zinasında yüz celde ve bir yıl sürgün vardır*” hadîsi örnektir.⁶²⁸ İmam Şâfî bu rivâyetten hareketle, zina eden bekârların aralarında bir sefer

⁶²⁷ Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed, *Meâlimü's-Sünen I-IV*, Matbaa İlmiyye, Halep 1932, III, 149.

⁶²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXV, 250, XXXVII, 338, 442; Müslim, *Hudûd*: 1690; İbn Mâce, *Hudûd*: 7.

mesafesi olacak şekilde sürgün edilmesi gerektiğine hükmetmiştir.⁶²⁹ Hanefilere göre sürgün yoktur çünkü Hz. Ömer'in uygulamasından sonra sürgün edilen şahıs Rûm bölgesine geçip irtidât edince, Hz. Ömer bir daha sürgün cezası vermeyeceğine yemin etmiştir.⁶³⁰

Bâbertî'ye göre had cezası, ceza uygulanan bir kişinin dinden çıkması ile terk edilemez, dolayısıyla verilen ceza, had değil, siyasî ve maslahat gözetilerek verilmiş bir cezadır. Rasûlullah'ın kadını davranışlar sergileyen bir kimseyi Medine'den sürgün etmesi de siyasî ve maslahat gözetilerek verilmiş bir cezadır.⁶³¹ Yine Hz. Ömer, şairliği ve yakışıklılığı ile fitne çıkararak Nasr b. Haccâc'ı sürgün etmiş ve Hz. Ali de "onlara sürgün cezası vermek fitne (çıkarmak) için yeterlidir" demiştir.⁶³² Ubâde b. Sâmit'in rivâyet ettiği hadîsin Hz. Ömer ve Hz. Ali tarafından bilinmemesi mümkün değildir. Fakat rivâyet ile amel etmemeleri göstermektedir ki hadîs ya mensûhtur veya bağlayıcı değildir.⁶³³

Hz. Âişe, Ebû Mûsa el-Eş'arî, Ebû Hureyre, Abdullah b. Ömer ve daha başka sahâbilerin rivâyet ettiği üzere Rasûlullah Hayberi fethettiğinde arazilerini müslümanlar arasında ganimet olarak taksim etmiştir.⁶³⁴ Fakat Hz. Ömer Sevâd-ı Irak bölgesini fethettiğinde, arazileri askerler arasında pay etmemiş, halkına cizye ve arazilerine haraç vergisi koymuştur. Gerekçe olarak da "Müslümanların geri kalanlarını yoksul bırakma endişesi olmasaydı, Rasûlullah'ın Hayber'i taksim ettiği gibi fethettiğim her yeri (askerler arasında) taksim ederdim. Hepsi arasında paylaşsın diye hazineye koyuyorum" demiştir.⁶³⁵ Bâbertî'nin de dediği gibi Hz. Ömer'in, Hayber arazisini Rasûlullah'ın nasıl taksim ettiği hakkında yeterli bilgisi vardır ve böyle bir durumda onun sünnete muhalif davrandığı düşünülemez. Bundan anlaşılmaktadır ki Rasûlullah'ın bu uygulaması bağlayıcı değildir.⁶³⁶

⁶²⁹ Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Hâvi'l-Kebîr fî Fıkhi Mezhebi İmam Şâfi' I-IXX*, Tahkîk: Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdulmecid, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1999, XIII, 188; Nevevî, *el-Mecmu' Şerhu'l-Mühezzeb I-XX*, Dâru'l-Fikr, Beyrût ts, XX/14-15.

⁶³⁰ Nesâî, Eşribe: 47; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, VII, 314.

⁶³¹ İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed, *el-Edeb*, Tahkîk: Muhammed Rıza Kahveci, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî, Lübnan 1999, 237; Bezzâr, *el-Müsned*, III, 291.

⁶³² Abdurrezzâk, *el-Musannef*, VII, 314.

⁶³³ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 402-403.

⁶³⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 39, VIII, 356, XVI, 531; Buhârî, Megâzî: 39; Müslim, Fedâilü's-Sahâbe: 169.

⁶³⁵ Buhârî, Megâzî: 39.

⁶³⁶ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 404.

İkinci şekle yani hadîsin sahâbe tarafından bilinmiyor olmasına, namazda gülmek rivâyeti örnek olarak verilebilir. Ebu'l-Âliye er-Riyâhî ve Ma'bed el-Cühenî'den rivâyet olduğuna göre Rasûlullah, ashâbı ile namaz kılarken âmâ bir sahâbî kuyuya düştü ve namz dakilerden bir kısmı güldüler. Bunun üzerine Rasûlullah “*İçinizden her kim güldüyse namazını iade etsin*” buyurdu.⁶³⁷ İbn Şihab ez-Zührî tarafından benzer bir rivâyet mürsel olarak nakledilmiştir.⁶³⁸ Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin bu hadîs ile amel etmediği rivâyet edilmiştir. Bu herkes tarafından muttali olunacak bir hâdise olmadığı için Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'nin bu rivâyeti işitmemiş olması ihtimâli vardır ve dolayısıyla rivâyeti cerh etmiş değildir.⁶³⁹

Hadîs imamlarının haberi ta'n etmesine gelince bu durum ya müphem yani cerh sebebi zikredilmeksizin ya da müfesser yani cerh sebebi açıklanarak olur. “Bu hadîs sabit değildir, münkerdir, falanca metrûku'l-hadîstir, mecrûhtur veya âdil değildir” gibi ifadelerle cerh müphem olarak yapılırsa muhaddis ve fakihlerin çoğunluğuna göre o cerh kabul edilmez.⁶⁴⁰ Adâlet vasfı müslümanlarda olması gereken temel özelliktir. Herhangi bir açıklama olmadan müslümanların adâlet sahibi olmadığı kabul edilirse bu durum sünnetin büyük bir kısmını reddetmeyi gerektirir. Çünkü insanlar arasında cerhi gerektirecek bir kusur olmadığı hâlde cerh sebebi zannıyla birçok eleştiri yapılmış olabilir. Örneğin satranç oynadığı için, mübah olduğunu zannederek nebîz içtiği için veya atını ayaklarıyla mahmuzladığı için bir râvinin cerhedilmesi doğru değildir.⁶⁴¹

Aynı şekilde insanların kendilerine ulaşan bir haberi araştırmadan hemen ta'n ettikleri sıkça görülen bir durumdur. Hâkimler, daha çok ihtiyaçları olduğu hâlde, şahitlerin tezkiyesinde mutlak cerhi nasıl kabul etmiyorlarsa râvilerde de öncelikli olarak kabul edilmemesi gerekir. Bazıları tarafından Ebû Hanîfe'nin bu şekilde cerh edilmek istenmesi Hanefî usûlcüleri tarafından tepki ile karşılanmış ve belki bu bahse daha çok önem vermelerine sebep olmuştur. İddiaya göre Ebû Hanîfe, hocası Hammâd (ö. 120/738) vefat ettiğinde oğluna “sen cenazeye gelme, git (Hammâd'ın) kitaplarını al” demiştir. Bu iddia tarihen sabit olmamakla birlikte Hanefîlere göre eğer cerhin

⁶³⁷ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, Salât: 273; Darekutnî, *es-Sünen*, Tahâret: 58; Buhârî, Vudû: 34.

⁶³⁸ Şâfiî, *el-Müsned*, 244.

⁶³⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 407.

⁶⁴⁰ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 106; Nevevî, *et-Takrîb*, 49; Subkî Tâcuddîn, *Kâide fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Tahkîk: Abdulfettah Ebû Ğudde, Dâru'l-Beşâir, Beyrût 1990, 29; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-İzâh*, 140; İbn Hacer, *Nühzetü'n-Nazar*, 139.

⁶⁴¹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 217; Münâvî, Muhammed Abdurrauf, *el-Yevâkîf ve'd-Dürer fi Şerhi Nuhbeti'l-Fiker I-II*, Tahkîk: Murteza Ahmed, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1999, I, 141-142.

beyanı böyle ise bu cerh değil ta'dıldır. Çünkü Ebû Hanîfe'nin zabt sahibi olduğu kendi döneminde meşhûr iken onun zabt ile yetinmeyip kitaplardan teyit etmek istemesi güvenilirliğinin artmasına sebeptir.⁶⁴²

1.8.2. Hadîsin Râvisinin Verdiği Haberi İnkâr Etmesi

Râvi, kendisinden yapılan rivâyet için “bana yalan isnad ediyor” ifadesini kullanıp sarîh olarak reddederse muhaddislerin tamamına göre bu hadîs merdûttur. Fakat “ben bunu rivâyet etmedim” şeklinde gayr-i sarîh olarak reddetmesi durumunda İmam Mâlik, Şâfiî, Hatîb el-Bağdâdî ve İbnü's-Salâh'a göre rivâyet makbûldür.⁶⁴³ Amr b. Dînâr'ın Ebû Ma'bed'den rivâyet ettiği “*Biz Rasûlullah'ın namazının bittiğini tekbirlerden anlardık*”⁶⁴⁴ hadîsini Ebû Ma'bed ‘ben bunu sana rivâyet etmedim’ diyerek inkâr etmiş fakat Amr b. Dînâr ‘onu bana önceden rivâyet etmişti’ diyerek karşı çıkmıştır. Bu rivâyeti Buhârî ve Müslim sahîh kabul edip eserlerine almışlardır. İmam Şâfiî bu durumu “sanki rivâyet ettikten sonra unutmuş” diyerek izah etmiştir. Emîr es-San'ânî (ö. 1182/1762) ise “bu rivâyet teâruz eden iki haberin durumu gibidir. Aralarında tercih yöntemleri uygulanır ve adâlet bakımından daha üstün, hafızası daha güçlü veya kullandığı sîga daha kesin olan tercih edilir” demektedir.⁶⁴⁵

Hanefilere göre râvinin rivâyeti inkâr etmesi dört şekilde olur.

1. Râvinin rivâyeti sarîh olarak inkâr etmesi,
2. Râvinin rivâyetin aksine amel etmesi,
3. Râvinin rivâyetin içeriğinin bir kısmıyla amel etmesi,
4. Râvinin rivâyet ile amel etmekten çekinmesi.⁶⁴⁶

Bâbertî, *et-Takrîr* isimli şerhinde bu dört maddeyi esas alarak tafsilatlı bir açıklama yapmıştır. Bâbertî'ye göre kendisinden rivâyette bulunulan şeyhin inkârı iki şekilde olabilir. Birincisi râvinin sarîh bir şekilde rivâyeti ‘ben bunu kesinlikle rivâyet etmedim, sen bana yalan isnad ediyorsun’ benzeri lafızlarla reddetmesidir ki bu

⁶⁴² Serahsî, *Usûl*, II, 9; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, IV, 69; Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 409.

⁶⁴³ Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, II, 82; Tehânevî, *Kavâid fi Ulûmi'l-Hadîs*, 201.

⁶⁴⁴ Müslim, *Mesâcid*: 121.

⁶⁴⁵ San'ânî, *Tavdîhu'l-Efkâr*, II, 149.

⁶⁴⁶ Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, III, 59; Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 380; Sa'duddîn et-Taftazânî, *Şerhu't-Telvîh ala't-Tavdîh I-II*, Mektebetü Sabîh, Mısır ts, II, 25.

durumda iki taraftan birisi yalan söylemiş olur ve rivâyet ittifakla reddedilir. İkincisi ise râvinin ‘bunu rivâyet ettiğimi hatırlamıyorum’ gibi lafızlarla çekinceli davranmasıdır. Âlimler böyle bir mesele hakkında ihtilâf etmişlerdir. Örneğin iki şahit, bir hâkime ‘sen bu konuda şöyle hükmetmiştin’ dese ve hâkim de ‘ben hatırlamıyorum’ dese, Ebû Yûsuf’a göre bu hüküm reddedilir, İmam Muhammed’e göre ise kabul edilir.⁶⁴⁷

Râvinin rivâyetinin aksine amel etmesine gelince, Bâbertî konuyu üç ihtimâl üzerinden ele alır.

I. Râvinin rivâyetinin aksine amelî, hadîsi rivâyet etmeden önce gerçekleşmiştir. Bu durumda herhangi bir şey gerekmez. Çünkü bazı sahâbîler içkinin haram kılındığı âyetler nazil olmuş, ancak kendilerine tebliğ edilmeden önce içki içmeye devam etmişlerdi. Allah (c. c.) onlar hakkında “*İman eden ve iyi işler yapanlara, hakkıyla sakınıp iman ettikleri ve iyi işler yaptıkları, sonra yine hakkıyla sakınıp iman ettikleri, sonra da hakkıyla sakınıp yaptıklarını, ellerinden geldiğince güzel yaptıkları takdirde (haram kılınmadan önce) tattıklarından dolayı günah yoktur. Allah iyi ve güzel yapanları sever*”⁶⁴⁸ buyurmuştur.

II. Râvinin rivâyetinin aksine amelî, hadîsi rivâyet ettikten sonra gerçekleşmiştir. Bu durumda ya hadîs mensûhtur ve amel edilmesi gerekmez veya râvinin rivâyeti önemsemediği, gafil olduğu veya unutkanlığı söz konusudur ki herhalukarda râvi adâlet veya zabt sıfatını kaybetmiştir, rivâyeti ile amel edilmez.

III. Râvinin rivâyetinin aksine amelînin hadîsi rivâyetinden önce mi, sonra mı olduğunun bilinmemesidir ki bu rivâyetin hüccet oluşu şüphe ile yok olmaz.

Bâbertî, râvinin rivâyet ettiği hadîsin içeriğinden bir kısmı ile amel etmesini ise âmm bir lafzı tahsîs etmek veya müşterek bir lafzı muhtemel mânâlardan birine tercih etmek olarak açıklar. Bâbertî’ye göre bu şekilde amel etmek lafzın muhtemel diğer mânâlarını iptal etmez. Mesela Abdullah b. Ömer “*Alicı ve satıcı ayrılmadıkları sürece muhayyerdirler*”⁶⁴⁹ rivâyeti kişilerin bedenen ayrılması demektir. Fakat bu rivâyetin “sözün/pazarlığın bitmesi” olarak te’vîl edilmesi de mümkündür.

⁶⁴⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 383.

⁶⁴⁸ Mâide: 5/93.

⁶⁴⁹ Buhârî, Büyü: 42; Müslim, Büyü: 45; Ebû Dâvûd, Ebvâbu’l-İcâre: 17; İbn Mâce, Ticâret: 17.

Bâbertî'ye göre râvinin rivâyeti ile amel etmekten çekinmesi, rivâyetinin aksine amel etmek gibidir ki bu durumda yukarıda zikredilen ihtimâller söz konusudur.⁶⁵⁰



⁶⁵⁰ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 392-295.

İKİNCİ BÖLÜM

BÂBERTÎ'NİN HADÎS TENKÎDÇİLİĞİ

Hadîs tenkîdi; sened tenkîdi ve metin tenkîdi olmak üzere iki ana başlıkta yapılır. Sened tenkidinde önce râvilerin adâlet ve zabt sahibi olup olmadıklarına bakılır, sonra senedin başından sonuna kadar muttasıl bir isnâd ile Rasûlullah'a ulaşıp ulaşmadığı kontrol edilir.

Metin tenkîdinde ise eldeki hadîs metninin başta Kur'ân-ı Kerim olmak üzere sünnet, icmâ, kıyas, örf ve sahâbî uygulamalarına uygun olup olmadığına bakılır. Ayrıca haberin umum-u belvâdan olup da rivâyetin meşhûr olmaması da Hanefîlerin dikkate aldıkları tenkîd noktalarından birisidir.

2.1. SENED TENKÎDİ

Sözlükte yaslanmak, güvenmek ve dayanmak, yerden yüksek olmak ve bir yere tırmanmak ve yaklaşmak gibi anlamlara gelen sened kelimesi ve aynı kökten sözü söyleyenine dayandırmak, sözün ilk kaynağına ulaşmak, bir şeyi temellendirmek anlamlarına gelen isnâd kelimesi hadîs usûlünde aynı manâda kullanılır.⁶⁵¹

Istılahta isnâd; hadîsin metnine ulaştırılan yoldur. Isnâd kelimesinin senedde yer alan râviler için kullanıldığı gibi bir hadîsin ravîsine dayandırılmasına da denir.⁶⁵² Hadîs usûlcüleri isnâdı tarif için iki farklı ifade daha kullanırlar. Biri hadîse giden yoldan haber vermek, diğeri de hadîse giden yolu hikâye etmektir.⁶⁵³ Tarifleri verdikten sonra müelliflerin sened üzerinden sahîhu'l-isnâd, daifu'l-isnâd veya âlî isnâd, nâzîl isnad kavramlarını tarif etmeye yönelmeleri bir yönüyle de isnaddan ne beklediklerini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla isnad için şöyle bir tarifin yapılması mümkündür. Isnâd; usûlüne uygun edâ lafızlarını kullanmak suretiyle bir tarîkin ravîlerini zikrederek hadîsi ilk söyleyenine ulaştırmaktır.

⁶⁵¹ Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Luga*, II, 489; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 220-221; Fîrûzâbâdî, *el-Kamûsu'l-Muhît*, 290; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, VIII, 216; Tehânevî, *Keşşâfu Istilahâti'l-Funûn*, I, 984.

⁶⁵² Muhammed b. Sâlih el-Useymin, *Şerhu Manzûmeti Beykûniyye*, Tahkîk: Fehd b. Nâsır, Dâru's-Serâyâ, Riyâd 2003, 57.

⁶⁵³ Münâvî, *el-Yevâkît ve'd-Dürer*, I, 234; Kâsımî, *Kavâidü't-Tahdîs*, 202; Nûruddîn Muhammed Itr, *Menhecü'n-Nakd fi Ulûmi'l-Hadîs*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1997, 33.

Tenkît, نقد kökünden masdar olup eleştiri anlamında kullanılır. Sözlükte parayı peşin vermek, paranın sahtesini ayırmak, iyiyi kötüden, güzel olanı kusurlu olandan, gerçeği sahtesinden ayırt etmek, insanın ayıplarını ortaya çıkarmak ve eliyle birşeyleri seçmek mânâlarında kullanılır.⁶⁵⁴ İlmî anlamda eleştirinin Eski Yunan'da edebiyat alanında başladığı ve tercüme faaliyetleriyle birlikte Arap dünyasına girdiği ve şiir eleştirisi noktasında yoğunlaştığı söylene de cahiliyye dönemi Arap edebiyatında şiir eleştirisinin çok ileri düzeyde yapıldığı bilinmektedir.⁶⁵⁵ Sahâbînin işitmiş oldukları bir hadîsin gerek mânâsını daha iyi kavramak gerekse de nakledenin güvenilirliğini tespit etmek için Rasûlullah'a sorup te'yit ettikleri hususunda birçok örnek mevcuttur. Bu da göstermektedir ki hadîs tenkîdinin ilk uygulama örnekleri ashâb arasında başlamış ve sonraki dönemlerde sistematik bir hüviyete kavuşup ilmî disiplin olarak devam etmiştir.

Hadîs tenkîdi; aklî kurallar, tarihî sabiteler ve farklı rivâyetlerin birbirine arz edilmesi ile yapılır. Burada aklî kurallar derken, hangi ırk ve din mensubu olduğuna bakılmaksızın her akliselimin kabul edeceği; bir haberin râvisinin olmaması veya senedînin kopuk olmasının haber hakkında şüphe oluşturacağı gerçeğidir.⁶⁵⁶ Rivâyetin tarîhî gerçekler ile uyuşmaması ve aynı hâdise hakkında aktarılan bilgilerin birbiri ile çelişmesi de yine akliselim tarafından kabul edilebilir değildir.

İsnâd tenkîdi yapılırken, yukarıda da belirttiğimiz üzere, bir isnâddan elde edilmesi beklenen maslahat dikkate alınır. Yani senedde yer alan râvilerin güvenilirliği, hadîsi rivâyet ederken tahammül ve edâ usûllerine uyup uymadıkları ve senedin müntehasına kadar muttasıl olup olmadığıdır.

Metin tenkîdi kısmında da zikredileceği üzere her ne kadar müslümanların tenkîd zihniyetinin gelişmediği birtakım oryantalistler tarafından dile getirilse de birinci asırdan itibaren neş'et eden ilimler bu iddiayı çürütmektedir. Usûlcüler tarafından nakledilen, "İsnâd İslâm ümmetine özel bir uygulamadır" ve Abdullah b. Mübârek'in dediği gibi "İsnâd dîndir. Eğer isnâd olmasaydı isteyen istediği şeyi söylerdi"⁶⁵⁷ ifadeleri bunun açık örneğidir ve ilk dönem İslâmî ilimler arasında yer alan ricâl ilmi ve

⁶⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 424; Fîrûzâbâdî, *Kamûsu'l-Muhît*, 322; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, IX/230.

⁶⁵⁵ Rahmi Er, "Tenkît", *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2011, XL/458-461.

⁶⁵⁶ Rahîlî, Abdullah b. Dayfullah, *Hivâr Havle Menheci'l-Muhaddisîn fi Nakdi'r-Rivâyât*, Dâru'l-Müslim, Riyâd 1994, 13.

⁶⁵⁷ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 205-206.

bu alanda verilen cerh ta'dîl ve tabakat eserleri de günümüze kadar ulaşan müstesna delilleridir.

2.1.1. Ravîleri Cerh ve Ta'dîl Etmesi

Hadîs râvilerinin cerh ta'dîle tabî tutulmaları gerekliliği âlimlerin ortak görüşüdür. Fakat nelerin cerh sebebi sayılacağı konusunda muhaddisler ile fakîhlerin arasında birtakım görüş farklılıkları vardır.

Cerh, sözlükte silah v.b. birşeyle vurup yaralamak, kesmek, bedenden bir parça ayırmak anlamlarına gelir.⁶⁵⁸ Hadîs usûlünde ise râvinin rivâyetinin reddine veya zayıf kabul edilmesine sebep olacak şekilde adâletini bozan veya zabtına kusur getirecek bir hâlinin ortaya çıkmasına denir.⁶⁵⁹

Sözlükte zulüm kelimesinin zıddı olarak adâlet; kişiyi istikamet üzere tutan vasıf, hak üzere hüküm vermek, ifrat ve tefrit arasındaki orta yol, kendisinde şüphe olmayan ve razı olunmak gibi anlamlarda kullanılır.⁶⁶⁰ Ta'dîl ise bir râvinin müslüman, akıllı ve baliğ olmasının yanısıra fasıklık ve mürûeti zedeleyecek kusurlardan da uzak olduğunun kabul edilmesidir. Bir râvinin âdil olduğu İmam Mâlik, Şu'be, Evzâî, Süfyân-ı Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Mübârek ve Ahmed b. Hanbel gibi çevresinde şöhreti, âdil kimselerin şehadeti ile bilinir.⁶⁶¹

Adâlet bahsini Hatîb el-Bağdâdî, "Bu ilmi her nesilde âdil olanlar taşırlar" başlığı ile ele almış ve ilginç bir örnek vermiştir. İsmâil b. İshâk el-Kâdî huzurunda davalanan iki adam mahkemeye şahitlerini getirince, kâdî onlardan birisinin şahitliğini hadîs kitâbeti ile uğraştığı için kabul edip diğerini reddetmiş, sebebi sorulunca da "Rasûlullah'ın ta'dîl ettiği kişi senin ta'dîl ettiğinden daha önceliklidir" demiştir.⁶⁶²

⁶⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, 422; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, VI, 336.

⁶⁵⁹ Koçyiğit, *Hadîs Usûlü*, 183; Aşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 17; Muhammed Accâc el-Hatîb, *Usûlü'l-Hadîs*, 271; Şerefu'l-Kudât, *el-Minhâcu'l-Hadîs fi Ulûmi'l-Hadîs*, Ensar Yayınları, İstanbul 2018, 65; Hâtem b. Ârif, *Hulâsatü't-Te'sîl li-İlmi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru Âlemi'l-Fevâid, Mekke 1421, 6; Abdulmün'im Seyyid Necm, *İlmü'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medîne 1400, 54.

⁶⁶⁰ İbn Mazûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 434; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXIX/452.

⁶⁶¹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 104; İbn Kesîr, *el-Bâisü'l-Hasîs*, 92; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-İzâh*, 135-136; Suyûtî, *Tedribü'r-Râvî*, I, 354; Muhammed Accâc el-Hatîb, *Usûlü'l-Hadîs*, 279.

⁶⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, Tahkîk: Mehmet Said Hatipoğlu, Ankara 1991, 29.

Muhaddîslere göre râviler metâinü aşere diye adlandırılan on başlıkta cerhe tabî tutulurlar. Bunlardan beş tanesi râvinin adâleti, beş tanesi de zabtı ile ilgilidir.

Râvinin adâletine dair beş ta'ın noktası:

Kızbü'r-râvi: Râvinin, söylemediği bir sözü Rasûlullah'a isnad etmesidir. Bu tür rivâyetlere mevzû hadîs denir.

İttihamü'r-râvi bi'l-kizb: Râvinin, hadîs rivâyetinde veya gündelik konuşmalarında yalancılıkla itham edilmesidir. Böyle bir râvinin rivâyeti metrûk olarak adlandırılır.

Bid'atü'r-râvi: Râvinin bid'atçı olmasından kasıt inançla ilgili olanlardır. Eğer râvi inancı ile küfre düşmüş ise ittifakla rivâyeti kabul edilmez. Çünkü râvi bu hâliyle zarûrât-ı dînîyyeden olan ve tevatür yoluyla sabit bir hükmü inkâr etmiştir.⁶⁶³

Fısku'r-râvi: Râvinin yalan dâhil büyük günahları irtikâb etmesidir.

Cehâletü'r-râvi: Râvinin rivâyetinin azlığı veya ismindeki karışıklık sebebiyle bilinmiyor olmasıdır.

Râvinin zabtına dair beş ta'ın noktası:

Fuhşu'l-galât: Râvinin rivâyetlerinde çokça hata yapmasıdır.

Fartu'l-gaflet: Râvinin gafleti veya titiz olmaması sebebiyle rivâyetlerinde hata yapmasıdır.

Muhâlefetü's-sikât: Râvinin daha güvenilir râvilerin hadîsleriyle teâruz eden nakillerde bulunmasıdır.

Vehmü'r-râvi: Râvinin usûl bilgisindeki noksanlıkları sebebiyle muttasıl rivâyeti mürsel olarak veya metinleri birbirine katarak müdrec olarak rivâyet etmesidir.

Su-i hıfz: Râvinin hafızasının kötülüğü sebebiyle rivâyetlerinden doğru olanların ayırt edilememesidir.⁶⁶⁴

Hanefî usûlcüleri muhaddislerden farklı taksimatlar yaparlar. Onlara göre cerh ve ta'dilden önce bunu yapan kimsede bulunması gereken vasıflar daha önceliklidir. Cerh

⁶⁶³ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 103.

⁶⁶⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-Nazar*, 88; Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, I, 129; Münâvî, *el-Yevâkît ve'd-Dürer*, II, 33; San'ânî, *Tavdîhu'l-Efkâr*, II, 166; Cezâirî, *Tevcihü'n-Nazar*, II, 553; Mahmûd Tahhân, *Teysîru Mustalâhi'l-Hadîs*, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd 1996, 110.

ve ta'dil yapan kişi âlim, verâ ve takva sahibi, cerh ve ta'dil sebeplerini bilen, asabiyet, düşmanlık ve hasetten uzak birisi olmalıdır. Hatta cerh müfesser olduğu hâlde cârih asabiyet ve düşmanlıkla bilinen bir kişi ise yaptığı cerh kabul edilmez.⁶⁶⁵

Serahsî'ye göre de cerh; müfesser ve müphem cerh olarak ikiye ayrılır. Müfesser cerhte ittifakla kabul edilen sebeplere dayanıyor olabilir veya icthâdî hususlardan olabilir. Müphem cerh özellikle ilk üç nesil için kabul edilmez. Çünkü onlarda asıl olan adâlet üzere olduklarıdır.⁶⁶⁶

Bâbertî'ye göre, yukarıda ifade edilenlerin yanısıra, râvide cerhi gerektiren sebepler iki türdür.

Birincisi; yalan söylemek, içki içmek ve zina yapmak gibi büyük günahlardır ve umûmî olarak cerhi gerektirir. Bu şekilde ta'n edilen râvilerden, ister cerhe sebep olan olaydan önce, isterse sonra nakletmiş olsun, naklettiği hiçbir rivâyet kabul edilmez.

İkincisi; ihtilât, unutkanlık ve gaflet gibi kusurlardır ve ravînin rivâyetlerinin tamamının reddini gerektirmez. İhtilât ve unutkanlık gibi kusurların başladığı tarih tespit edilmeye çalışılır ve öncesindeki rivâyetleri kabul edilir, sonrasındaki rivâyetleri reddedilir.⁶⁶⁷ Aslında bu sebepler doğrudan râvide bulunması gereken adâlet ve zabt sıfatlarıyla ilgilidir. Dolayısıyla Bâbertî'nin, araştırmamızın birinci bölümünde yer alan, râvi ve sened hakkındaki görüşlerinin uygulamaya nasıl yansıdığını bu bölümde görme imkânı elde etmiş olacağız.

İbn Abbâs'tan rivâyet edilen ve Şâfîilerin namazın kısaltılmasındaki sefer mesafesi hakkında delil aldıkları “*Ey Mekkeliler! Namazı Mekke'den Usfân'a dört berîdden daha yakın yerlerde kısaltmayın*”⁶⁶⁸ hadîsinin râvileri arasında Abdulvehhâb b. Mücâhid vardır. Bâbertî, onun hakkında değerlendirme yaparken Abdulvehhâb'ın zayıf bir râvi olduğu, hatta Süfyân es-Sevrî'nin onu yalancılıkla itham ettiğini söylemektedir.⁶⁶⁹

⁶⁶⁵ Serahsî, *Usûl*, II, 11.

⁶⁶⁶ Serahsî, *Usûl*, II, 9.

⁶⁶⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 412.

⁶⁶⁸ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XI, 96; Darekutnî, *es-Sünen*, Salât: 59; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Ebvabu Salâti'l-Müsafir: 3; Ayrıca bkz. Mâverdî, *el-Havî'l-Kebîr*, II, 359; Nevevî, *el-Mecmû'*, IV, 328. Berîd, dört fersâh mesafe demektir. Bir fersâh ise yaklaşık altı km'dir. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, “Fersah”, *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1995, XII, 412.

⁶⁶⁹ Bâbertî, *el-Înâye*, II, 29.

Haberin râvisinin sarhoş olması da haberin reddini gerektirir. Mesela; sarhoş bir kimsenin zina ettiği veya hırsızlık yaptığına dair ikrarı kabul edilmez. Çünkü sarhoşluk, kişinin kendi aleyhine bile olsa yalan söyleme ihtimâlini artıran bir durumdur. Bu durum başkaları hakkında ve dînî meselelerde delil olacak hadîsin râvisinde mevcut ise onun zabt sıfatının yanısıra adâlet vasfının da yok olmasına sebep olur.⁶⁷⁰

Hadîs imamlarının ta'n sebeplerinden birisi de tedlîs ve telbîstir. Tedlîs; sözlükte bir mâlın ayıbını gizlemek⁶⁷¹ anlamına gelirken hadîs usûlünde; râvinin, aynı asırda yaşadığı fakat görüşmediği bir şeyten ya da görüştüğü hâlde hadîs dinlemediği hocasından hadîsi işitmiş gibi rivâyette bulunmasına denir.⁶⁷² Tedlîs olarak nitelendirilen rivâyetlerde an'ane lafzının kullanılması muhaddisler arasında her ne kadar şüpheye sebep olup İmam Şâfiî ve Şu'be b. Haccâc gibi âlimlerin tepkisine sebep olsa da genel kanaat bu tür rivâyetlerin kabul edileceği yönündedir. Eğer tedlîs yapan râvi temrîz sigası ile rivâyette bulunursa hadîsi mürsel; semâ ve tahdîs gibi lafızlar kullanırsa muttasıl kabul edilir. Çünkü tedlîs ile ta'n, müfesser olmadığı sürece müphem cerh kabul edilir. *Sahîhayn* ve diğer muteber hadîs kitaplarında Katâ'de (ö. 117/735), A'meş (ö. 148/765), Sufyan es-Sevrî (ö. 161/778), Sufyan b. Uyeyne (ö. 198/814) ve daha başkalarından bolca rivâyet vardır.⁶⁷³

Tedlîsü's-şuyûh olarak da ifade edilen telbîs; rivâyette bulunduğu hocasının ismini pek bilinmeyen başka bir isim, künye veya lakabı ile zikretmesidir. Süfyan es-Sevrî'nin rivâyet ederken "bize Ebû Saîd dedi ki..." diyerek rivâyet etmesi buna örnektir. Çünkü Ebû Saîd hem Hasan el-Basrî'nin hem de Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin (ö. 146/763) künyesidir. Yine Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin rivâyet ederken Ebû Yûsuf yerine "bana ashabımızdan güvenilir birisi dedi ki..." şeklinde rivâyet etmesi de böyledir. İbn Hacer, tedlîs yapan ravîlerle ilgili kaleme almış olduğu eserinde bu râvileri beş gruba ayırarak çok az tedlîs yapan, hadîs ilimlerinde otoritesi maruf olup ancak sika ravîlerden rivâyette bulunan ve tedlîs yaptığı hâlde semâ v.b. lafız kullananların hadîslerinin kabul edileceği; tedlîslerini zayıf râvilerden yapan veya

⁶⁷⁰ Bâbertî, *el-Înâye*, V, 313-314.

⁶⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VI, 86; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XVI, 84.

⁶⁷² İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 73-74; Nevevî, *et-Takrîb*, 39; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-Îzâh*, 94.

⁶⁷³ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 75; Irâkî, *et-Takyîd ve'l-Îzâh*, 98-99; San'ânî, *Tavdîhu'l-Efkâr*, I, 319.

başka bir sebeple daha cerh edilenlerin rivâyetlerinin ise kabul edilmeyeceği kanaatindedir.⁶⁷⁴

Cerh ta'dîl lafızlarının neler olduğu ve sahâbe neslinden itibaren kullanılan bu lafızların hangi mânâda kullandıklarına dair bazı karışıklıklar olmakla birlikte Babanzâde Ahmed Naim aynı mânâyâ gelebilecek cerh ta'dîl lafızlarını ilk derleyen kişinin İbn Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938) olduğunu söylemektedir.⁶⁷⁵ Sonraki âlimler tarafından kısmî değişiklikler yapılmış olsa da cerh ta'dîl lafızları hakkında İbn Ebî Hâtim'in yapmış olduğu sıralama muhafaza edilmiştir.⁶⁷⁶ Fukahâ da muhaddislerin bu lafızlarını aynen kullanmışlardır.⁶⁷⁷

Bâbertî, hac ibadeti esnasında Safa ile Merve arasında sa'y yapmanın hükmünü anlatırken “*Şüphesiz Safa ile Merve Allah'ın nişanelerindedir. Kim Kâbe'yi hacceder veya umre yaparsa, bu ikisini de tavaf etmesinde bir beis yoktur...*”⁶⁷⁸ âyetini esas aldıklarını ve bu âyetin de eşleri vefat ettiği için iddet bekleyen kadınlar hakkında nâzil olan “*Böyle kadınlara kapalı bir şekilde evlenme teklif etmenizde veya içinizden onlarla evlenmeyi geçirmenizde size sorumluluk yoktur...*”⁶⁷⁹ âyetinde olduğu gibi vucûb ifade etmediğini belirtir. Buna karşılık sa'yin haccın rûknundan olduğunu söyleyen ve delil olarak da “*Allah size sa'y yapmayı yazmıştır. O hâlde sa'y yapın*”⁶⁸⁰ rivâyetini esas alan Şâfiîlere şu itirazı yöneltmektedir. “Bu rivâyet, râvisi Abdullah b. Müemmel sebebiyle zayıftır. Çünkü Nesâî, Yahya b. Maîn ve Dârekutnî râvi Abdullah b.

⁶⁷⁴ İbn Hacer, *Tabakâtü'l-Müdekkisîn*, Tahkik: Asım b. Abdullah el-Karyûtî, Metebetü'l-Menâr, Ammân 1983, 13-14.

⁶⁷⁵ Babanzâde Ahmed Naim, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, I, 390. İbn Ebî Hâtim el-Cerh ve't-Ta'dîl isimli bu eserinde sahâbeden başlayarak râvileri tabakalarına göre sınıflandırmış ve muhaddis imâmlar hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Akabinde “Bâbu beyânı derecâtı ruvâtî'l-âsâr” başlığı altında râvilerin ta'dîlini ifade eden lafızları dört, cerhini ifade eden lafızları da dört başlık altında sıralamıştır. Bkz. İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl I-IX*, Meclisü Dâireti'l-Meârifî'l-Osmânî, Haydârabâd 1952, II, 37.

⁶⁷⁶ Aşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 173-184.

⁶⁷⁷ Tehânevî, *Kavâid fi Ulûmi'l-Hadis*, 242. Fakat Tehânevî'ye göre muhaddisler ve fukahânın “bu hadîs sahîh değildir” hükmü arasında fark vardır. Muhaddisler bununla rivâyetin mevzu olduğunu kastederken, fukahâyâ göre bu ifade rivâyetin hasen veya zayıf olduğu anlamlarına gelebilir. Bkz. *Kavâid fi Ulûmi'l-Hadis*, 282.

⁶⁷⁸ Bakara: 2/158.

⁶⁷⁹ Bakara: 2/235.

⁶⁸⁰ İshak b. İbrâhîm er-Râhûye, *el-Müsned I-V*, Tahkik: Abdulğafûr b. Abdulhak, Mektebetü'l-İmân, Medine 1995, V, 194. Rivâyetin diğer tarikleri için bkz. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsât I-X*, Tahkik: Târîk b. İvadullah, Abdulmuhsin b. İbrâhîm, Dâru'l-Harameyn, Kahire ts, V, 188, (Hadîs no:5032); Beyhâkî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Ebvâbu Duhûli Mekke: 36, (Hadîs no: 9367).

Müemmel'in zayıf olduğunu söylemişlerdir. Ahmed b. Hanbel'de onun hadîslerinin münker olduğunu belirtmiştir.”⁶⁸¹

Ebû Hanîfe'ye göre kurban bayramı namazına giderken yüksek ses ile, ramazan bayramı namazına giderken alçak bir sesle içinden tekbir getirmesi gerekir. Çünkü tatavvu kabîlinden olan zikirler gizli yapılmalıdır. İmâmeyne göre ise her iki bayram namazına gidilirken de yüksek sesle zikir getirilir. İmâmeynin delil olarak zikrettikleri “*Rasûlullah Ramazan ve Kurban bayramı namazları için evinden çıkınca musallaya kadar yüksek sesle tekbir getirirdi*”⁶⁸² rivâyetini Bâbertî delil olarak kabul etmemektedir. Çünkü ona göre hadîsi Zührî'den rivâyet eden râviler arasında Velîd b. Muhammed vardır ki o metrûku'l-hadîs olarak cerh edilen bir râvidir.⁶⁸³

Cerh ve ta'dîldeki önemli kaidelerden birisi de şüphesiz cerh ve ta'dîlin ictihâdî bir mesele olduğudur. Gerek Pezdevî'nin cerhi gerektirmeyen ta'n sebepleri ve ictihâdî konular sebebiyle cerh etmek gibi başlıkları gerekse de Hanefî fakîhleri tarafından zikredilen örnekler bunu göstermektedir.

Bâbertî'ye göre başkasını taklit ederken ilim bakımından en üstün olan tercih edilmelidir. Çünkü Rasûlullah “*Bir kimse, kendi tebeâsı içerisinde daha üstünü varken başkasını taklit ederse Allah'a, Rasûlüne ve müslüman topluma ihanet etmiş olur*”⁶⁸⁴ buyurmaktadır. Bu hadîs âdil râviler vasıtasıyla nakledilmiştir. Bazılarının (ehl-i hadîs), bu rivâyet hadîs kitaplarında yer almıyor, iddiası makbûl değildir. Çünkü bir rivâyetin sıhhati için bazı kitaplarda yer alması gerektiği iddiası, delile dayanmayan ve ta'n etmeye uygun olmayan bir cerhtir.⁶⁸⁵

⁶⁸¹ Bâbertî, *el-İnâye*, II, 462.

⁶⁸² Hâkim en-Neysâbüri, *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn I-IV*, Tahkîk: Mustafa Abdulkâdir, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1990, I, 437; Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr I-XVI*, Tahkîk: Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1994, XIV, 38. Hadîsin farklı rivâyetleri için bkz. Şâfîî, *el-Müsned*, I, 73 (İbn Ömer'den mevkuf olarak); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 487 (Zührî'den mürsel olarak); İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk, *es-Sahîh I-II*, Tahkîk: Muhammed Mustafâ el-A'zamî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Kahire 2003, II, 343 (İbn Ömer'den müsned olarak fakat zayıf bir tarik ile).

⁶⁸³ Bâbertî, *el-İnâye*, II, 73; Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed, *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye I-XIII*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 2000, III, 104.

⁶⁸⁴ Zeylaî, *Nasbu'r-Râye*, IV, 62; İbn Hacer, *ed-Dirâye fi Tahrîci Ehâdîsi'l-Hidâye*, II, 165. Hadîs İbn Abbâs ve Huzeyme'den farklı lafızlarla tahrîç edilmiştir. Bkz. İbn Ebî Âsım, Ahmed b. Amr, *es-Sünne I-II*, Tahkîk: Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût ts, II, 626; Hâkim en-Neysâbüri, *el-Müstedrek*, IV, 104.

⁶⁸⁵ Bâbertî, *el-İnâye*, VII, 258.

2.1.2. İsnâdların İttisâl ve İnkıtâ Durumunu Beyânı

Konunun girişinde ifade ettiğimiz üzere; sened tenkidinden amaç râvilerin güvenilirliği, hadîsi rivâyet ederken tahammül ve edâ usûllerine uyup uymadıkları ve senedin müntehasına kadar muttasıl olup olmadığıdır. Muhaddîsler muttasıl veya müsned rivâyetin kurallarına uygun olmayan haberleri munkatı, mu'dal, muallak, mürsel, müdelles gibi alt başlıklara ayırırken Hanefîler ise munkatı ve mürsel olarak iki başlıkta ele alırlar. Konu usûl açısından birinci bölümde ele alındığı için burada uygulamadaki örnekleri ve Bâbertî'nin değerlendirmelerini zikredeceğiz.

Hanefîlere göre üç vakitte hiçbir namazın kılınması câiz değildir. Çünkü Ukbe b. Âmir'in rivâyetine göre Rasûlullah üç vakitte farz namaz kılınmasını ve cenaze namazını yasaklamıştır. Bu üç vakit güneşin doğuşu, fey-i zevâl vakti ve güneşin batışıdır.⁶⁸⁶ Ebû Yûsuf'a göre ise cuma günü bu yasağın dışındadır. Çünkü Ebû Saîd el-Hudrî'den rivâyet olunduğuna göre Rasûlullah cuma günü hariç, gün ortasında yani fey-i zevâl vaktinde namaz kılmayı yasaklamıştır.⁶⁸⁷ Bâbertî'ye göre ise bu rivâyet munkatıdır⁶⁸⁸ ve fey-i zevâl konusunda Ukbe b. Âmir ve diğer sahâbelerden gelen rivâyetler meşhûr oldukları için tercih edilirler. Fakat Bâbertî'ye göre Ebû Saîd el-Hudrî rivâyeti için yapılacak ikinci bir yorumda “*Bir müminin diğer mümini yanlışlık dışında öldürmesi asla câiz değildir...*”⁶⁸⁹ âyetinde ki istisna edatını nefy anlamında alıp “*Bir mü'minin diğer bir mümini öldürmesi hataen bile câiz değildir*” şeklinde olduğu gibi te'vîl etmektir.⁶⁹⁰ Bu durumda Ebû Saîd el-Hudrî rivâyetinin mânâsı “*Rasûlullah fey-i zevâlde namaz kılmayı cuma günü bile olsa yasakladı*” şeklinde olur.⁶⁹¹

Hanefîlere göre yırtıcı hayvanların artığı olan su necistir ve onunla abdest alınmaz. Şâfiîlere göre ise yırtıcı hayvan artığı su necis değildir ve onunla abdest alınabilir. İmam Şâfiî'nin bu konudaki delili İbn Ömer'den rivâyet olunan

⁶⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXVIII, 604, 608; Müslim, *Salâtü'l-Müsafirîn*: 293; İbn Mâce, *Cenâiz*: 30; Ebû Dâvûd, *Cenâiz*: 55; Tirmizî, *Ebvâbu Cenâiz*: 41.

⁶⁸⁷ Ebû Dâvûd, *Ebvâbu'l-Cumua*: 17; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsât*, VII, 358. Fakat bu rivâyetin sahâbe ravisi Ebû Saîd el-Hudrî değil Ebû Katâde'dir. Ebû Dâvûd rivâyet için mürsel demektir. Aynı metin Ebû Hureyre ve Amr b. el-As'tan da rivâyet edilmiştir. Beyhakî'ye göre Ebû Hureyre ve Ebû Saîd el-Hudrî rivâyetlerinde kendileriyle ihticâc edilmeyecek râviler vardır. Fakat Ebû Katâde rivâyeti ile birlikte güç kazanabilirler. Bkz. Beyhakî, *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr*, III, 438.

⁶⁸⁸ Bâbertî, *el-İnâye*, I, 196.

⁶⁸⁹ Nisâ: 4/92.

⁶⁹⁰ Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf, *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr I-X*, Tahkîk: Sıdkî Muhammed Cemil, *Dâru'l-Fikr*, Beyrût 1420, IV, 20.

⁶⁹¹ Bâbertî, *el-İnâye*, I, 194.

“*Rasûlullah'a, eşek artığı sudan abdest alabilir miyiz? diye soruldu ve Rasûlullah "evet, bütün yırtıcıların artığı olan su ile (alabilirsiniz)"* buyurdu, hadîsidir.⁶⁹² Bâbertî ve Hanefilere göre bu rivâyet mürseldir ve delil getirmeğe uygun değildir. Çünkü hadîs, Dâvûd b. Husayn tarafından Cabir b. Abdirrahman'dan rivâyet edilmiştir ve Cessâs'a göre Dâvûd b. Husayn, Cabir ile görüşmemiştir. Yine Bâbertî'ye göre rivâyet sahîh olsa dahi “hadîste zikri geçen eşekler vahşidir yahut da onlardan artık olan su etkilenmeyecek kadar çoktur” şeklinde yorumlanır.⁶⁹³ Aynî'nin konu başlığı altında zikrettiği diğer rivâyetlerde de eşeklerin vahşi hayvanlarla birlikte zikredilmesi⁶⁹⁴ Bâbertî'nin yorumunun isabetli olduğunu göstermektedir.

Kısa istilâf edilen konularından birisi de zimmîye karşılık bir müslümanın öldürülüp öldürülemeyeceği meselesidir. Hanefiler, Nehâî ve Şa'bî'ye göre bu konuda müslüman ve zimmî eşittir. Cumhûra göre ise bir müslüman zimmîye karşılık öldürülemez. Cumhûrun delili Ebû Cuheyfe'den rivâyet olunan; Ali b. Ebî Tâlib'e: “Allah'ın Kitâbı'nda bulunandan başka yanınızda vahiyden birşey var mıdır? diye sordum. O: “Hayır yoktur. Taneyi çıkaran ve insanı yaratan Allah'a yemîn ederim ki benim bildiğim şey, ancak Allah'ın Kitâbı'ndakileri anlama lütfu ve (kılıcının kınını işaret ederek) şu sahîfede yazılı olan hükümlerdir” dedi. Bu sahîfedeki hükümler nedir? diye sorunca “*Bu sahîfede maktûlün diyeti, esîrin kurtarılması ve bir kâfire karşılık müslümânın öldürülmeyeceği*” rivâyetîdir, dedi.⁶⁹⁵ Adâletin sağlanabilmesi için kısas esnasında taraflar arasında müsâvat olmalıdır. Hâlbuki Müslüman ile kâfir arasında bu eşitlik söz konusu değildir. Buna karşılık Hanefilerin delili İmam Muhammed'in İbrahîm b. Muhammed el-Eslemî'den “bir Müslüman bir zimmîyi öldürdü ve konu Rasûlullah'a arz edilince “*Ben, zimmeti emanet olunanların en hak sahibiyim*” buyurdu ve öldürülmesini emretti” rivâyetidir. Bu rivâyet mürsel ve müsned olarak nakledilmiştir.⁶⁹⁶ Dârekutnî, rivâyette yer alan İbn Selmânî'nin zayıf olduğunu ne müsned ne de mürsel rivâyetlerinin hüccet olamayacağını söylemiştir. Fakat İbn Hibbân'a göre İbn Selmânî sika bir râvidir ve tabiîn arasında maruftur.⁶⁹⁷ Bâbertî'ye göre ise İbn Selmânî'den gelen rivâyeti mürsel olduğu veya müphem cerh ile reddetmek

⁶⁹² Şâfiî, *el-Müsned*, I, 8; Beyhakî, *es-Sünenü's-Sağîr*, Taharet: 16.

⁶⁹³ Bâbertî, *el-İnâye*, I, 110.

⁶⁹⁴ Aynî, *el-Binâye*, I, 477.

⁶⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 36; Buhârî, Cihâd: 170, Diyet: 30; Tirmizî, Diyet: 18.

⁶⁹⁶ Dârekutnî, *Hudûd ve'd-Diyât*, Hadîs no: 3259-3260.

⁶⁹⁷ Aynî, *el-Binâye*, XIII, 79-80.

ne fakîhler ne de hadîs imamlarına göre kabul edilebilirdir. Bâbertî'nin bu konudaki cevabı şöyledir. Mürsel rivâyette bulunmak ta'n sebebi olmadığı gibi râvinin mübeyyen olmayan müphem bir cerh ile ta'n edilmesi de makbûl değildir. Dolayısıyla Bâbertî, râvinin mecrûh olduğu veya senedin muttasıl olmadığı için İbn Selmânî rivâyetinin reddedilmesi gerektiği iddiasını kabul etmemektedir.⁶⁹⁸

Vasiyette bulunan kişinin, Hanefilere göre teberru ehliyetine sahip olması gerekir. Bundan dolayı çocukların vasiyette bulunabilmesi için temyîz yaşına gelmiş olması şarttır. İmam Şâfiî'ye göre vasiyet, hayır özelliği taşıdığı için çocuğun vasiyette bulunması geçerlidir. Buna dair delili ise Hz. Ömer'in henüz bulûğ çağına yaklaşan Yafâ'nın yapmış olduğu vasiyeti kabul etmesidir.⁶⁹⁹ Bâbertî, Tahâvî'den naklen bu rivâyetin kabul edilemeyeceğini, Amr b. Süleym ez-Zürekî'nin Hz. Ömer ile görüşmediğini ve rivâyetin mürsel olduğunu; mürsel haberin ise hüccet kabul edilse bile *“Kalem üç şeyden kaldırılmıştır”* haberi ile teâruz ettiğini nakleder. Fakat Bâbertî, teâruz konusunda Tahâvî'ye katılmadığını çünkü Amr b. Süleym'den nakledilen haberin teklîf ile alakalı olduğunu fakat Yafâ rivâyetinin ise teberru konusunda olduğunu ve bu iki haber arasında teâruz olamayacağını ifade eder. Bâbertî ayrıca İbn Hazm'ın Yafâ rivâyetini *“Yetimleri, evlenme çağına gelene kadar deneyin; onlarda olgunlaşma görürseniz mâllarını kendilerine verin...”*⁷⁰⁰ âyetine muhalif gördüğünü naklederek mâlından engellenen bir kimsenin vasiyette bulunamayacağını söyleyerek rivâyette Kur'ân'a muhalefetin olduğuna işaret etmektedir.⁷⁰¹

2.2. METİN TENKÎDİ

2.2.1. Tenkîd Kavramının Anlam Alanı

“Metin tenkîdi” terkihi halinde, hadîs usûlü kavramları arasında her ne kadar yeni bir kavram olsa da hadîs tarihine göz atınca, metnin sıhhatini tespit için yapılan çalışmaların sened tenkidinden çok daha önce başladığı farkedilir. Muhaddisler, erken dönemlerden itibaren, hadîs metinlerinin sıhhatini tespit için ihtilâf, teâruz, işkâl gibi

⁶⁹⁸ Bâbertî, *el-İnâye*, X/217.

⁶⁹⁹ Mâlik, *el-Muvattâ*, Vasâyâ: 2.

⁷⁰⁰ Nisâ: 4/6.

⁷⁰¹ Bâbertî, *el-İnâye*, X/431.

lafızları kullanmışlardır.⁷⁰² Nakd kavramı ise daha ziyâde hadîslerin zayıf veya mevzû olanlarını sahîh rivâyetlerden ayırabilme yeteneğine vurgu için kullanılmıştır.⁷⁰³ Tenkîd kavramı, müspet mânâda bir şeyin gerçek değerini bulma, araştırma ve inceleme gibi anlamlara gelmektedir. Yaygın kullanımı ise menfî olarak bir fikir veya olaya karşı takınılan tavır ve eleştiri anlamındadır.⁷⁰⁴

Metin tenkîdi kavramının menfî anlama kaymasında, 20. yüzyıl batılı araştırmacıların (Annales tarihçilerinin) tenkîd amelîyesini tarih ilmi için eleştirel olarak kullanmalarının etkisi büyüktür.⁷⁰⁵ Metin tenkîdi, daha sonra kutsal metinlerin tenkîdi başlığıyla Eski ve Yeni Ahitlere uygulanmaya çalışılmış ve neticesinde Yahudi ve Hristiyan din adamlarının kendi dîni kaynaklarına bakışlarının değişmesine vesile olmuştur.⁷⁰⁶ Batılı araştırmacıların şüpheli yaklaşımları İslâm hakkındaki çalışmalarına da hâkim olmuş ve Kur'ân, İslâm Tarihi, İslâm Hukuku ve özelde hadîs külliyyatının değeri meselesi tartışmaya açılmıştır.⁷⁰⁷

Şarkiyatçılar, tarih ve hadîs ilimleri arasındaki müşterek noktalardan hareketle tarihî tenkit metodunu hadîslere de uygulamaya çalışmışlar ve dış tenkit ile sened tenkidîni; iç tenkit ile de metin tenkidîni irtibatlandırmaya çalışmışlardır.⁷⁰⁸ Joseph Schacht (1902-1969) ve G. H. A. Juynboll (1935-2010) sened tenkidinde müşterek

⁷⁰² Bu lafızların İbn Kuteybe ve Tahâvî gibi müellifler tarafından Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs ve Şerhu Müşkîli'l-Âsar şeklinde eserlere isim olarak kullanılması kelimelerin kavramlaşma süreci hakkında önemlidir.

⁷⁰³ Sehâvî, *Fethu'l-Muğis*, I, 319; Enbiya Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009, 33.

⁷⁰⁴ Mehmet Said Hatipoğlu, *İslâmi Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, Otto Yayınları, Ankara 2016, 99; Mustafa Ertürk, *Metin Tenkidi*, Fecr Yayınları, Ankara 2005, 23.

⁷⁰⁵ Annales Okulu olarak adlandırılan bu akıma göre tarihi eserler, kendi zamanlarının büyük adamlarının yaptıkları savaşları, siyasî ve askerî olayları diğer ilmî disiplinleri dikkate almadan yazılmış siyasî tarih eserleridir. Bu akıma göre; tarih eserlerinin sosyoloji, antropoloji, psikanaliz ve dilbilim gibi diğer toplumsal bilimlerle yeniden alınması gerekir. Annales tarihçisi kendi malzemesini inşa eder. Belgeleri, kavranabilir dizeler içerisinde ön-teorik çerçeve içerisine dâhil eder ve arayışına uyarlar. Hareketin önderlerinden L. Febvre'ye göre tarihçiyi doğuran tarih yoktur, tarihi doğuran tarihçi vardır ve şimdiki zamandan yola çıkarak geçmiş sorgulamanın bulgusal bir değeri vardır. Yani tarihçi, uzun döngüleri, yüzyıllık eğilimleri saptayabilmek için, sürmekte olana, tekrarlanan şeye bakmalıdır. Hareketin ikinci kuşak önderlerinden Braudel'e göre tarihin anahtar sözcüğü "karşılıklık"tır. Yani herşeyin herşeyi karşılıklı olarak etkilediğidir. 1960'lı yıllar Annales'in üçüncü kuşağıdır ve yönelik ekonomik ve sosyolojik tarihten din, kültür ve zihniyetler tarihine doğru olmuştur. Bkz. Bekir Sıtkı Gürler, Yeni Bir Tarih Annales Okulu, <http://blog.milliyet.tr/bsgurler>, (Erişim Tarihi: 29. 12. 2017).

⁷⁰⁶ Ertürk, *Metin Tenkidi*, 25.

⁷⁰⁷ Ahmet Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, İFAV. İstanbul 2017, 26, 29; Fatma Kızıl, "Goldziher'den Schacht'a Oryantalist Literatürde Hadis ve Sünnet: Bir Okulun Yaşayan Geleneği", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, VII (2), 2009, 47; Bekir Kuzudişli, "Oryantalizm ve Hadisle İlgilenen Bazı Oryantalistler", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 2003, 145-146.

⁷⁰⁸ Selahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, 173-174.

râvi⁷⁰⁹ teorisini ortaya atmış ve bu varsayıma dayanarak; J. Schacht müşterek râviden öncesinin, Juynboll ise müşterek râviden sonrasının uydurma olduğunu iddia etmişlerdir.⁷¹⁰ Metin tenkidinin önde gelen ismi olarak kabul edilen Ignaz Goldziher'de (1850-1921), hadîs metnini tarihte kurguladığı bir döneme yerleştirerek o süreç içerisinde uydurulduğuna, kendi öznel varsayımları üzerinden karar vermiştir.⁷¹¹

Hadîslere karşı sergilenen bu menfi ve yıkıcı tavrın temel dayanağı hadîslerde metin tenkidi yapılmadığı iddiasıdır. Bu iddiayı yüksek sesle dillendirenlerden birisi Goldziher olmasına rağmen, bir başka çalışmasında Ahmed b. Hanbel'in ölüm düşüşünde iken, oğluna senedi sahîh olmasına rağmen metni diğer rivâyetlerle çelişen bir hadîsi *Müsned*'den çıkarmasını emrettiğini nakletme çelişmesine düşmüştür.⁷¹²

Metin tenkîdi müspet mânâda ele alınır ve metnin sıhhatini tespit etme çabası olarak görülürse; ilk metin tenkîdi uygulamasının Rasûlullah ve Cebrail arasında heryıl ramazan ayında yapılan “mukabele” uygulaması⁷¹³ olduğu ortaya çıkar. Rasûlullah'ın ashabına ezberlettiği bazı dua metinlerini dinlerken bir kısım uyarı ve düzeltmeler yapması da metin tenkidinin ilk örneklerindedir.⁷¹⁴ Diğer taraftan, hadîs yazımının Hz. Peygamber tarafından yasaklanıp yasaklanmadığına dair tartışmalar ve tarafların bu

⁷⁰⁹ Müşterek ravi teorisi: Yaklaşık mânâya gelen yani birbirlerinin şahidi konumunda olan hadîslerin ortak ravisi var ise rivâyet bu ravi tarafından uydurulmuştur. Bkz. Salih Özer, *İsnad Analiz Yöntemleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005, 13-15. G. H. A. Juynboll tarafından kaleme alınan “Kadın Karşısı Birkaç Rivayet Örneği” isimli makalede, teoriyi ispat için ele alınan rivâyetlerin farklı tarikleri olmasına rağmen her tarihteki ortak raviyi o tarihi uyduran kişi olarak kurgulaması tamamen taraflı bir yaklaşımdır. Buna göre, tüm İslam toplumu organize olarak, benzer özellik arz eden binlerce rivâyeti yaklaşık yüzyıllık bir zaman diliminde uydurmuştur ki, bu mantık dışı bir iddiadır. Bkz. Özer, *İsnad Analiz Yöntemleri*, 38, 59-97.

⁷¹⁰ Fatma Kızıl, “Oryantalistlerin Tek Râvîli Tariklerle İlgili İddialarının Tahlil ve Tenkidi”, *YDÜ. I. Uluslararası Hadis İhtisas Sempozyumu:26-29 Nisan 2009, Lefkoşa (257-275)*, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, Lefkoşa 2014.

⁷¹¹ Yahudi asıllı Macar şarkiyatçısı olan I. Goldziher'e göre İslamiyet, Mekke'nin Yahudileştirilmiş dinî âdetleridir. O'na göre İslamiyet, birkaç asır devam eden bir süreç içerisinde siyasi, ictimai, iktisadî vb birçok faktörün katılımı ile oluşmuş heterojen bir yapıdır. Muhammed, kendi döneminde ki öğretilerinde sadece bir uyarıcı iken; sonrasında Müslümanlar O'na özel bir konum vermiş ve bunu da sonuna kadar kullanmışlardır. Yani Peygamber'in örnekliğini bahane eden siyasi ve itikadî fırka mensupları birçok hadîs uydurmuşlardır. Bkz. Tahsin Görgün, “Goldziher, Ignaz”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1996, XIV, 105; Muhammed Accâc el-Hatîb, *Sünnetin Tesbiti*, Çev. Mehmet Aydemir, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2005, 241-243.

⁷¹² Muhammed Tayyib Okıç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1959, 10-11.

⁷¹³ Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân: 7.

⁷¹⁴ Berâ b. Azîb'ten gelen yatmadan önce okunacak dua rivâyetinin son kısmında ravi dua metnini *وَبِرَسُولِكَ* وَبِرَسُولِكَ şeklinde okuyunca Allah Resûlü tarafından *أُرْسِلْتُ* وَنَبِيِّكَ الَّذِي أُرْسِلْتُ لَآ، diye düzeltilmiştir. Bkz. Buhârî, Vudû: 27; Müslim, Zikir: 17, Tirmizî, Deâvât: 16.

hususta bazı rivâyetleri delil olarak zikretmeleri de bir metin tenkîdi amelîyesidir.⁷¹⁵ Çünkü sahâbîler, kendilerine Rasûlullah'dan nakledilen haberler hakkında bir endişe taşıdıklarında hemen o sözü Rasûlullah'a götürür ve te'yit ettirirlerdi.⁷¹⁶ Rasûlullah'ın vefatından sonra ise kendilerine ulaşan bu haberleri başka metinlerle veya sahâbî uygulamalarıyla tetkîk ederek hem sıhhatini tespit etmeğe, hem de rivâyetleri muhafaza etmeğe çalışmışlardır.

Cünüp olarak sabahlayan kimsenin orucu hakkındaki Ebû Hureyre rivâyeti karşısında Abdurrahmân b. el-Hâris'in uygulaması metin tenkidine örneklik açısından önemlidir. Ebû Bekir b. Abdurrahmân anlatıyor. Ebû Hureyre'nin "*Bir kimse cünüp olarak sabahlarsa oruç tutmasın*" dediğini işittim ve babam Abdurrahmân b. el-Hâris'e anlattım. Babam kabul etmedi ve beraberce Hz. Âişe ve Ümmü Seleme'ye gittik. İkisi birlikte "*Rasûlullah bazen ihtilâm dışında cünüb olarak sabahlar, sonra oruç tutardı*" dediler. Sonra Mervân'ın yanına gittik ve babam olayı anlattı. Mervan, "Ebû Hureyre'ye bunu anlatın" dedi... Babam, olanları Ebû Hureyre'ye anlattı. Ebû Hureyre; "Bunu onlar mı söyledi? Onlar daha iyi bilirler" dedi ve rivâyeti Fadl b. Abbâs'tan işittiğini söyleyerek bu görüşünden vazgeçti.⁷¹⁷

Yine Ebû Mûsa el-Eş'ârî'nin rivâyetine göre Ensâr ve Muhâcir, cinsî birleşme olur fakat inzâl olmazsa guslün gerekip gerekmeyeceği konusunda ihtilâf edince meseleyi Hz. Âişe'ye arz etmişler ve rivâyetler hakkında sıhhat kontrolü yani bir nevi metin tenkidi yapmışlardır.⁷¹⁸ Aynı şekilde Abdullah b. Amr'ın kadınların gusledecekleri zaman saç örgülerini çözmeleri gerektiği, Zeyd b. Sâbit ve İbn Abbâs'ın

⁷¹⁵ Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen "Benden Kur'ân'dan başka bir şey yazmayınız. Kur'ân'dan başka bir şey yazmış olan varsa imha etsin" (Dârimi, Mukaddime: 42, Müslim, Zühd: 72) ve Abdullah b. Amr'dan rivâyet olunan "Rasûlullah'tan duyduğum her şeyi yazıyordum, Kureyşliler beni bundan nehyettiler ... Allah Rasûlü eliyle ağzımı işaret ederek: "Yaz! Allah'a yemin olsun ki buradan haktan başka bir şey çıkmaz" buyurdular. (Ebû Dâvûd, İlm: 3) rivâyetleri ve tartışmalarla eşzamanlı olarak yazılan onlarca hadîs sahîfesinin varlığı metin tenkidinin ashâb zamanında yapılmaya başlandığının en açık göstergesidir.

⁷¹⁶ Dimâm b. Sa'lebe'nin "Ey Muhammed! Bizim kabileye gönderdiğin elçi 'Seni Allah'ın gönderdiğini' söylüyor, deyince Hz. Peygamber: "Doğru söylemiş..." buyurdu, rivâyeti meşhurdur. (Müslim, İmân: 10, Buhârî, İlm: 6) Hz. Ali'nin Yemen dönüşü Hz. Fatıma'yı sürme çekmiş ve boyalı bir elbise giymiş olarak görünce Rasûlullah'a durumu anlatmış ve "bunu bana babam emretti" diyor, demiştir. Bunun üzerine Resulullah "Doğru söylüyor, öyle yapmasını ben emrettim" buyurmuşlardır. (Nesâî, Menâsik: 46, Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXII, 327) Benzer yaklaşımlar Hz. Ömer, Abdullah b. Amr ve başka sahâbîler tarafından da sergilenmiştir. Bkz. Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 91.

⁷¹⁷ Müslim, Sıyâm: 75.

⁷¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VIII, 354; Buhârî, Gusl: 28; Müslim, Hayz: 88.

farz tavafı yaptıktan sonra âdeti gelen kadının durumu hakkındaki rivâyetlerini başka sahâbîlere sorarak te'yit etmişlerdir.⁷¹⁹

Rivâyet olunan metnin sıhhatini tespit için birçok açıdan inceleme ve karşılaştırmalar yapılır. Bunlar arasında öne çıkan ise teâruz / ihtilâf kavramıdır.

ض – ر – ع kökünden türeyen teâruz kelimesi sözlükte birbirine karşı ve muhalif olmak, sözünü nakz etmek, çekişmek, mücadele etmek, karşılık vermek, yarış yapmak, yolundan gitmemek ve bir araya gelememek gibi mânâlar içerir.⁷²⁰

Teâruz, İslâmî ilimlerde farklı anlamlara sahiptir. Fakîhlere göre teâruz, teâruzu'l-edilledir. Yani şer'i hükme kaynak olabilecek her türlü deliller arasındaki çelişkidir. Gazzâlî (ö. 505/1111), icmânın dışındaki bütün delillerin teâruza mahâl olabileceğini söyler.⁷²¹ İsnevî'ye (ö. 772/1370) göre fıkıh usûlü, delillerden nasıl istifade edileceğini bilmektir. Bu ise ancak istidlâlin şartlarını, teâruzu'l-edilleyi ve tercih sebeplerini bilmekle mümkündür.⁷²² Şâtıbî'ye (ö. 790/1388) göre şeriatın aslında teâruz olmamakla birlikte âlimlerin farklı bilgi ve tecrübelerinin olması bu durumun temel sebebidir. Dolayısıyla müctehitlerin nazarında deliller arasında teâruz/muhalefet her zaman vakidir.⁷²³

Muhaddislere göre teâruz, hadîsin başka bir hadîsle veya diğer delillerle çelişkisidir. Tenâkuz da aynı mânâda kullanılır.⁷²⁴ Hadîsin hadîsle çelişkisine ise ihtilâf, ihtilâfu'l-hadîs veya muhtelifü'l-hadîs denilir. Şâfiî, “iki hadîsin arasında ihtilâfın olabilmesi için, aynı konudaki iki rivâyetten birinin helâl diğerinin haram hükmü

⁷¹⁹ Müslim, Hayz: 59; Buhârî, Hac: 144.

⁷²⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, X/100; İbrahim Mustafa, Ahmed Hasen ez-Zeyyât, Hâmid Abdulkadir, Muhammed Ali Neccâr, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, 593.

⁷²¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 375.

⁷²² İsnevî, Cemâlüddin, *Nihâyetü's-Sûl Şerhu Minhâci'l-Vusûl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1999, 9.

⁷²³ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, V, 344-345. Hatta delil mesabesinde olan müctehit görüşlerinin mukallid nazarında teâruzu dahi bu kabildendir. Ayrıca teâruz mânâsına gelmek üzere tenâkuz, teâdul, mukabele ve mumâna'a gibi gibi kavramların kullanımını için bakınız; Zeki Koçak, *İslam Hukuk Metodolojisinde Teâruzu Gidermede Tercih Yöntemi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2004, 34-35; Şükrü Özen, “Teâruz”, *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2011, XL/208.

⁷²⁴ Konuya dair ilk eser te'lif edenlerden olan İbn Kuteybe teâruz, tenâkuz ve ihtilaf kelimelerini herhangi bir ayırım gözetmeksizin hadîs rivâyetlerinin birbirleriyle, âyetle, icmâ ile ve re'y ile çelişkisini ifade etmek için kullanmıştır. Bkz: İbn Kuteybe, Ebû Muhammed, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadîs*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût ts, 11, 19, 24, 25, 29, 83, 96 vd. Aynı şekilde Nurettin İtr'da Muhtelifü'l-Hadîs'i tarif ederken “zâhiren başka şer'i bir delil ile teâruz eden hadîs” diye başlamakta fakat ilerleyen sahifelerde meseleyi tamamen ihtilâfu'l-ehâdis bağlamında ele almaktadır. Bkz. İtr, *Menhecü'n-Nakd*, 337.

vermesi sebebiyle ikisinden birisinin amelden düşürülmesidir” diyerek ihtilâfı, hadîsler arasındaki teâruz hâline hasretmektedir.⁷²⁵ İbn Hacer de muhtelifü’l-hadîsi, sıhhat bakımından birbirine denk iki hadîsin arasını cem edebilme ilmi olarak tarif etmiştir.⁷²⁶

İsmail Lütfi Çakan muhtelifü’l-hadîsi geniş kapsamlı olarak ele alır ve iki başlıkta inceler. Birincisi hadîsçilerin yaptıkları tanım üzere dar kapsamlıdır ve sadece hadîsler arasındaki teâruzunu kapsar. İkincisi ise son dönem çalışmalarında yapıldığı şekliyle geniş kapsamlıdır⁷²⁷ ve hadîsin âyet, icmâ, kıyas, örf ve bilimsel veriler ile teâruzunu kapsar.⁷²⁸

Bâbertî’ye göre de teâruz geniş kapsamlıdır ve hadîsin sahîh olabilmesi için kendisinden daha kuvvetli bütün delillere muâriz olmaması yani onlara muhalefetten salim olması gerekir. Hadîs daha kuvvetli delillere muâriz ise mânevî inkıtâ meydana gelir ve rivâyet merdûd ve munkatî‘ kabul edilir.⁷²⁹

Bâbertî’nin hadîslerin sıhhatini tespit için esas aldığı ölçütler Hanefî usûlcülerin uyguladığı esaslarıdır.⁷³⁰ Bâbertî, bu esaslardan bâtinî inkıtâ başlığı altına giren hususların muârazadan kaynaklanan ve râvideki kusurlardan kaynaklanan inkıtâ olmak üzere iki kısma ayrıldığını söyler. Bunlardan muâraza kaynaklı mânevî inkıtâ halinde rivâyet merdûd olacağı için hükmün sabit olamayacağını⁷³¹ ve ahkâmın tespitinde deliller sıralamasına riâyet edilmesi gerektiğini söyler. Deliller sıralamasında öncelik hakkı kitâbındır, kitâb ile amel edilemezse sünnete müracaat edilir. Mesele orada da çözüme kavuşturulamaz ise icmâ, kıyas veya sahâbî kavline müracaat edilir.⁷³²

⁷²⁵ Şâfî, *er-Risâle*, 341; Hâkim en-Neysâbûrî ise Ulûmu’l-Hadîs’in 29. bölümünü hadîsin hadîsle ihtilâfına ayırmış, fakat bütün anlatımlarında teâruz ifadesini tercih etmiştir. Bkz. Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma’rifetü Ulûmi’l-Hadîs*, 122.

⁷²⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar*, 76.

⁷²⁷ Hadîs değerlendirmelerinde geniş kapsamlı yaklaşım örnekleri için bkz. Selçuk Coşkun, *Hadîs Değerlendirmelerinde Bütünlük*, 164, 184; Nihat Yatkın, *Günahla İlgili Bir Hadîsin Tahlili*, İlâhiyât, Ankara 2006, 51.

⁷²⁸ İsmail Lütfi Çakan, *Hadîslerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları* (3. Baskı), İFAV Yayınları, İstanbul 2000, 87, 141.

⁷²⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 256-257.

⁷³⁰ Hadîsin sıhhatini tespit etmek için arz uygulamasının temellerini Ebû Hanîfe atmış ve öğrencileri Ebû Yûsuf ve Muhammed eş-Şeybânî eserlerinde temellendirmişlerdir. Daha sonra İsâ b. Ebân, Tahâvî, Kerhî, Cessâs, Debûsî ve Pezdevî tarafından hem sistematik hale getirilmiş hem de uygulanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Özşenel, *Hanefî Hadîs Anlayışının Teşekkülü*, İFAV, İstanbul 2018, 19, 21, 25, 37, 38 vd.

⁷³¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 256.

⁷³² Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 429.

2.2.2. Hadîsin Kur'ân'a Muhalefeti

Bilgi değeri ve haberin sübûtu açısından doğruluğu mutlak olan yegâne kaynak, tartışmasız Kur'ân-ı Kerim'dir. Allah (c. c.) *“O'nun çağrısı (birçok insan tarafından) kabul edildikten sonra Allah hakkında tartışmaya kalkışanların delilleri Rableri katında geçersizdir... Hak ve hakikat içerikli Kitâbı ve o sayede ölçü ve dengeyi gönderen Allah'tır”*⁷³³ âyetleriyle delillerin geçerliliği ve taşıdıkları bilginin doğruluğunun ancak Kur'ân ile tespit edilebileceği hükmünü vermiştir.

Ayrıca, *“İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman için ve düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur'ân'ı indirdik”* ve *“Biz bu Kitâb'ı sana sırf hakkında ihtilâfa düşükleri şeyi insanlara açıklayasın ve îman eden bir topluma da hidâyet ve rahmet olsun diye indirdik”*⁷³⁴ vb birçok âyetle Allah tarafından Hz. Peygamber'e bilgi konusunda yetki verilmiş ve *“Ey îman edenler! Allah ve Resulü'ne itaat edin, söylediklerini işittiğiniz hâlde ondan yüz çevirmeyin”*⁷³⁵ v.b. âyetlerle de bu bilgilerin müslümanlar için bağlayıcı olduğuna hükmedilmiştir.

Bu durumda Kur'ân ve sünnet bir bütün oluşturur ve Kur'ân'ı anlamak için hadîslere, hadîslerin anlaşılması için de Kur'ân'a müracaat etmek gerekliliği ortaya çıkar. Yapacağımız bu başvuruda hadîslerin Kur'ân'a tam muvafakat etmesini arzularız.⁷³⁶

Hadîslerin Kur'ân karşısındaki konumu, müslümanlar tarafından, ilk asırlardan itibaren üzerinde çokça konuşulan bir meseledir. Hadîslerin Kur'ân ile te'yît edilmesi Hz. Peygamberden gelen birçok rivâyette mevcuttur.⁷³⁷ Örneğin, Rasûlullah *“Cennette bir ağaç vardır, bir atlı onun gölgesinde yüz sene yürüse yine de sonuna gelemez”* buyurduktan sonra, *“isterseniz şu âyeti okuyun: “Uzatılmış gölgeye...”*⁷³⁸ diyerek sözünü âyetle te'yît etmiştir.

Hadîslerin sıhhatinin tespiti için Kur'ân'a arz etmek sahâbenin sıkça başvurduğu bir yöntemdir. Hz. Âişe'ye, Rasûlullah'ın Allah'ı görmesi sorulduğunda *“Kim, Muhammed Rabbini görmüştür, diye bir rivâyette bulunursa yalan söylemiştir. Çünkü*

⁷³³ Şûrâ: 42/16-17.

⁷³⁴ Nahl: 16/44, 64.

⁷³⁵ Enfâl: 8/20.

⁷³⁶ Yıldırım, *Hadiste Metin Tenkidi*, 428.

⁷³⁷ Polat, *Hadis Araştırmaları*, 196.

⁷³⁸ Buhârî, Tefsîr: 301, Tirmizî, Sıfâtu'l-Cenne: 1.

Allah, “Gözler O’nu idrak edemez” buyurmuştur. Kim, Peygamber gaybı biliyordu, derse yalan söylüyordur. Çünkü Allah, “Gaybı Allah’tan başkası bilemez” buyurmuştur”⁷³⁹ şeklinde cevap vererek Hz. Peygamber’in söylediği veya yaşadığı öne sürülen söz veya tecrübeleri Kur’ân’a arz etmiştir. Benzer uygulamalar Hz. Ömer, İbn Mes’ûd, İbn Abbâs, Ebû Eyyûb el-Ensârî ve daha başka sahâbîler tarafından da yapılmıştır.⁷⁴⁰

Muhaddislerin çoğunluğunun karşı çıktığı bu yöntem, başta Ebû Hanîfe olmak üzere birçok fakih tarafından uygulanmıştır.⁷⁴¹ Ebû Hanîfe’ye zina eden bir kimsenin imanının bir gömlek gibi ondan çıkacağı ve sonra tevbe edince tekrar döneceği rivâyeti⁷⁴² sorulunca şöyle cevap vermiştir. “Eğer bir kimse, ‘Peygamber’in her söylediğine inanıyorum, ancak Rasûlullah haksız söz söylemez ve Kur’ân’a muhalefet etmez’ derse, bu onun Peygamberi tasdik ettiğini ve O’nu Kur’ân’a muhalif söz söylemekten tenzih ettiğini gösterir. Hz. Peygamber Kur’ân’a muhalefet etse ve Allah’a bir şeyler isnad etseydi Allah “Eğer (Peygamber) bize atfen bazı sözler uydurmuş olsaydı, elbette onu kısıvrak yakalardık. Sonra onun can damarını koparırdık (onu yaşatmazdık). Hiçbiriniz buna mâni de olamazdınız”⁷⁴³ âyetine uygun olarak O’nu yakalar ve şah damarını koparırdı. Rasûlullah Allah’ın kitâbına muhalefet etmez. Allah’ın kitâbına muhalefet eden de Allah’ın elçisi olamaz...”⁷⁴⁴

Hanefiler, hadîslerin Kur’ân’a muhalefet edip etmediklerini tespit için Kur’ân’a arz edilmeleri gerektiğine delil olarak “Benden sonra, sizlere çok hadîsler rivâyet edilecektir. Bana isnadla bir hadîs rivâyet edilince, onu Allah’ın kitâbına arz edin. Eğer (Kitâb’a) uygun ise kabul edin, ters düşerse reddedin”⁷⁴⁵ rivâyetini

⁷³⁹ Buhârî, Tevhîd: 4.

⁷⁴⁰ Polat, *Hadis Araştırmaları*, 198-200.

⁷⁴¹ Dümeynî, Müsîr b. Gurmullah, *Hadis’te Metin Tenkidi Metotları*, Çev. İlyas Çelebi, Âdil Bebek, Ahmet Yücel, Kitabevi, İstanbul 1997, 257.

⁷⁴² Nesâî, Kat’u’s-Sârik: 1; Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabâkâtü’l-Asfiyâ I-X*, Dâru’l-Kütübî’l-İmiyye, Beyrût 1409, III, 322; Lâlekâî, Ebû’l-Kâsım Hibetullah b. Hasan, *Şerhu Usûli Ehli’s-Sünne ve’l-Cemaâ I-IX*, Tahkîk: Ahmed b. Sa’d b. Hamdân el-Gâmidî, Dâru Taybe, Suûdi Arabistan 2003, VI, 1088.

⁷⁴³ Hâkka: 69/44-48.

⁷⁴⁴ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve’l-Müteallim*, Tahkîk: Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire 1368, 24-25.

⁷⁴⁵ Rûyânî, Ebû Bekr Muhammed b. Hârûn, *el-Müsneid I-II*, Tahkîk: Eymen Ali Ebû Yemânî, Müessesetü Kurtuba, Kahire 1416, II, 355; Taberânî, *el-Mu’cemü’l-Kebîr*, XII, 316; Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, IV, 329; İbnü’l-Mulakkîn, Sirâcüddîn Ömer b. Ali, *Tezkiratü’l-Muhtâc ilâ Ehâdîsi’l-Minhâc*, Tahkîk: Hamdî Abdulmecîd es-Selefi, el-Mektebetü’l-İslâmî, Beyrût 1994, 27; Heysemî, Nûruddîn Ali b. Ebî Bekr, *Mecmeu’z-Zevâid ve Menbeu’l-Fevâid I-X*, Tahkîk: Hisâmüddîn el-Kudsî, Mektebetü’l-Kudsî, Kahire 1994, I, 170.

kullanmaktadırlar⁷⁴⁶. Rivâyetin sened açısından sahîh olmadığı,⁷⁴⁷ ayrıca “*Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin*”⁷⁴⁸ âyetine ters düştüğü eleştirilerine ise Bâbertî şöyle cevap vermektedir. Bu rivâyeti Buhârî’nin eserinde tahrîç etmiş olması⁷⁴⁹ onun sıhhati için yeterlidir. Buhârî’nin dışında birtakım kimselerin hadîsi eleştirmelerine itibar edilmez. Rivâyetin, “*Peygamber size ne verdiyse onu alın...*” âyetiyle çeliştiği iddiası ise doğru değildir. Bu âyet, öncelikle ganimetler hakkındadır, yani Rasûlullah ganimetleri taksim ederken size ne vermişse onu kabul edin. Ganimetlere ihaneti yasaklamıştır, bu ihanetten de vazgeçin, anlamındadır. Şâyet âyetin umûmî olduğunu kabul ettiğimizde ise mânâsı “*Rasûlullah’dan işitildiği mütevâtir veya meşhûr olarak sabit olan rivâyetleri kabul edin, sübûtu hakkında tereddüt olan haber-i vâhid gibi rivâyetleri kitâba arz edin, demektir.*”⁷⁵⁰ Böylece, haber-i vâhidlerin hücciyetini redederek hem kıyas ve ıstıshab gibi zannî bir delile tutunmak cehaletinden, hem de haber-i vâhidleri olduğundan daha üst bir mertebeye çıkararak Kur’ân’ın neshine yol açma ifrat ve bid’atinden uzaklaşmış olur.⁷⁵¹

Rivâyetin, Kur’ân’a muhalif olması onda mânen bir inkıtânın olduğunu gösterir. Kur’ân ve sünnette aslolan her ikisiyle amel etmektir. Ancak her ikisiyle amel mümkün olmazsa yani âyet ve hadîsin arası cem edilemezse hadîs terkedilir. Çünkü kitâbın sübûtu kesin, rivâyetin sübutu ise şüphelidir. Bu durumda, Kur’ân’daki hükmün hass, âmm, zâhir veya nass olması arasında fark yoktur.⁷⁵² Ancak unutulmamalıdır ki söz konusu haberler haber-i vâhidlerdir. Meşhûr haberlere gelince, onlar Kur’ân’ın âmm hükümlerini tahsîs, mutlakımı takyîd ederler.⁷⁵³

⁷⁴⁶ Kamil Çakın, “Hadîsin Kur’ân’a Arzı Meselesi”, *AÜİFD*, XXXIV, 1993, 248-249. Ayrıca bkz. Ayhan Tekineş, “Hadîsin Subûtunu Tespitte Kur’ân İle Karşılaştırma Meselesi”, *İLAM Araştırma Dergisi*, 2 (2), 1997, 88; İbrâhîm Özdemir, “İmâm Şâfi’de Hadîsin Kur’ân’a Arzı”, *Diyanet İlmî Dergi*, 54, 2018, 17.

⁷⁴⁷ İbn Abdilber, *Câmiu Beyâni’l-İlm*, II, 1189.

⁷⁴⁸ Haşr: 59/7.

⁷⁴⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 260; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu’l-Esrâr*, III, 10, 178. Bâbertî ve Abdulazîz el-Buhârî bu rivâyetin Buhârî tarafından tahrîç edildiğini (eserine aldığını) söylemektedirler. Fakat yapmış olduğumuz araştırmalarda bu rivâyeti Buhârî’nin eserlerinden tespit edemediğimiz gibi rivâyetin eleştirilen râvîsi olan Yezîd b. Rabîa ed-Dimaşkî hakkında Buhârî “münker rivâyetleri vardır” değerlendirmesi yapmaktadır. Bkz. Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, VIII, 332.

⁷⁵⁰ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 262; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu’l-Esrâr*, III, 15.

⁷⁵¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 263.

⁷⁵² Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 257. Bâbertî’nin bu yaklaşımı âmm olan lafzın kat’i olduğu varsayımına dayanmaktadır. Fakat usulcülerin çoğunluğu ile Hanefilerden Mâturidî ve Semerkant usulcülerini gibi âmm lafzın zannî olduğu kabul edilirse rivâyetin Kitâb’a muhalefeti, has lafızlar bağlamında düşünülmelidir. Bkz: Ferhat Koca, *İslam Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, 156 vd.

⁷⁵³ Mehmet Ali Yargı, *Meşhur Sünnetin Dinde ki Yeri*, Ensar Yayınları, İstanbul 2009, 233, 245.

Bâbertî, Kur'ân'a arz edilen ve muhalefeti tespit olunan haberlere örnekler vererek, bu tür haberler ile amel edilmediğine vurgu yapar. Mesela; *“Rasûlullah sarık ve mestleri üzerine mesh etti... ”*⁷⁵⁴ rivâyeti haber-i vâhidtir ve *“başınızı mesh edin... ”*⁷⁵⁵ âyetine muâırzdır. Şâyet rivâyet ile amel edilirse haber-i vâhid ile kitâba ziyâde yapılmış veya nesh edilmiş olur ki bu câiz değildir.⁷⁵⁶

Namazlarda kıraat yapmak Hanefîler'e göre iki rekâtta farzdır. Şâfîîler ise namazın her rekâtında kıraat yapılması gerektiğini *“Kıraat olmadan namaz olmaz ve bütün rekâtlar namazdır ”*⁷⁵⁷ hadîsiyle istidlal ederek söylerler. Bâbertî bu rivâyetin haber-i vâhid olduğunu, onunla amelîn Kur'ân'a muarız olduğunu veya kitâba ziyâde olacağını söyleyerek reddeder. Çünkü âyette *“Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyunuz ”*⁷⁵⁸ buyurulmuştur ve bir filin yapılmasının emredilmesi tekrarını gerektirmez.⁷⁵⁹

*“Sonra kirlerini gidersinler; adaklarını yerine getirsinler ve o eski evi (Kâbe'yi) tavaf etsinler ”*⁷⁶⁰ âyetinin zâhiri “Tavaf namazdır, (tavaf esnasında) konuşmayı azaltın ”⁷⁶¹ rivâyetiyle terk edilmemiştir. Yani rivâyette tavaf yapmak namaz olarak zikredilmektedir. Bâbertî'ye göre bu hadîs esas alınarak namazdaki taharet ve setri avret gibi şartlar tavaf için de uygulanmış ve Kitâb'ın mutlakı takyîd edilmemiştir. Haber teşbîh olarak ele alınmış ve nâfile tavafın sevap bakımından veya ziyaret tavafının farziyyeti bakımından namaz gibi olduğuna yorumlanmıştır.⁷⁶² Aynı şekilde *“Oraya kim girerse, güven içinde olur ”*⁷⁶³ âyeti de *“Harem (Beytullah), suçluyu korumaz ”* hadîsi ile tahsîs edilmemiştir.⁷⁶⁴

Çünkü lafızlarda asıl olan metindir, mânâ onun parçasıdır. Eğer metnin sübûtu kesin olursa mânâ da ona bağlı olarak kesinleşir. Bâbertî, bu noktadan hareketle

⁷⁵⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 167; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXVIII, 484, XXX/108; Buhârî, Vudû: 49; Ebû Dâvûd, Tahâre: 69.

⁷⁵⁵ Mâide: 5/6.

⁷⁵⁶ Bâbertî, *el-Înâye*, I, 134.

⁷⁵⁷ Yakın mânâyaya gelecek şekilde Ebû Saîd el-Hudrî'den Rasûlullah “Farz veya nâfile, her rekâtında Fâtîha ve bir sûre okumayanın namazı yoktur” buyurdu. Bkz. İbn Mâce, İkâmetü's-Salât ve ve's-Sünnetü fihâ: 11.

⁷⁵⁸ Müzzemmil: 73/20.

⁷⁵⁹ Bâbertî, *el-Înâye*, I, 356.

⁷⁶⁰ Hac: 22/29.

⁷⁶¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 137; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXIV, 149; Nesâî, Hac: 136.

⁷⁶² Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi*, II, 129.

⁷⁶³ Âl-i İmran: 3/97.

⁷⁶⁴ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 258.

Kur'ân'ın zâhir ve âmm lafızlarını da kat'î kabul eder. Kitâb'ın zâhir ve âmm lafızlarında şüphe olsa bile bu haber-i vâhidlerin taşıdığı şüpheden daha azdır. Çünkü Kitâb'ın lafızlarındaki şüphe mânâ açısından dır. Bâbertî'ye göre haber-i vâhidler ise hem sübût hem de mânâ olarak şüphe taşırlar.⁷⁶⁵

Bâbertî, sahâbenin “Allah, size, çocuklarınız (ın alacağı miras) hakkında... emreder”⁷⁶⁶ âyetini “Kâtîle mirastan pay yoktur”⁷⁶⁷ hadîsi ile; eşlerin mirastaki payları hakkındaki “Eğer çocukları yoksa, hanımlarınızın geriye bıraktıklarının yarısı sizindir”⁷⁶⁸ âyetini “Farklı dinlere mensup kimseler birbirlerine mirasçı olamazlar”⁷⁶⁹ hadîsiyle ve “Bunların dışında kalanlar ise, iffetli yaşamaları ve zina etmemek şartıyla mâllarınızla (mehirlerini verip) istemeniz size helâl kılındı”⁷⁷⁰ âyetinin de “Kadın halasının üzerine nikâhlanamaz”⁷⁷¹ hadîsi ile tahsîs ettikleri iddiasına; bu hadîslerin haber-i vâhid değil, meşhûr rivâyet oldukları için tahsîs ettiklerini söyleyerek karşı çıkmaktadır. Diğer taraftan haber-i vâhidlerin Kitâb'a muhalefet etmesini şaz olarak değerlendirmekte ve Fatma bnt. Kays rivâyetinin bu sebeple Hz. Ömer, Hz. Âişe ve Üsâme tarafından reddedildiğini söylemektedir.⁷⁷²

Ebû Hureyre'den rivâyet olunduğuna göre Rasûlullah “Her kim sahibinin izni olmaksızın bir evin içine bakarsa onun gözünü çıkarmaları helâl olur”⁷⁷³ buyurmuştur. İmam Şâfi'ye göre böyle bir durumda ev sahibi taş benzeri bir şey atarak o kişinin gözünü çıkarırsa diyet sorumluluğu olmaz. Ebû Hanîfe'ye göre ise tazmin gereklidir, ancak evin kapısı kapalı olur ve ev sahibinin uyarmasına rağmen o kişi oradan ayrılmazsa bu durumda diyet gerekmez. Fakat evin kapısı açık olursa tedbirini almadığı için ev sahibinin herhangi bir yaptırım hakkı yoktur. Çünkü Ebû Hureyre rivâyeti “o hâlde, size tecavüz edene (saldırana), size saldırdıkları gibi saldırın. Allah'tan sakının

⁷⁶⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 259.

⁷⁶⁶ Nisâ: 4/11.

⁷⁶⁷ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, IX/404; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 311; İbn Mâce, *Diyât*: 14; Tirmizî, *Ferâiz*: 17; Dârimî, *Ferâiz*: 41

⁷⁶⁸ Nisâ: 4/12.

⁷⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXVI, 76, 78, 100, 138; Buhârî, *Ferâiz*: 26; Müslim, *Ferâiz*: 1; Ebû Dâvûd, *Ferâiz*: 10; İbn Mâce, *Ferâiz*: 6; Tirmizî, *Ferâiz*: 15.

⁷⁷⁰ Nisâ: 4/24.

⁷⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 18, XI, 384, XII, 429; Buhârî, *Nikâh*: 28; Müslim, *Nikâh*: 37; İbn Mâce, *Nikâh*: 31; Tirmizî, *Nikâh*: 31.

⁷⁷² Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 260.

⁷⁷³ Müslim, *Âdâb*: 43; Ebû Dâvûd, *Edeb*: 135. Benzer rivâyetler için bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XIV, 545, XV, 212; Buhârî, *Diyât*: 23; Tirmizî, *el-İsti'zân ve'l-Edeb*: 19.

ve Allah'ın sakınanlarla beraber olduğunu bilin"⁷⁷⁴ âyetine muhalif olmaktadır. Bâbertî'ye göre hadîsin anlamı benzer davranışlar sergilemekten insanları mübalağalı bir üslup ile uyarmaktır.⁷⁷⁵

Haberin Kur'ân'a muhalefeti ile oluşan mânevî inkıtâ örneklerinden birisi de avret mahalline dokunmanın abdesti bozacağı (messu'z-zeker) rivâyetidir. Mervân'ın Bûsra bnt. Safvan'dan rivâyetine göre Rasûlullah “*Tenasül uzvuna dokunan kimse abdest alsın*” buyurmuştur.⁷⁷⁶ Fakat Hanefî usûlcüleri ve Bâbertî'ye göre bu rivâyet “...*Orada temizlenmeyi (istinca yapmayı) seven adamlar vardır. Allah da tertemiz olanları sever*”⁷⁷⁷ âyetine muhalefetinden dolayı mânevî inkıtâyâ maruz olmuş ve sıhhatini kaybetmiştir. Çünkü âyetin nüzûl sebebi şöyledir: Bu âyet nazil olunca Rasûlullah Kuba mescidine kadar yürümüş ve orada oturanlara; “*Ey Ensar topluluğu! Tuvalet ihtiyacınızdan sonra ne yapıyorsunuz ki Allah (c. c.) sizleri övüyor?*” buyurdu. Onlarda; Ey Allah'ın elçisi! Biz tuvaletten sonra üç adet taş ile temizleniriz. Ardından da su ile temizleniriz, dediler.⁷⁷⁸ Başka bir rivâyete göre ise “Ey Allah'ın elçisi! Biz Tevrat'tan su ile temizlenmeyi öğrendik ve bu âdeti terk etmedik, dediler. Bunun üzerine Rasûlullah “*terk etmeyin (devam edin)*” buyurdular.⁷⁷⁹ Mâturîdî, âyetin tefsirinde bir kaç ihtimâl olduğunu söyler: Birincisi, orada tevhid, îman ve namaz ile temizlenmeyi sevenler vardır. İkincisi ise, orada takvâ ve amel-i sâlih ile temizlenmeyi, kendilerini kirleten amellere tercih eden kimseler vardır. Üçüncüsü de, orada kendilerine bulaşan necaset ve pislikten a'zamî ölçüde sakınan kimseler vardır.⁷⁸⁰

Bâbertî'ye göre istinca yapan kimse tenasül uzvuna dokunmak zorundadır. Temizlenmenin su ile istinca yapmak olduğu nass ile sabit olunca da tenasül uzvuna dokunmak hades olmaktan çıkar. Böylece haber-i vâhid olan Bûsra bnt. Safvân rivâyetinde mânevî inkıtâ meydana gelmiş olur.⁷⁸¹

⁷⁷⁴ Bakara: 2/194.

⁷⁷⁵ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. I, 30.

⁷⁷⁶ İmâm Mâlik, *el-Muvattâ*, Tahâret: 58, 60, 62; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 223, 333, IV, 22, 23; Ebû Dâvûd, Tahâret: 69; İbn Mâce, Tahâret: 63-64; Tirmizî, Tahâret: 61-62; Nesâî, Tahâret: 117, Gusûl: 30; Dârimî, Vudû: 50.

⁷⁷⁷ Tevbe: 9/108.

⁷⁷⁸ Tirmizî, Tefsîr: 10; İbn Mâce Tahâret: 28.

⁷⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 6.

⁷⁸⁰ Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi I-XVII*, Çev. Bekir Topaloğlu, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, VI, 486.

⁷⁸¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 265.

2.2.3. Hadîsin Meşhûr Sünnete Muhalefeti

Hanefiler nezdinde mânevî inkıtânın bir çeşiti de rivâyetin meşhûr sünnete muhalefet etmesidir. Eğer bu durumda haber-i vâhid ile amel edilecek olursa kendisinden daha kuvvetli olan meşhûr sünneti neshetmiş olur. Hâlbuki Hanefî usûl âlimlerine göre haber-i vâhid ile kitâba ziyade yapılmaz, ama meşhûr sünnet ile yapılabilir. Meşhûr sünnet ikinci ve üçüncü nesilde ittifakla kabul edildiği için bir çeşit icmâya dayanmış olur. Haber-i vâhid ise daha ilk asırlardan itibaren ihtilâf konusudur. Bu durumda haber-i vâhidin meşhûr sünnete muhalif olması, onun reddedilmesini gerektirir.⁷⁸²

Konunun meşhûr örneği bir şahit ve yeminle hüküm verilebileceği rivâyetidir. Ebû Hureyre ve İbn Abbâs'tan gelen rivâyete göre Hz. Peygamber bir şahit ve yeminle hüküm vermiştir.⁷⁸³ İmam Mâlik, Ebû Seleme ve Süleymân b. Yesâr'dan naklen bir şahit ve yemin ile hükmedileceğini söylemiştir.⁷⁸⁴ Hanefiler bu rivâyetin “*Delil davacıya, yemin davalıya / inkâr edene gerekir*”⁷⁸⁵ şeklindeki meşhûr sünnete muhalif olduğunu söyler. Başka bir haberde ise, Rasûlullah Kindeli bir adama “*Bu yerin sana ait olduğuna şahidin var mı?*” diye sordu. Adam yok, deyince “*ona yemin ettirmekten başka yapabileceğim bir şey yok*” buyurdu.⁷⁸⁶

Bâbertî'ye göre, Rasûlullah taraflar arasında taksimat yapmış ve delil (şahit) getirmeyi davacıya, yemin etmeyi davalıya vermiştir. Dolayısıyla bir şahit ve yemin ile hüküm vermek hem mânen hem de naklen doğru değildir. Çünkü bir şahit ve yemin ile hüküm vermek meşhûr sünnete muarız olduğu için mânevî inkıtâ oluşur. Diğer taraftan Yahyâ b. Maîn, Nehâî ve Zührî tarafından bu rivâyet eleştirilmiş ve “(namazda) kameti tek yapmak ve bir şahit ve yemin ile hüküm vermek Muaviye'nin âdetidir” demişlerdir.⁷⁸⁷

Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından rivâyet edilen “*Rasûlullah'a kuru hurma ile yaş hurmanın satışı soruldu. Rasûlullah yanındakilere “(hurma) kuruyunca azalır mı?”*”

⁷⁸² Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, III, 20; Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 274.

⁷⁸³ Müslim, *Deâvât*: 2; İbn Mâce, *Ahkâm*: 31; Ebû Dâvûd, *Akdiyye*: 21; Tirmizî, *Ahkâm*: 13.

⁷⁸⁴ İmam Mâlik, *el-Muvatta*, *Akdiyye*: 4.

⁷⁸⁵ İbn Mâce, *Ahkâm*: 7; Tirmizî, *Ahkâm*: 12; Ebû Dâvûd, *Akdiyye*: 23.

⁷⁸⁶ Tirmizî, *Ahkâm*: 12.

⁷⁸⁷ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 275; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, III, 20.

diye sordu. Onlar da “Evet” deyince, bunu yasakladı” hadîsi de⁷⁸⁸ Hanefilere göre kendisinde mânevî inkıtâ olan rivâyetlerdendir. Çünkü meşhûr sünnete göre ürünler kendi cinsine mukabil satılırsa mümâselet (aynı miktarda olması) gerekir. Ömer b. el-Hattab’ın rivâyet ettiği hadîse göre, Rasûlullah (s. a. s.) şöyle buyurmuştur: “GümüŖle altını veresiye değişmek faizdir, ancak cinsi cinsine göre ve peşin olması hariçtir. Hurmayı hurmayla veresiye değişmek faizdir, ancak misli misline ve peşin olması hariçtir. Buğdayı buğdayla veresiye değişmek faizdir, ancak misli misline ve peşin olması hariçtir. Arpayı arpayla veresiye değişmek faizdir, ancak misli misline ve peşin olması hariçtir.”⁷⁸⁹ Ebû Hureyre, Ebû Saîd el-Hudrî, Câbir b. Abdillâh, İbn Ömer ve Ubâde b. Sâmit’ten de aynı mânâyâ gelen başka rivâyetler vardır.⁷⁹⁰

Her ne kadar Ebû Hanîfe’nin Sa’d b. Ebi Vakkâs hadîsini, râvilerinden Zeyd Ebû Ayyâş’ın hadîsi kabul edilmeyenlerden olması sebebiyle reddettiği söylene de⁷⁹¹ Pezdevî ve Bâbertî’ye göre Sa’d rivâyetindeki sorun, kuruyunca azalıyor olması şeklindeki mümâselete getirilen ikinci bir şartın varlığıdır. Çünkü meşhûr sünnete göre mümâselette miktarın eşit olması yeterlidir. Diğer özellikler dikkate alınacak olursa kuru hurmada stoklanabilir olma vasfı, yaş hurmada da tazelik vasfı aynı şekilde mümâseleti bozar. Böylece meşhûr sünnette cevaz verilen birçok alışveriş türü yasaklanmış ve haber-i vâhid ile meşhûr rivâyetler nesh edilmiş olur ki bu da câiz değildir.⁷⁹²

Amr ibnû’l-Âs, Ebû Hureyre, Ebû Saîd el-Hudrî, Muâviye b. Ebî Sufyân, Kabîsa b. Züeyb ve Şurabhîl b. Evs’ten rivâyet olunan hadîse göre Rasûlullah “Kim içki içerse ona sopa vurunuz (celde), tekrar içerse sopa vurunuz, tekrar içerse sopa vurunuz, tekrar içerse öldürünüz” buyurmuştur.⁷⁹³ Fakat aynı hadîsi rivâyet eden Abdullah b. Ömer “tekrar içerse öldürünüz” kısmını nakletmemiştir.⁷⁹⁴ Ebû Dâvûd’un Kabîsa b. Züeyb rivâyetinin sonunda ise dördüncü kez içki içen kimseye öldürme cezasının

⁷⁸⁸ Nesâî, Büyü: 36; Tirmizî, Büyü: 63; İbn Mâce, Ticârât: 53.

⁷⁸⁹ Müslim, Müsâkât: 18; Dârimi, Büyü: 42.

⁷⁹⁰ Nesâî, Büyü: 36-43.

⁷⁹¹ Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu’l-Esrâr*, III, 23.

⁷⁹² Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 276-277.

⁷⁹³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 310, XI, 397, XVI, 322, XXVIII, 100, 124; Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, Eşribe ve’l-Hadd: 15; Ebû Ya’lâ el-Mevsilî, Ahmed b. Ali, *el-Müsned I-XIII*, Tahkîk: Hüseyin Selim Esed, Dâru’l-Me’mûn, Dımaşk 1984, XIII, 349; Taberânî, *Müsnedü’ş-Şâmiyyîn I-IV*, Tahkîk: Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefî, Müessesetü’r-Risâle, Beyrût 1984, II, 149.

⁷⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, X/333.

uygulanmadığı ve bunun ruhsat olduğu ziyadesi vardır.⁷⁹⁵ Tirmizî, Muâviye rivâyetini naklettikten sonra Ebû Hureyre'nin bu uygulamanın mensûh olduğunu ve Câbir b. Abdillâh'ın Rasûlullah'ın dördüncü kez içki içen bir kimseye sopa cezası verdiği fakat öldürmediğini söyler ve uygulamanında buna göre yapıldığını ve bu konuda herhangi bir ihtilaf olmadığını belirtir.⁷⁹⁶ Bâbertî ise rivâyette yer alan “tekrar içerse öldürünüz” kısmının “Allah'tan başka ilâh olmadığına ve benim Allah'ın Rasûlü olduğuma inanan bir müslümanın kanı şu üç şey dışında helâl olmaz. Evlinin zina etmesi, cana karşılık can ve dinini terkedip ve İslâm toplumundan ayrılmak”⁷⁹⁷ meşhûr hadîsine muhalefet ettiği için amel edilmemiş ve terk edilmiştir.⁷⁹⁸

Mestler üzerine mesh, Hanefî, Şâfiî ve Hanbelilere göre mukim için bir gün, seferi için üç gün ve üç gecedir. Bu görüşün dayanağı Hz. Ali, Hz. Âişe ve Huzeyme b. Sâbit'ten rivâyet olunan “Mestler üzerine mesh müsafir olanlar için üç gün, mukim olanlar için bir gün bir gecedir”⁷⁹⁹ rivâyetidir. İmam Mâlik göre ise Ammâr b. Yâsir, Cerîr b. Abdillâh, Huzeyfe İbnü'l-Yemânî ve daha başkalarından rivâyet olunduğu üzere mestler üzerine meshin herhangi bir süresi yoktur.⁸⁰⁰ Bâbertî, bu rivâyetlerin sened bakımından Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd'a göre de zayıf olduğunu ve birçok sahâbeden nakledilen meşhûr rivâyetler ile teâruz edip şazz olduğu için terkedilmesi gerektiğini söylemektedir.⁸⁰¹

2.2.4. Hadîsin İcmâ'ya Muhalefeti

İslâm hukukunun kaynakları veya deliller hiyerarşisi dikkate alındığında Kitâb ve Sünnet'in dinde aslî kaynak oluşu hakkında Müslümanlar ittifak hâlinde iken icmâ ve kıyâsın delil olup olmaması veya delil olma nev'inde yani tamamlayıcı yahut izhar edici olma gibi özellikleri konusunda ittifak olmadığı malumdur. Fakat icmânın dayanağının Kur'ân veya sünnet olduğu ve kıyasın da bu iki ana kaynaktan biri üzerine yapıldığı

⁷⁹⁵ Ebû Dâvûd, Hudûd: 37.

⁷⁹⁶ Tirmizî, Hudûd: 15.

⁷⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 351, 358, 381; III, 515, IV, 132, 255; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, X/167; Buhârî, Diyet: 6; Müslim, Kasâme: 25; Ebû Dâvûd, Hudûd: 1; Tirmizî, Hudûd: 15; Nesâî, Tahrîmü'd-Dem: 4.

⁷⁹⁸ Bâbertî, *el-İnâye*, V, 302.

⁷⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 170, 238, 271; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, I, 202; Ebû Dâvûd, Tahâre: 58; Tirmizî, Tahâre: 71; İbn Mâce, Tahâre ve Sünenüha: 86;

⁸⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 268, 357; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, I, 196; Dârekutnî, Tahâre: 67.

⁸⁰¹ Bâbertî, *el-İnâye*, I, 147.

gerçeği dikkate alınırsa sünnetin aslını oluşturan hadîslerin icmâ ve kıyastan öncelikli olmasını gerektirmektedir.⁸⁰² Ne var ki mütevatir haberler ve Hanefilere göre meşhûr haberler deliller sıralamasında icmâ ve kıyastan öncelikli olma vasfını taşıırken, haber-i vâhidlerin icmâ ve kıyastan öncelikli olması için onlara muarız olmaması gerekmektedir. Çünkü haber-i vahidler zannî bilgi içerdikleri için onlarla amel etmek zaruretten dolayıdır ve böyle durumlarda da haber-i vâhidin asli delillere aykırı olması düşünülemez.

Eğer haber-i vâhid icmâyâ aykırı ise ya mensûhtur ya da bu haber sabit değildir. Sübûtu kesin olan bir haberin icmâ ile neshedilmesi mümkün değildir. Çünkü nesih tevkîfidir ve Hz. Peygamber döneminde bir haberin hükmünün başka bir haber tarafından kısmen veya tamamen kaldırılması ile gerçekleşir. İcmâ ise Rasûlullah'tan sonra ümmet arasında oluşan karar birlikteliğidir.⁸⁰³ Cessâs'a göre böyle durumlarda icmâ, bizlere lafzı ulaşmayan nâsîh nassın varlığını ve mensûh olan nassın da tevkîfi olarak nesh edildiğini gösterir. Mesela “Eğer eşlerinizden biri, sizi bırakıp kâfirlere kaçar, siz de (onlarla savaşır) galip gelerseniz, eşleri gitmiş olanlara (ganimetten), harcadıkları kadar verin. İnandığınız Allah'a karşı gelmekten sakının”⁸⁰⁴ âyetinin hükmünün mensûh olduğuna dair icmâ vardır.⁸⁰⁵ Mâverî'ye göre âyetin hükmü Rasûlullah'ın Hudeybiye anlaşmasında yazmış olduğu şart üzerine mensûhtur.⁸⁰⁶

Bâbertî, Îsâ b. Ebân ve Mu'tezîle'den bazılarına göre Kitâb ve sünnetin icmâ ile neshedilebileceğini söyler. Onlara göre Hz. Osmân, miras payı olarak anneye iki kardeşle birlikte altıda bir hisse verince İbn Abbâs itiraz etmiş ve Allah (c. c.) “Eğer (ölenin) kardeşleri varsa, anasına altıda bir düşer”⁸⁰⁷ demektedir. Sen iki kardeşi nasıl çoğul sayar ve anneye noksan pay verirsin? diye sorunca Hz. Osmân: Delikanlı, şu

⁸⁰² Ferhat Koca, “İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve Kaynaklar Hiyerarşisi Üzerine Bazı Düşünceler”, *İlahiyat Fakülteleri I. İslam Hukuku Ana Bilim Dau Eğitim-Öğretim Meseleleri Koordinasyon Toplantısı Ve "İslam Hukuk Usulünün Problemleri" Sempozyumu: 14-15 Mayıs 2004-Çorum*, Çorum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Çorum 2005, 29.

⁸⁰³ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 172; Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, II, 290, 323; Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, 239.

⁸⁰⁴ Mümtehine: 60/11.

⁸⁰⁵ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, II, 290; Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer, *Tefsîru'l-Kur'ân I-VI*, Tahkîk: Yasir b. İbrahim, Ganîm b. Abbâs, Dâru'l-Vatan, Riyâd 1997, V, 419; Kurtûbî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, XVIII, 69; Neseî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vil I-III*, Tahkîk: Yûsuf Ali Bedevî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrût 1998, III, 471; Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr I-VIII*, Dâru'l-Fikr, Beyrût ts. VIII, 134; Hayrettin Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, V, 322.

⁸⁰⁶ Mâverî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve'l-Uyûn I-VI*, Tahkîk: es-Seyyid İbn Abdilmaksûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût ts, V, 523.

⁸⁰⁷ Nisâ: 4/11.

senin kavmin ona noksan pay verdi, demiştir.⁸⁰⁸ İşte bu uygulama Kitâb veya sünnetin icmâ ile nesh edilebileceğinin delilidir. Bâbertî'ye göre ashâbın icmâ ettikleri şey iki sayısının çoğul sayılabileceğidir ki bu durum zaten nass ile sabittir. Onlar sadece çoğulun üç değil iki olmasını tayin etme hususunda icmâ etmişlerdir.⁸⁰⁹

Cessâs'a göre hadîsin icmâya muhalif olduğuna dair üç örnek vardır. Bunlardan biri cenazeyi yıkayan kimsenin gusletmesi gerektiği, diğer ikisi ise hanımının cariyesi ile ilişkiye giren kimse hakkındaki iki rivâyettir.⁸¹⁰

Ebû Hureyre'den rivâyet edilen hadîse göre Rasûlullah “*Kim bir cenazeyi yıkarsa kendisi de yıkansın, kim de taşırırsa abdest alsın*”⁸¹¹ buyurmuştur. Konu İbn Abbâs'a sorulduğunda “Hayır, onlar arkadaşlarını necis mi görüyorlar. Abdest yeterlidir” cevabını vermiştir.⁸¹² Tirmizî, bâb sonunda yapmış olduğu değerlendirmede İmam Mâlik, Şâfî, Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Rahûye'ye göre cenaze yıkayan kimsenin gusletmesi gerekmez, fakat abdest almalıdır.⁸¹³ Hanefîlere göre ise cenazeyi yıkayan veya taşıyan kimseye gusül gerekmediği gibi abdest alması da gerekmez. Eğer cenazeden kendisine necis olan bir şey bulaştı ise onu yıkaması yeterlidir ve İbn Abbâs'ın kullanmış olduğu “gasele” ifadesi de abdest alsın değil yıkasın anlamındadır.⁸¹⁴ Semerkandî'ye göre cenaze taşıyanın yıkanması rivâyeti umumu belvâdan olduğu için amel edilmemiştir.⁸¹⁵ Hattâbî de âlimlerin çoğunun cenazeyi yıkamaktan dolayı kişiye gusül almanın gerekmediği üzerine ittifak ettiklerini söylemektedir.⁸¹⁶

⁸⁰⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VI, 373; Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 372; İbn Kesîr, *Tefsîru Kur'âni'l-Azîm*, II, 228.

⁸⁰⁹ Bâbertî, *et-Takrîr*, V, 171, 173.

⁸¹⁰ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, II, 290-291.

⁸¹¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, Cenâiz: 51; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XV, 534, XIII, 187, XXX/78; Ebû Dâvûd, Cenâiz: 34; Tirmizî, Cenâiz: 17; İbn Mâce, Cenâiz: 8; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I, 349. Aynı rivâyet Hz. Ali'den “Kim cenaze yıkarsa yıkansın” şeklinde rivâyet edilmiştir. Bkz. Abdurrezzâk, *el-Musannef*, III, 407. Hz. Aişe'den gelen rivâyet ise “Rasûlullah dört şeyden dolayı gusül abdesti alırdı. Cünüplük, cuma günü, kan aldırma ve cenaze yıkamak” şeklindedir. Bkz. Ebû Dâvûd, Cenâiz: 124.

⁸¹² Abdurrezzâk, *el-Musannef*, III, 405.

⁸¹³ Tirmizî, Cenâiz: 17.

⁸¹⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, I, 82; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, III, 193.

⁸¹⁵ Semerkandî, *Tuhfetü'l-Fukahâ I-III*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1994, I, 25.

⁸¹⁶ Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen*, I, 110.

2.2.5. Hadîsin Kıyâs'a Muhalefeti

Sözlükte kıyas; bir şeyin başka bir şey ile ölçülmesi, ona eşitlenmesi veya bir kimsenin başka birinin yolunu takip etmesi demektir.⁸¹⁷ Usûl terimi olarak ise kıyas; kitâb, sünnet veya icmâ'da hükmü bulunmayan bir meseleye, aralarındaki illet birliği sebebiyle, bu kaynaklarda hükmü yer alan meselenin hükmünü vermektir.⁸¹⁸ Cumhur, kıyası dînî hükümlerin bilinmesini sağlayan bir delil olarak görmüş ve buna naklî ve aklî deliller getirmişlerdir. Özellikle İslâm'ın son din olması, kıyamete kadar ortaya çıkacak bütün sorunların çözümünü sağlamaya elverişli olmasını gerektirir ki bu da ancak nassların uygulanma çerçevesinin genişletilmesiyle mümkündür.⁸¹⁹

Kıyasın rükünlerinden olan asıl, hükmü nass veya icmâ ile belirlenmiş mesele demektir. Dolayısıyla kıyas ile çelişen, teâruz eden rivâyet, kıyasın aslının dayandığı kitâb, sünnet veya icmâ ile de çelişmiş demektir. Fakat kıyasın aslını tespitite yani illeti ortaya çıkarmada aklın sınırlı veya yetersiz kalıyor olması kıyasın zannîliğine sebep olmaktadır. Diğer taraftan fer'in illetinin yani hükmü nass veya icmâ ile belirlenmemiş meselenin illetinin aslın illetine eşit olup olmadığı tartışmaları da kıyas maa'l-fârik kavramını ortaya çıkarmıştır. Bu tartışmaların nihâyetinde, kıyasın kaynak değerinin kitâb ve meşhûr sünnetten sonra geldiğinde ittifak meydana gelmiş olmasıyla birlikte haber-i vâhidin kıyas karşısındaki konumu hakkında ihtilâflar olmuştur.⁸²⁰

Tefvîzü't-talâk meselesi icmâ'ya istinaden kıyasın terkedildiğine örnektir. Koca "kendin seç, kendini boşa" v.b. lafızlarla kendine ait olan hukukî yetkiyi yani talâk hakkını hanımına verirse kıyasen bu geçerli değildir. Çünkü Bâbertî'ye göre bu bir temliktir ve kocanın kendisinin sahip olmadığı bir hakkı başkasına vermesi bir şey gerektirmez. Ancak Hz. Ömer, Hz. Osmân, Hz. Ali, İbn Mes'ûd, İbn Ömer, Zeyd b. Sâbit ve Hz. Âişe'den rivâyet olduğuna göre bir kimse hanımına seçim hakkı verirse, hanımın bu hakkı vardır. Böylece mesele hakkında sahâbe icmâsı oluşmuştur ve bu icmâyâ dayanarak kıyas terkedilmiştir.⁸²¹

⁸¹⁷ Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-Luga*, III, 968; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VI, 186.

⁸¹⁸ Semerkandî, *Mizânu'l-Usûl*, 554.

⁸¹⁹ Zekiyyüddîn Şa'bân, *Usûlü'l-Fıkh*, 135.

⁸²⁰ Debûsi, *Takvîmü'l-Edille*, 182; Serahsî, *Usûl*, I, 344, II, 154; Sem'ânî, *Kavâtu'l-Edille*, I, 363; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, II, 377-378.

⁸²¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, II, 437.

Hanefilerin meşhûr sünnete dayanarak kıyası terk ettikleri yani kıyas, meşhûr sünnete muhalefet edince kıyas yapılmadığına dair örnekler çoktur. Mesela oruçlu iken unutarak yiyip içen kimsenin orucu, âyette yer alan “sıyam” yani günün kalan kısmında imsak üzere bulunmak hükmünü ihlal ettiği için, kıyas gereği bilerek yiyip içen kimse gibi bozulması gerekir. Fakat Hz. Peygamber’den rivâyet edilen “*Her kim oruçlu olduğu hâlde unutarak yerse, orucunu (bozmayıp) tamamlasın. Çünkü ona ancak Allah yedirmiş ve içirmiştir*”⁸²² şeklindeki meşhûr habere dayanarak kıyası terk etmişlerdir.⁸²³ Fakat bu tür haberleri de sadece kendi konusuna münhasır kılıp, başka bir şeyi ona kıyas etmemişlerdir. Örneğin unutarak cinsel ilişkide bulunan kimsenin orucu bozulduğu gibi hatayla bir şeyler yiyip içen kimsenin de orucu bozulur.⁸²⁴

Satıcı ile alıcı akit yapıldıktan sonra bedel üzerinde ihtilâf etseler, mâl mevcut olmak şartıyla, kıyasa göre yemin ederse müşterinin sözü geçerlidir. Çünkü satıcı bedel üzerinde hak iddia etmekte, müşteri ise inkâr etmektedir. Aslın hükmüne kıyas yapılınca inkâr edenin yani müşterinin yemin etmesi gerekir. Fakat Ebû Hureyre ve İbn Mes’ûd’dan rivâyet edilen meşhûr sünnete göre alıcı ve satıcı ihtilâf ederlerse, yemin ederler ve mâlları (mâl ve ücreti) iade ederler.⁸²⁵ Her iki tarafta yemin eder ve alışveriş fesh olunur.⁸²⁶

Haber-i vâhidin kıyas karşısındaki konumunun âlimler arasında ihtilâflı olduğunu yukarıda zikretmiştik. Hanefiler, râvileri özellikle de sahâbe ve tabiûn râvilerinin fıkıh bilgisi ve adâletiyile ma’rûf râviler ile mechûl râviler diye iki kısma ayırırlar.⁸²⁷ Dört halife, İbn Mes’ûd, İbn Abbâs, İbn Ömer, Zeyd b. Sâbit, Muâz b. Cebel, Hz. Âişe, Übeyy b. Ka’b, Abdurrahmân b. Avf, Huzeyfe b. el-Yemânî ve fıkıh bilgisiyle marûf olan diğer sahâbîlerden gelen rivâyetler kıyasa ister muvafık olsun isterse olmasın hüccettirler. Cumhuriyet’e göre bu haberler kıyasa muvafık olursa, hadîs kıyas ile güçlenmiş olur.⁸²⁸

⁸²² Buhârî, Eymân: 15; Tirmizî, Sıyâm: 26; Ebû Dâvûd, Sıyâm: 39; İbn Mâce, Sıyâm: 15.

⁸²³ İbnü’l-Hümâm, Kemalüddîn, *Fethu’l-Kadîr*, Dâru’l-Fikr, Beyrût ts, II, 327.

⁸²⁴ Muhammed Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, Çev. Osman Keskiöğlü, DİB, Ankara 1999, 344.

⁸²⁵ Ebû Yûsuf, Yakûb b. İbrahîm, *el-Âsâr*, Tahkîk: Ebû’l-Vefâ, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrût ts. 182.

⁸²⁶ İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-Kadîr*, XIII, 29.

⁸²⁷ Cessâs, *el-Fusûl fi’l-Usûl*, I, 132, 137-138.

⁸²⁸ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 178; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu’l-Esrâr*, II, 550.

Meselâ; İbn Mes'ûd'dan rivâyet olunan “*Kim memesinde süt biriktirilmiş bir koyun satın alırsa bir sa' buğday ile birlikte iade etsin.*”⁸²⁹ rivâyeti Ebû Hureyre'nin musarrat hadîsinin mânâ bakımından aynısı olmasına rağmen kıyasa muhalefetinden dolayı reddedilmemiş ve te'vîl edilmiştir. Bâbertî hadîsin şerhinde, Mâlik ve Şâfiî'nin hadîsin zâhiriyle amel ettiğini; Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının ise sütü memede biriktirmenin ayıp sayılamayacağı ve bundan dolayı da iade muhayyerliği hakkının gerçekleşmeyeceği görüşünde olduklarını söyler. Onlar, bu rivâyetin ribanın haram kılınmadan önce olduğunu ve bu tür muamelelerin sonradan nesh edildiğini veya müşterinin satın alınan koyunun sütünün çok olması gibi fasid bir şart ile akit yaptığını ve Rasûlullah'ın sulh yoluyla bir sa' buğdayı emrettiğini söyleyerek te'vîl ederler.⁸³⁰

Fıkıh bilgisiyle marûf olmayan râvilerin kıyasa muhalif rivâyetlerini sahâbenin reddettiklerine dair örnekler çoktur. İbn Abbâs, Ebû Hureyre'nin “*Ateşte pişmiş şeylerden dolayı abdest alın*” rivâyetine “Sıcak sudan dolayı abdest mi alacağız? şeklinde cevap vermiştir.⁸³¹

İbrâhim en-Nehâî ve Şa'bî de “*zinadan olma çocuk üçlünün en şerlisidir*”⁸³² rivâyetini; “şâyet öyle olsaydı hamile olan zinakâr kadını cezalandırmak için doğum yapmasını neden bekleyelim? Daha az şerli olan anne cezalandırılırken daha kötü olan bebeğin korunması kıyasa aykırıdır” diyerek reddetmiştir.⁸³³

Bâbertî'ye göre mechûl râvinin yani fıkıh bilgisi ile marûf olmayan râvinin rivâyet ettiği kıyasa muhalif haberi reddetmenin temel gerekçesi, mânâ ile rivâyet edilen hadîslerde Rasûlullah'ın muradının tam kavranamaması ve eksik rivâyeti sebebiyle kıyas kapısının kapatılıyor olmasıdır. Diğer taraftan, hem haber-i vâhid hem de kıyasta zaten bir zannîlik söz konusudur. Marûf olmayan râvi sebebiyle hadîse bir de mânen bir kusurun âriz olma ihtimâli kıyası tercih etmeye sebep olur.⁸³⁴

İmran b. Husayn'dan gelen bir rivâyette “*Kim (namazı) ayakta kılırsa bu en faziletlisidir, kim de oturarak kılırsa ayakta kılanın yarısı kadar sevap alır. Kim de*

⁸²⁹ Buhârî, Büyû: 64.

⁸³⁰ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 29.

⁸³¹ Tirmizî, Tahâret: 58; İbn Mâce, Tahâret: 65.

⁸³² Ebû Dâvûd, Itk: 12; Ayrıca Bkz. et-Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, II, 367.

⁸³³ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 181.

⁸³⁴ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 184.

yatarak kılsa ona da oturarak kılanın yarısı kadar sevap vardır”⁸³⁵ buyrulmuştur. Bâbertî, hadîs hakkında Hattâbî'nin “ben, bu hadîsin dışında yatarak namaz kılmayı duymadım ve ilim ehlinden hiç kimsenin nafîle namazların yatarak kılınacağına cevaz verdiğini bilmiyorum. Şâyet râvilerden biri hadîste idrac yapmamış ve rivâyet sahîh ise bu oturarak namaz kılmaya güç yetiremeyen hastayı yatarak namaz kılmaya teşvik içindir” dediğini aktarır. Bâbertî'ye göre Hattâbî'nin bu yaklaşımı azîmet ve ruhsat meselesine aykırıdır. Çünkü azîmeti bırakıp ruhsat ile amel etmek, azîmetin sevabının yarısını almak değildir. Ayrıca rivâyet kıyasa muhalefet ile şaz olduğu için terk edilir ve bu rivâyetle amel edilmez.⁸³⁶

2.2.6. Hadîsin Örf'e Muhalefeti

Örf sözlükte iyi olan, bilinen, yadırganmayan, art arda gelen anlamlarına gelir. Aynı mânâda olmak üzere âdet kelimesi de kullanılır. Kavram olarak örf; toplumun genelinde kabul gören, sürekli veya baskın olarak tatbikatı bulunan sosyal davranış biçimleri anlamındaki bir terimdir.⁸³⁷ Günümüz Türkçesinde örf; yasalarla belirlenmeyen, halkın kendiliğinden uyduğu gelenek, görenek, an'ane, adet, kültür, töre ve teâmül anlamlarını ifade etmek için kullanılır.⁸³⁸

Birçok örf, toplumun adâlet arayışının sonucunu ve toplumsal vicdan ve sağduyuyu yansıtır. Bu yönüyle örf hukuk normlarıyla benzeşir. Çünkü toplum ve örf, bugüne kadar olagelen şeylerin bundan sonra da olmasını ister. Örf, bir taraftan hukukun kaynakları arasında yer alırken diğer taraftan da kanunlardaki boşlukları doldurmak için kullanılan önemli bir araçtır.⁸³⁹

Metin tenkîdi bağlamında zikrettiğimiz hadîsin Kur'ân'a, meşhûr sünnete ve kıyasa muhalif olmak veya umûmü'l-belvâdan olması hususları yanında örf'e muhalif olması sebebiyle tenkid edilmesi oldukça sınırlıdır. Hatta denilebilir ki mevcut örnekler aslında sünnet, icmâ veya dil kurallarına muhalefetin örf'e muhalefet gibi sunulmasından

⁸³⁵ Buhârî, Taksîrû's-Salât: 17.

⁸³⁶ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 65.

⁸³⁷ İbrâhîm Kafî Dönmez, “Örf”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2007, XXXIV, 87.

⁸³⁸ D.Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, (11.Baskı), İz Yayıncılık, İstanbul 1996, 878; Hasan Eren, Nevzat Gözaydın, İsmail Parlâtır, Talat Tekin, Hamza Zülfikar, *Türkçe Sözlük I-II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, II, 1141; Selçuk Coşkun, *Sünnet ve Gelenek*, Salkımsöğüt Yayınevi, Erzurum 2010, 76-79.

⁸³⁹ Dönmez, “Örf”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2007, XXXIV, 87-88.

ibarettir. Ancak İslâmî külliyata kısa bir göz atınca; usûlde yer almamakla birlikte fûrû fıkıhta örf'e geniş yer verildiği hemen fark edilmektedir. Bunun gerekçesi usûlde kabul edilen dînî deliller nihâyetinde Kitâb ve Sünnet'in kapsamına girmektedir. Örf ise bu kapsama dâhil edilemediği için edille-i şer'iyeye içerisinde zikredilmemiştir. Fakat sınırsız olaylara çözüm bulmayı hedefleyen evrensel son dîn'in sosyal gerçeklerden bigâne kalamayacağı da açıktır. Bundan dolayıdır ki Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin küllî kâidelerinden on tanesi (36-45 maddeler) örfün şer'i hükümlere etkisi hakkındadır. Mesela 7. maddede yer alan "İsti'mâlû'n-nas kendisiyle amel edilmesi gereken bir hüccettir" kaidesi örfün yaptırım gücünü net bir şekilde ifade ederken, 41. maddedeki "Âdet muttarid veya galip olunca muteberdir" kaidesiyle de örfün geçerlilik şartlarından birisi izah edilmiştir.⁸⁴⁰

Örfün kaynak değeri hakkında âyet ve hadîslerden istidlâlde bulunmaktadır. Yüce Allah yetim çocukların mâlları hakkındaki âyette "ma'rûf" kelimesini kullanmış⁸⁴¹ ve bu kullanım âlimler tarafından "örf" olarak yorumlanmıştır. Türkçe meâllerde, kelimenin çevirisi toplumsal kabul olarak ele alınmış ve "ma'rûf veçhile, meşrû surette, aklın ve dîn'in gereklerine uygun bir şekilde, kararınca, örfün gerekli kıldığı oranda"⁸⁴² şekillerinde yapılmıştır. Örfün bu mânâsı, çocuklarını emziren annelerin nafakasının⁸⁴³ ve zifaktan önce boşanan kadınlara verilecek olan mut'anın (hediye)⁸⁴⁴ tespiti konusundaki âyetlerde de kullanılmıştır.

Ebû Süfyan'ın hanımı Hind'in, kocasının mâlından gizlice alması hakkında Rasûlullah'ın "*örfe göre kendine ve oğullarına yetecek miktarda al*" buyurması da örfün meşrûiyetine delil olarak kabul edilmiştir.⁸⁴⁵ Ayrıca İmam Buhârî'nin Kâdı Şureyh ve Muhammed b. Sîrîn'den yaptığı nakiller de örfün sahâbe ve tabiûn tarafından delil kabul edildiğini göstermektedir. İbn Hacer, Buhârî rivâyetinin bab başlığını izah

⁸⁴⁰ Ali Himmet Berki, *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*, Hikmet Yayınları, İstanbul 1982, 22.

⁸⁴¹ Nisâ: 4/6.

⁸⁴² Bkz: "Kim de fakir ise, aklın ve dinin gereklerine uygun bir biçimde (hizmetinin karşılığı kadar) yesin." Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, (7.Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2010; "Fakir olan, örf'e uygun bir miktar yiyebilir." Abdülkâki Gölpinarlı, *Kur'an-ı Kerim ve Meâli*, Elif Kitabevi, İstanbul 2007; "Yoksul olanda artık maruf (ihtiyaca ve örf'e uygun) bir şekilde yesin." Ali Bulaç, *Kur'an- Kerim'in Türkçe Anlamı*, Girişim Yayınları, İstanbul ts; "Fakir ise örf'e uygun ve makul ölçüler içinde yararlansın." Abdulkadir Şener, Mehmet Cemal Sofuoğlu, Mustafa Yıldırım, *Yüce Kur'an Açıklamalı Yorumlu Meâli*, Tıbyan Yayıncılık, İzmir 2015.

⁸⁴³ Bakara: 2/233.

⁸⁴⁴ Bakara: 2/236.

⁸⁴⁵ Buhârî, Büyû: 95.

ederken, “ bu bab başlığı, örfe itimadın isbatıdır” demektedir.⁸⁴⁶ Aynî ise “Şârî’den nass bulunmayan konularda her beldenin kendi örf ve âdetleri muteberdir” demektedir.⁸⁴⁷

Nassın bulunmadığı konularda örfe itibar edileceğinde müslümanlar hemen hemen ittifak hâlinedirler. Fakat konu başlığımızdan da anlaşılacağı üzere bizim amacımız, nassın yani hadîslerin sıhhatini tespitinde örfe müracaat edilip edilemeyeceği veya bu konuda örfün etkisinin ne olduğu ve Bâbertî’nin bu konudaki yaklaşımının nasıl olduğu hususudur.

İslâm tarihinde örfün teşrîe etkisi denilince, akla ilk gelen “amel-i ehl-i Medine” yani Medinelilerin uygulamalarıdır. Medinelilerin hangi tür uygulamalarının delil olduğunu en tafsilatlı açıklayanlardan birisi Kâdî İyâz el-Yahsûbî’dir. Kâdî İyâz Medine amelîni ikiye ayırır. Birincisi naklî ameldir ki bunlar Rasûlullah’ın söz, fiil, takrir ve terkine dayanırlar. Hz. Peygamber’in ezan, kâmet, zekât alımında kullandığı ölçüler, namazlardaki rükû ve secde uygulamaları, köle satışlarında ayıptan salim olması muhayyerliğin takriri ve sebzelerden zekât alınmasını terketmesi gibi. İkincisi icthâdî ameldir ki bunlar da Medinelilerin bir uygulama üzerinde icthâd ve istidlâl yoluyla icmâ etmeleridir. Kâdî İyâz’a göre haber-i vâhid veya kıyas, Medinelilerin naklî amelîne muhalif olursa terk edilir. Fakat icthâdî amele muhalif olması durumunda herhangi bir şey gerekmez, çünkü Medinelilerin icthâdî amel olan uygulamaları Mâlikilerin çoğunluğuna göre de hüccet değildir.⁸⁴⁸ Dolayısıyla İmam Mâlik’in Medine tatbikatına değer vermesi, bu tatbikatın Rasûlullah’ın sünnetini veya sahâbe uygulamalarını aksettirmiş olduğu inancından kaynaklanır. Yani sünnetin kaynağı sadece yazılı kaynaklar değildir. Aksine aynı zamanda uygulanagelen bazı pratiklerdir.⁸⁴⁹ Fakat bu durumda amel-i ehl-i Medine yukarıda tarifini verdiğimiz örften tamamen farklı bir mahiyet kazanmış olur. Örneğin alışverişte aslolan mâl ile ücretin peşin veya mâlın peşin ücretin vadeli olarak değişimidir. Bunun tersi olan durumlarda yani olmayan bir mâlın (ma’dûm) satışı yapılırsa alışveriş akdi bâtil olur. Fakat ücretin peşin, mâlın veresiye olarak satılmasına yani selem akdine nassa istinaden cevaz verilmiş ve kıyas terk edilmiştir. İbn Abbâs, borçlanma âyetindeki “*Ey İman edenler!*

⁸⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV, 406.

⁸⁴⁷ Aynî, Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed, *Umdetü'l-Kari Şerhu Sahihi'l-Buhârî I-XII*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût ts, XII, 16.

⁸⁴⁸ Kâdî İyâz, İyâz b. Mûsâ el-Yahsûbî, *Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik I-VIII*, Matbaa Fedâle, Mağrib 1993, I, 44-52.

⁸⁴⁹ Coşkun, *Sünnet ve Gelenek*, 163,182.

*Belirlenmiş bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman onu yazın ...*⁸⁵⁰ hitabını selemın câiz olduğuna delil olarak zikretmiştir.⁸⁵¹ Rasûlullah da “*Her kim selem yapacaksa belli ölçek, belli tartı ve belli bir vade ile yapsın*” buyurmuştur.⁸⁵² Ancak Ebû Hanîfe, et satışında selem yapılmasını câiz görmemiş ve “onda hayır yoktur, çünkü o iş ma’rûf değildir” demiştir.⁸⁵³ Buradaki ma’rûf kelimesini örf olarak kabul edenlere göre, Ebû Hanîfe et satışında selemi örfte aykırı gördüğü yani bilinen bir şey olmadığı için cevaz vermemiş, dolayısıyla da hadîs ile amel etmemiştir.⁸⁵⁴

Serahsî’ye göre ise Ebû Hanîfe’nin ette selemi kabul etmemesinin iki gerekçesi olabilir:

1. Seleme konu olan mâlda istenilen ve istenilmeyen kısımlar vardır. Yani müşteri et almak istiyor fakat içerisindeki kemikler mâl hakkında bilgisizliğe ve taraflar arasında anlaşmazlığa sebep olmaktadır.

2. İnsanlar et alırken yağlı ya da yağsız veya hayvanın semiz yahut zayıf olmasını isterler. Selemde vade dolunca etin bu vasıflardan hangisine sahip olacağı bilinemez ve bu durum etin miktarının tespit edilmesi ve hayvanın hangi kısmından etin verileceğinin belirlenmesiyle giderilebilecek bir belirsizlik değildir.⁸⁵⁵

Bâbertî’de aynı sorunlara işaret ederek; ette selemın câiz olmamasının sebebini şöyle izah etmektedir. Buradaki belirsizlik, etin kemiksiz olması veya hayvanın belli bir kısmının eti olmasıyla giderilebilecek bir belirsizlik değildir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe’nin hadîsle amel etmemesinin gerekçesi, örfte aykırılık değil alışverişteki aldatma ve anlaşmazlık ihtimâlidir.⁸⁵⁶

İsmail Hakkı Ünal ise Hanefîlerin et selemını kabul etmemeleri ve atların iğdiş edilmelerine cevaz vermeleri rivâyete rağmen örfte dayanıyor olmaları sebebiyledir, demektedir.⁸⁵⁷

⁸⁵⁰ Bakara: 2/282.

⁸⁵¹ Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 124.

⁸⁵² Müslim, *Müsâkat*: 25; Tirmizî, *Büyû*: 70; Ebû Dâvûd, *Büyû*: 55.

⁸⁵³ Ebû Yûsuf, Yakûb b. İbrahîm, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, Lücnetü İhyâi Maârifî Nu’mâniyye, Hindistan ts. , 34.

⁸⁵⁴ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, DİB Yayınları, Ankara 2012, 130-131.

⁸⁵⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, XII, 138.

⁸⁵⁶ Bâbertî, *el-İnâye*, IV, 6.

⁸⁵⁷ İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe’nin Hadis Anlayışı*, 132.

2.2.7. Haber-i Vahîdin Umûmü'l-Belvâdan Olması

Belvâ kelimesi sözlükte zahmet, imtihan, tecrübe etmek, bir iş için büyük çaba sarfetmek gibi anlamlara gelir.⁸⁵⁸ Haberin umûmü'l-belvâdan olması, çokça karşılaşıldığı ve toplumda yaygınlaştığı için herkes tarafından bilinmesi gereken bir konu hakkında olması demek olduğundan dolayı mütevâtir veya meşhûr olmasını gerektirir. Böyle bir hâdiseye ait rivâyetin yaygınlık kazanmayıp, haber-i vâhid olması, şaz kalması demektir. Çünkü dînin “külliyyat” denilen, herkesçe bilinmesi zorunlu hükümleri kesin bilgi ifade edecek şekilde nakledilmiştir. İnsanlara dîni tebliğ etmek ve açıklamakla görevli Hz. Peygamber'in, bilinmesi zorunlu olan bilgileri az sayıda kişi ile paylaşması ve böylece sonraki yıllarda bu bilgilerin şöhret bulmaması makûl değildir. Hâdis yaygınlaşıp rivâyet şöhret bulmuyorsa, yanlış veya gerçek olmama ihtimâli ağırlık kazanmaktadır. Hanefiler, temel konular hakkındaki bu rivâyetlerin haber-i vâhid derecesinde kalmasını mânevî inkitâ olarak görürler ve bu sebeple böyle rivâyetleri kabul etmezler.⁸⁵⁹

Örneğin, gökyüzünün açık olduğu bir günde, bir kişinin Ramazan hilalini gördüğünü iddia etmesi, çarşıda sultanın öldürüldüğünü sadece birkişinin haber vermesi gibidir ki bunlar reddedilir. *Keşfu'l-Esrâr* müellifine göre Râfîzîlerin Hz. Ali'nin imametini bir kısım rivâyetlere dayanarak iddia etmeleri de böyledir. Çünkü imamet, ümmetin tamamını ilgilendiren bir konudur ve bu husustaki rivâyetler en az meşhûr derecesinde olmalıdır.⁸⁶⁰

Ehl-i hadîs, usûlcüler ve Şâfiî'ye göre ise, haber-i vâhidin senedi sahîh olmak kaydıyla makbûldür ve amel edilmelidir.⁸⁶¹ Çünkü sahâbe, umûmü'l-belvâdan olan meselelerde rivâyet edilen haber-i vâhid ile amel etmişlerdir. İbn Ömer'den “Biz muhabere (ortakçılık, yarıcılık, marabacılık) yapardık, sonra Râfi b. Hadîc'ten Rasûlullah'ın muhabere yapmayı yasakladığı haberi gelince bundan vazgeçtik” dediği rivâyet edilmiştir.⁸⁶² Yani sahâbe, kendilerini yakînen ilgilendiren bir meselede sadece

⁸⁵⁸ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 1264; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XXXVII, 206; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIV, 87-88; İbrahim Mustafa vd. , *el-Mu'cemü'l-Vasît*, 71.

⁸⁵⁹ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, III, 107; Semerkandî, *Mizânu'l-Usûl*, 434; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, III, 24. Ayrıca bkz. Mustafa Baktır, “Umumu'l-Belva”, *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2012, XXXXII, 155.

⁸⁶⁰ Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, III, 25.

⁸⁶¹ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 278.

⁸⁶² Buhârî, *Muzaraât*: 18; Müslim, *Büyû*: 117; Ebû Dâvûd, *Büyû*: 30-31; Nesâî, *Eymân*: 45.

Râfi'den gelen haber-i vâhid ile amel etmişlerdir. Fakat hadîsin râvilerinden Amr b Dînâr, rivâyeti Tâvûs'a anlattım da İbn Abbâs'tan; Rasûlullah “Sizden birisinin arazisini, kullanması için kardeşine karşılıksız vermesi, mahsulden belli bir miktara karşılık vermesinden daha hayırlıdır” buyurdu demiştir.⁸⁶³ Dolayısıyla sahâbenin bu konudaki yegâne bilgisi sadece Râfi'nin rivâyeti değildir.

Haber-i vâhidin umûmü'l-belvâdan olmasını sorun olarak kabul etmeyenlere göre hacamat yaptırmak, namazda kahkaha ile gülmek, kâmeti tek yapmak, imamın arkasında Fatiha'yı kıraat etmek, besmelenin cehrî okunması gibi namazla ilgili birçok rivâyet haber-i vâhid olarak gelmiştir.⁸⁶⁴ Dolayısıyla bu rivâyetlerin kabul edilip amel edilmiş olması haber-i vâhidin umûmü'l-belvâdan olmasının tenkîd konusu olamayacağını göstermektedir.

Bâbertî'ye göre Rasûlullah; Kur'ân'ın nakli, nikâh, talâk, alışveriş bahisleri gibi konulardaki tebliğini belli sayıdaki muhatapla sınırlandırmamış, bilakis tevatür veya meşhûr derecesine ulaşacak sayıda kişiye ulaştırmıştır. Fakat sahâbenin birbirine güvenerek veya yangın ve boğulma gibi toplu ölümlere sebep olacak âfet durumlarında hadîsi âhâd rivâyet etmiş olmaları mümkündür. Yine sahâbenin, haber-i vâhid ile amel etmiş olmaları; hâdisiyle bağlantılı başka karineler veya haber kendilerine ulaştığında meşhûr derecesine ulaşmış olmasından kaynaklanmış olabilir.⁸⁶⁵

Umûmü'l-belvâdan olan haber-i vâhid konusunun en çarpıcı örneklerinden birisi Bûsre bnt. Safvân'dan rivâyet olunan, tenasül uzvuna dokunmanın (messu'z-zeker) abdesti bozacağı rivâyetidir.⁸⁶⁶ Serahsî'ye göre, bu bilginin ihtiyacı olanlar tarafından bilinmeyip; hiç ihtiyacı olmayan birisi tarafından rivâyet edilmesi şâz olmaktan öte, muhal olmayı çağrıştırmaktadır ve kabul edilmez.⁸⁶⁷

⁸⁶³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 515.

⁸⁶⁴ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 279.

⁸⁶⁵ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 280.

⁸⁶⁶ İmâm Mâlik, *el-Muvatta*, Tahâret: 15; Ebû Dâvûd, Tahâret: 70; Nesâî, Tahâret: 119. (Busre rivâyeti senesinde mechûl bir ravinin bulunması sebebiyle de zayıf kabul edilmiştir. Aynı konuda Câbir b. Abdillâh, Ebû Hureyre, Abdullâh b. Amr, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Hz. Âişe, Ümmü Seleme ve daha başkalarından nakledilen bir rivâyet daha vardır. Fakat Tahâvî, bu rivâyetlerin tamamının muztarib olduğunu söyler. Birçoğu hakkında Şevkânî de aynı kanaattedir. Bkz. et-Tahâvî, Ebû Cafer, *Şerhu Maâni'l-Âsâr I-V*, Tahkîk: Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdu'l-Hak, Âlemü'l-Kütüb, Byy. 1994, I, 73-74; Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Neylü'l-Evtâr I-VIII*, Tahkîk: Isâmüddîn es-Sibâbetî, Dâru'l-Hadîs, Mısır 1993, I, 249.)

⁸⁶⁷ Serahsî, *Usûl*, III, 368

Bâbertî'ye göre namazda besmelenin cehrî okunması hadîsi mânevî inkitâdır. Şöyleki Ebû Hureyre⁸⁶⁸ ve İbn Abbâs'ın Rasûlullah'ın namazda Fatiha sûresinin başındaki besmeleyi cehrî okuduğu⁸⁶⁹ rivâyetleri kendilerinden daha kuvvetli olan Enes b. Mâlik ve Abdullah b. Mugaffel rivâyetleri karşısında şâz olmakla birlikte; namaz ibadetinin, özellikle de besmelenin cehrî okunması gibi herkesin iştiraki gereken bir hususta olduğu için mânevî inkitâdan dolayı reddedilmiş ve amel edilmemiştir.⁸⁷⁰

2.2.8. Sahâbe'nin Rivâyet ile Amel Etmemesi

Hanefîlerin, mânevî inkitâdan saydıkları hususlardan birisi de ashâbın rivâyet edilen hadîs ile ihticâc etmemesidir. Yani sahâbe bir konuyu tartışırken kendilerine nakledilen rivâyete itibar etmemişlerse o rivâyet merdûttur. Aynı konu farklı bir bakış açısı ile hadîslerin tahammülü konusunda ele alındığı için burada birkaç örnek ile yetinilecektir.

Ehl-i hadîs ve bir kısım Hanefîlere göre haberin senedi sahîh olduktan sonra sahâbenin haber ile amel etmeyip, onu delil getirmeyi terk etmeleri haberin reddini gerektirmez. Çünkü Yüce Allah'ın "*Allah ve Peygamber'i bir şeye hükmettiği zaman, inanan erkek ve kadına artık işlerinde başka yolu seçmek uygun olmaz. Allah'a ve Peygamber'e başkaldıran şüphesiz apaçık bir şekilde sapmış olur*"⁸⁷¹ buyurmaktadır. Hanefîler'e göre, sahâbe dînin nakledilmesinde ana unsurdur. Dînî delillere yani Kitâb ve Sünnet'e onların yardımı herkesten daha fazladır. Durum böyleyken, onların nasstan yüz çevirip kendi görüşleriyle amel ettikleri düşünülemez. Çünkü nassın olduğu yerde re'y hüccet değildir. Bu durumda nakledilen haber, ya daha sonraki râvilerin bir yanılması yahut ta rivâyetin mensûh olduğunun alametidir.⁸⁷²

Bâbertî'ye göre Zeyd b. Sâbit'ten nakledilen "*Talâk erkeğin, iddet kadınıdır*"⁸⁷³ rivâyeti hakkında sahâbe ihtilâf etmiş; Hz. Ömer, Hz. Osmân, Zeyd b. Sâbit ve Hz. Âişe

⁸⁶⁸ Dârekutnî, Salât: 29.

⁸⁶⁹ Tirmizî, Ebvâbu's-Salât: 181.

⁸⁷⁰ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 280; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, III, 26.

⁸⁷¹ Ahzâb: 33/36.

⁸⁷² Serahsî, *Usûl*, I, 369; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, III, 27; Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 283.

⁸⁷³ Ebû Osman, Saïd b. Mansûr, *es-Sünen I-II*, Tahkîk: Habîbürrahmân el-A'zamî, ed-Dâru's-Selefi, Hind 1982, I, 356; Beyhakî, *es-Sünenü's-Sağîr*, III, 129. Hadîsi Taberânî Abdullah b. Abbâs'tan, Abdurrezzâk İbnü'l-Müseyyeb'den, İbn Ebî Şeybe Süleymân b. Yesâr ve İkrime'den maktû olarak rivâyet etmişlerdir. Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, IX/337; Abdurrezzâk, *el-Musannef*, VII, 236; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 101.

rivâyetin ister hür isterse köle olsun erkekler hakkında muteber olduğunu söylemişlerdir. Hz. Ali ve İbn Mes'ûd ise rivâyetin kadınlarla ilgili kısmının geçerli olduğu kanaâtinde olmuşlardır. Abdullah b. Ömer ise hem kadın hem de erkeklerden köle olanlar için geçerli olduğuna hükmetmiştir. Bu durum göstermektedir ki sahâbe, Zeyd b. Sâbit yanlarında olduğu hâlde rivâyet ile amel etmemiş; kendi ictihâtlarıyla hükmetmişlerdir. Böyle bir durumda Zeyd b. Sâbit'e isnad edilen bu rivâyetin ya sahîh olmadığını ya da mensûh olduğunu söylemekten başka bir yol kalmamaktadır.⁸⁷⁴

Sahâbenin ihtilâf ettiği konulardan birisi de çocuğun mâlına zekât düşüp düşmeyeceğidir. Hz. Ali, İbn Abbâs ve Hanefîlere göre çocuğun mâlına zekât terettüp etmez. Hz. Ömer, Hz. Âişe ve Şâfîlere göre çocuğun mâlından zekât verilmesi gerekir. İbn Mes'ûd'a göre ise, çocuğun vâsisi yılların hesabını yapar ve çocuk bülûğ vaktine ulaşınca ne kadar zekât borcu olduğunu ona bildirir. Sonrasında bu zekâtı ödeyip ödememek çocuğa kalmıştır. Ancak bütün bu tartışmalar esnasında Amr b. Şuayb'dan babası ve dedesi tarikiyle rivâyet edilen "*Kim, mâlı olan bir yetimin velisi olursa o mâlı ticarete değerlendirsin ve o mâlı zekâtın yiyip tüketmesine terk etmesin*"⁸⁷⁵ hadîsi gündeme gelmemiştir. Bâbertî'ye göre, şâyet hadîs sahîh olsaydı, ihtilâf ortaya çıkınca, delil ihtiyacı mutlaka bu rivâyetin gündeme gelmesine sebep olurdu. Ayrıca sahâbe bu hadîsle ihticâc etmiş olsalardı Abdullah b. Amr'dan nakledilen bu rivâyet sahâbe fetvalarından daha meşhûr olurdu. Bu da göstermektedir ki sahâbenin ihtilâf ettiği bir konuda nakledilen bu rivâyet sahîh değildir.⁸⁷⁶

⁸⁷⁴ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 284.

⁸⁷⁵ Tirmizî, *Zekât*: 15.

⁸⁷⁶ Bâbertî, *et-Takrîr*, IV, 285.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÂBERTÎ'NİN HADİS ŞERHÇİLİĞİ

Çalışmamızın giriş kısmında belirttiğimiz üzere Ekmelüddîn Bâbertî, İslâmî ilimlerin hemen hemen her alanında telif, şerh ve haşiye türü eserler yazmış bir âlimdir. Çalışmamızda sık sık müracaat ettiğimiz ve Bâbertî'nin hadîs alanında kaleme aldığı tek eser olan⁸⁷⁷ *Tuhfetü'l-Ebrâr fî Şerhi Meşâriki'l-Envâr* isimli eserin birçok yazma nüshası olmakla birlikte baskısı henüz yapılmamıştır.

Tuhfetü'l-Ebrâr'ın Türkiye'de ve diğer İslâm ülkelerinde sayısı yüze ulaşan nüshaları mevcuttur. Bunlar arasında tespit edebildiğimiz en eski nüsha Abdülkerim b. Nûh Fakîh er-Rûmî tarafından h. 780 tarihinde istinsah edilen ve Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, 05 Ba 1252 numarada kayıtlı olmaktadır. *Tuhfetü'l-Ebrâr*'ın ayrıca Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi 16 Ha 346 numarada kayıtlı, müstensîhi bilinmeyen fakat istinsâh tarihi h. 783 olarak verilen bir nüshası ve Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi 34 Fa 333 numarada Abdurrahmân isminde bir müstensîh tarafından yazılmış h. 784 tarihli bir nüshası daha vardır. Bu da göstermektedir ki Ekmelüddin Bâbertî'nin şerhi daha vefatından önce (h. 786/1384) ilim çevrelerinde kabul görmüş ve birçok kez istinsâha medar olmuştur.

Bâbertî'nin şerhini yaptığı *Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye min Sihâhi'l-Ahbâri'l-Mustafaviyye* isimli eser, Radıyyüddîn Hasan b. Muhammed es-Sâğâni (h. 650/1252) tarafından, kendisinin daha önce kaleme aldığı *Misbâhu'd-Dücâ ve eş-Şemsü'l-Münîre* isimli eserlerine el-Kudâî'nin (h. 454/1062) *Müsnedü's-Şihâb* ve Ebu'l-Abbâs el-Uklîşî'nin (h. 550/1155) *en-Necmü min Kelâmi Seyyidi'l-Arab ve'l-Acem*'inden seçtiği bazı hadîsleri ekleyerek oluşturmuştur.⁸⁷⁸

Meşâriku'l-Envâr'daki hadîs sayısı, şerhi olan *Mebârik*'in Eşref b. Abdulkasûd b. Abdurrahîm tahkikiyle yapılan baskısına göre 2276⁸⁷⁹, yine *Meşârik* şarihlerinden Affüddîn el-Kazerûni'ye göre 2246'dır. Abdurrahîm el-Hüseynî tarafından 1173 tarihinde istinsah edilen *Tuhfetü'l-Ebrâr* nüshasının giriş kısmındaki ta'lîke göre ise

⁸⁷⁷ Muhammed Beyler, "Ekmelüddîn Bâbertî'nin Hadîs Şerhçiliği", 165.

⁸⁷⁸ İbn Melek, Abdullatîf b. Abdulazîz, *Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr I-III*, Tahkik: Eşref b. Abdulkasûd b. Abdurrahîm, Dâru'l-Cil, Beyrût 1995, I, 6.

⁸⁷⁹ İbn Melek, *Mebâriku'l-Ezhâr*, III, 415.

Meşârik'te; 1051'i muttefekun aleyh, 325'i sadece Buhârî ve 875'i sadece Müslim tarafından tahrîc edilen 2251 hadîs vardır.⁸⁸⁰

Sâğânî, eserini Arapça bazı gramer terimlerine göre düzenlemiş ve bu yönüyle başka milletlere mensup müslümanların hem Arapça öğrenimine hem de sünnetin bu toplumlara yön vermesine katkı sağlamıştır.⁸⁸¹ Eserini oniki baba ayıran müellif, bablar arasındaki sıralamada alfabetik sıralamayı esas almış ve her babı kendi içinde fasıllara ayırmıştır. Buhârî'den tahrîc ettiği rivâyetlerin başına (خ), Müslim'den tahrîc ettiklerinin başına (ا) ve muttefekun aleyh olan rivâyetlerin başına ise (ق) remizlerini koymuştur. Hadîsleri takti' yaparak alan Sâğânî, yer yer Kudâî ve Uklîşî'nin arasındaki rivâyet farklarına da işaret etmiştir. Sâğânî'nin yaptığı en önemli yenilik eserine "içindekiler" başlığı eklemesidir.⁸⁸² Bu fihrist elimizdeki birçok *Mebarik* ve *Tuhfetü'l-Ebrâr* nüshalarında yer almamakla birlikte, çalışmamıza esas nüshanın her iki cildin başında içindekiler yer almaktadır. Buna göre *Meşârik* oniki bâbtan oluşmaktadır. Birinci cildin içerisinde beş bâb bulunmaktadır.

Birinci bâb ism-i mevsûl, ism-i şart ve istifham olan مِنْ ile başlayan hadîsler,

İkinci bâb إِنَّ ve onunla bağlantılı olan إِنَّكَ، إِنَّهُمْ، إِنَّهُ، أَنَا، أَنِّي ve diğerleri ile başlayan hadîsler,

Üçüncü bâb لَا ile başlayan hadîsler,

Dördüncü bâb إِذَا / إِذْ ile başlayan hadîsler,

Beşinci bâb nâfiye, istifhamiyye, haberiyye, şartiyye ve mevsûle مَا ile başlayan hadîsler.

Yazma nüshanın ikinci cildi beşinci bâbtan kalan nidâ harfleri يَا / أَيُّهَا ve bunların muzaf olduğu kelime ile başlayan hadîsler,

Altıncı bâb لَيْسَ، نَعَمْ / بَلَى، بَيْنَمَا، لَعْنُ اللَّهِ، لَوْ / لَوْلَا، إِنَّ شَرْطِيَّةً، خَيْرٌ، أَفْعَلُ، كَلَّ، قَدْ / لَقَدْ ile başlayan hadîsler,

⁸⁸⁰ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 2.

⁸⁸¹ İbrâhîm Hatipoğlu, "Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye", *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, Ankara 2004, XXIX/361.

⁸⁸² İbn Melek, *Mebâriku'l-Ezhâr*, I, 7-8.

Yedinci bâb أيما، أيكم، أيّ، همزة الإستفهامية، ألا، ألم، أفلا، أليس، أو، أما، مثل، أيكم، أنا، دونكم، أما
 أما ile başlayan hadîsler,

Sekizinci bâb الذي نفس محمد ve والله şeklinde yemin ile ve yakın gelecek ifade eden muzârî, malûm muzârî ve mechûl muzârî ile başlayan hadîsler,

Dokuzuncu bölüm malûm mazî fiil, mechûl mâzî fiil ve هل ile ve emir fiil başlayan hadîsler,

Onuncu bâb lâmu'l-ibtida ve daha başka şekillerde başlayan hadîsler,

Onbirinci bâb kudsî hadîsler,

Onikinci bâb duâ hadîslerinden oluşmaktadır.⁸⁸³

Çalışmamıza esas aldığımız, gâyet iyi muhafaza edilmiş ve hattı kolay okunabilir olan bu nüsha Mekke-i Mükerreme şâhis kütüphanelerinden Şîrvânîzâde Mehmed Rüşdi Paşa kütüphanesinde 1084-1085 numaralarda kayıtlı olup iki cilt ve toplamda 850 sahifedir.

Bununla birlikte *Meşarîku'l-Envâr*'ın en meşhûr şerhi olan ve İbn Melek (ö. 821/1418) tarafından kaleme alınan ve defalarca baskısı yapılan *Mebâriku'l-Ezhâr fi Şerhi Meşâriku'l-Envâr*'dan da çokça faydalanılmıştır. İbn Melek, hadîsin râvileri hakkında genel bilgi verdikten sonra müşkîl ve garîb kelimeleri açıklamış, başka tariklerde yer alan lafız farklılıklarına işaret etmiş, rivâyetin kapsamına giren itikâdî ve fikhî tartışmalara yer vermiş ve hadîslerden fikhî hükümler çıkarmıştır. Yine İbn Melek'in sıkça başvurduğu şerh usûlü hadîsi âyet ve hadîslerden yararlanarak şerh etmektir.⁸⁸⁴

3.1. HADÎS ŞERH GELENEĞİ

Hadîs ilimlerinde şerh; “*Bir hadîsin veya bir hadîs kitâbında yer alan rivâyetlerin kelime ve kavramlarını açıklamak, anlaşılması zor yerlerini izah etmek, i'rabını belirtmek, hadîsten çıkan hükümlere yer vermek*”⁸⁸⁵ anlamlarında kullanılır. Ayrıca

⁸⁸³ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. I, 1, II, 1.

⁸⁸⁴ İbn Melek, *Mebâriku'l-Ezhâr*, I, 41- 45, 52, 54, 56, 63, 65.

⁸⁸⁵ Mehmet Efendioğlu, “Şerh (Hadîs)”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2010, XXXVIII, 559.

Meâlimü's-Sünen, Fethu'l-Bârî, Umdetu'l-Kârî, Ârizatu'l-Ahvezî gibi meşhûr hadîs şerh kitaplarına göz atınca kelimelerin zabtı, senedin durumu, râvilerin cerh ve ta'dîli, hadîsin sıhhati, rivâyetin âyet ve diğêr hadîslerle muvafakat veya muhâlefeti, sebeb-i vurûdu, metnin sarf-nahiv açısından tahlili, rivâyetin mezhep görüşleriyle ilişkisi ve önceki şârihlerin vermiş olduğu mânâların kritiği gibi daha pek çok mânâları içerdiiği görölr. ⁸⁸⁶

Aslında Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) de ifade ettiği gibi her eser yeni bir şeyler ortaya koymak, noksanları tamamlamak, kapalı hususları izah etmek, dağınık bilgileri toparlamak, karışık olanları sıralamak, hataları düzeltmek ve gereksiz tafsilatları kaldırmak için te'lif edilir. ⁸⁸⁷ Aslında hiçbir müellif, eserinde ziyâde, noksan, kapalılık veya anlaşılmaızlık olsun istemez. Fakat zamanla ilmî birikimdeki değişim ve eserlerden beklentilerin farklılaşması gibi sebepler, her devirde te'lifatın tekrar gözden geçirilmesini kaçınılmaz kılmıştır. Hadîs şerhleri ise cevâmîü'l-kelim olan Rasûlullah'ın sözlerinin daha iyi anlaşılması ve rivâyetin bizlere ulaşmcaya kadar geçirmiş olduğu sürecin sıhhatini ortaya koymak için kaleme alınmıştır. Bu sebeple ilk dönem şerhleri, daha ziyâde hadîslerdeki garîb kelimeleri açıklamak ve yanlış anlamaların önüne geçmek üzere yazılmış lügat türü eserlerdir.

Hâkim en-Neysâbüri, bu alandaki ilk çabayı etbâu't-tabiînden Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî ve Şu'be b. el-Haccâc'ın verdiği ama ilk eserin Nadr b. Şümeyl (ö. 204/820), en kapsamlısının ise Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) tarafından te'lif edildiğini belirtir. ⁸⁸⁸ Hadîslerin genel mânâsına dair eserler ise IV. yüzyılda Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Şerhu Müşkili'l-Âsar* ve *Şerhu Meâni'l-Âsar* ve İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadîs* ile başlamıştır. Bugünkü mânâda telif edilmiş şerh türü ilk eserler ise Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Sahîh-i Buhârî şerhi A'lâmu'l-Hadîs* ve Sünen-i Ebî Davûd şerhi *Meâlimü's-Sünen*'idir.

⁸⁸⁶ İbnü'l-Esîr, Mücdüddîn, *Câmiu'l-Usûl fi Ehâdisi'r-Rasûl I-XII*, Tahkîk: Abdulkadir Arnaût, Mektebetü Dâri'l-Beyân, Byy. 1972, I, 45-46; Sakallı, *Hadîs Tartışmaları*, 13, 35; Türcan, *Hadîs Şerh Geleneği*, 53.

⁸⁸⁷ Katib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 38.

⁸⁸⁸ Hâkim en-Neysâbüri, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*, 88.

3.2. HADİS ŞERH METODU

Bâbertî, şerhinde Sâğânî'nin tertibine sadık kalmış ve mukaddime kısmındaki cümleleri bölmeden (قال) diyerek vermiş, sonuna ise yaprak şeklinde bir işaret koymuştur. Hadîsleri ise müellifin usûlüyle önce bab başlıkları, ardından Buhârî ve Müslim remizleri ile vermiş, sonuna “el-Hadîse” kaydını ekleyerek şerh ile karışmasını önlemiştir.⁸⁸⁹

Bâbertî, hadîsleri şerh ederken önce kelime mânâlarını verip, sarfî ve nahvî tahlillerini yaptıktan sonra, zaman zaman terim anlamlarına değinmiştir. Hadîste belâgatle ilgili bir durum varsa doyurucu izahlar yapmış ve hadîsin mânâsını âyet ve hadîslerle açıklamaya çalışmıştır. Hadîs, kelâmî veya fikhî bir meseleyi içeriyorsa mezhepler arası ihtilâflara değinmiş, kelâmî meselelerde özellikle Mu'tezile'ye, fikhî meselelerde ise Şâfiî'ye cevap vermiştir. Yer yer hadîs ve fıkıh usûlüne değinmiş ve bazen meselenin tafsilatı için kendi eserlerine atıfta bulunmuştur. Yani müellif, okuyucunun bir hadîsin şerhinde bulmak istediği her türlü bilgiyi ismiyle müsemma olan bu şerhte vermiştir.⁸⁹⁰ Şimdi bu hususları genişçe ele alacağız.

3.2.1. Hadîsi Arap Dili ve Belâgatı Açısından Tahlili

Kelime tahlilleri, Bâbertî'nin şerh usûlünde önemli bir yer tutar. Bâbertî öncelikle kelimelerin zabtına yani fiillerin ve isimlerin harekeleri ve nasıl okunacaklarına dair açıklamalar yapar. Böylece hem kelimelerin yanlış okunmasını engellemiş hem de bu okumaların mânâyâ yükleyeceği yanlış anlamların önüne geçmiş olur. Mesela: Bâbertî

(م) معمر بن عبد الله بن نافع رضي الله تعالى عنه : "من إحتكر فهو خاطيء"⁸⁹¹

rivâyetinde hadîsin sahâbî râvisinin isminin zabtını “mim” harfleri fethalı, “ayn” harfî ise noktasız ve sakin olarak “Ma'mer” diye okunacağını belirtmiştir.⁸⁹² Çünkü bu ismin

⁸⁸⁹ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 7-19, 20, 21, 22, 23 vd.

⁸⁹⁰ تحفة أراپا da meyvenin turfandasına ve bir kimseye iyilik ve lütuf olarak yapılan ihšana denilir.

Hâkim'den gelen bir rivâyette الموت تحفة المؤمن الموت yani “ölüm, mümine lütuftur” diye geçmektedir. Çünkü mümine dünyada meşakkat olup da ahirette Allah'ın rızasına ulaştıracak tek şey ölümdür. Araplar da hurma için تحفة الأبرار “büyüğe ikram, küçüğü sevindiren” derler. Bu bağlamda تحفة الأبرار Meşâriku'l-Envâr'ın şerhini isteyen iyi kimselere ikram, olarak tercüme edilebilir. Bkz: İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, IX/17; Hâkim en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, IV, 355.

⁸⁹¹ Müslim, *Musâkât*: 26.

⁸⁹² Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 24.

zabtı yapılmayınca “Muammer” şeklinde okunmaya müsaittir ve mütedavel şerhlerin birisinde, rivâyette iki kez zikredilen sahâbî ismi birinde Muammer, diğerinde Ma’mer olarak yazılmıştır.⁸⁹³ Bâbertî

(م) عدي بن عميرة رضي الله عنه : " من إستعملناه منكم على عمل فكتمنا مخيطا فما فوقه، كان غلولا

يأتي به يوم القيامة. ⁸⁹⁴

rivâyetinin râvisinin ismi hakkında “عميرة” ismi, noktasız ayn harfi fethalı, mim kesralı, ra harfi noktasız ve fethalı okunur. إستعملناه kelimesi, onu görevli yaptık anlamındadır ve kelimenin if’âl ve istif’âl babları aynı mânâya gelir. فكتمنا kelimesi mim harfinin fethası ile okunur, ‘bizden gizlerse’ mânâsına gelir, masdarı ise كتمانا / كتما dir⁸⁹⁵ şeklinde açıklamalar yapar. Bâbertî

(م) سعد بن أبي وقاص رضي الله عنه: " من اكل سبع تمرات مما بين لابتيها حين يصبح لم يضره سمّ

حتى يمسي. ⁸⁹⁶

rivâyeti hakkında ise “اللابية” kelimesi, mim harfi fethalı olarak okunur ve çoğuldur. اللابة siyah taşlı, yanardağ bölgesine denilir ve ismin çoğulu لوب / لاب şeklinde gelir. سمّ kelimesi zehir demektir ve dilbilimcilere göre “sin” harfi üç hareke ile de okunabilir...⁸⁹⁷ der.

Bâbertî bazen kendi kullandığı kelimelerin bile zabtını verir. İbn Ömer’den rivâyet olunan “Kim aşılınmış bir hurma bahçesi satın alırsa, şart koşmamışsa hurması satıcıya aittir. Kim bir köle satın alırsa, şart koşmadıkça kölenin mâlı satıcıya aittir”⁸⁹⁸ hadîsini şerh ederken hurmaların aşılınmasına dair kullandığı كفى kelimesinin “kâf” harfinin dammeli, “ra” harfinin şeddeli, “fe” harfinin ise fethalı veya dammeli okunabileceğini söyler.⁸⁹⁹ Çünkü kelime, bu okunuş ile hurma tomurcuklarını saran en dış kabuk anlamındadır.⁹⁰⁰ Aksi durumda birçok okuyucunun kelimeyi ism-i tafdîl, ism-i mansûb v.b. kalıplarda okuması ve uzak tevillere düşmesi kaçınılmazdır. Bâbertî’nin, kelimelerin zabtındaki bu hassasiyeti, onun Türk kökenli olması ve Arapça’ya

⁸⁹³ Ahmed Davutoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, IV, 99.

⁸⁹⁴ Müslim, İmâre: 30.

⁸⁹⁵ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 27-28.

⁸⁹⁶ Müslim, Eşribe: 27.

⁸⁹⁷ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 35.

⁸⁹⁸ Müslim, Büyû: 15.

⁸⁹⁹ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 22.

⁹⁰⁰ Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, XIV, 59; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 149.

vukûfiyetine rağmen anadili olmadığı için basit yanlışlara düşmeme çabası olarak da değerlendirilebilir.

3.2.1.1. Sarf Yönünden Tahlili

Arap dilinde sarf, kelimenin yapısıyla ilgilenen ilim dalıdır. Yani fiil veya mastar kökünden türetilen mücerred ve mezid kalıplar ile bunların harf ve harekelerinde değişikliğe sebep olan ibdal, i'lâl, hazif ve idgâm gibi durumlar incelenir. Ayrıca gerek kök gerekse türemiş fiil kalıplarından elde edilen isimler ve bu isimlerin müfred, tesniye, cemi, müzekker ve müennes şekillerini yapmak da yine bu ilmin konularındandır.⁹⁰¹

Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*'da kelimelerin vezinleri, müfred-cemi sigaları ve varsa kelimedeki ibdâl ve i'lâl gibi durumları yer yer eski kaynaklara da müracaatla izah eder. Mesela Bâbertî,

(ق) زيد بن خالد الجهني رضي الله عنه : "من أوى ضالة فهو ضال ما لم يعرفها."⁹⁰²

hadîsi hakkında şu sarfî tahlillerde bulunur. "أوى kelimesi, hemzenin meddiyle ve kasıryla (yani mücerred ve mezid olarak) okunabilir. Ezherî, maksûr haliyle de müteaddî olabileceğini söylemektedir. ضالة kelimesi müzekker ve müennesler için ortak kullanılır, akılsızlar için kullanılabileceği de söylenmiştir."⁹⁰³

İbn Abbâs'tan gelen bir rivâyetteki

" . . . صبّ في أذنيه الآنك يوم القيامة."⁹⁰⁴

cümlesinde yer alan kelimeler hakkında ise "الآنك kelimesi için Ebu'l-Münzir, Kasam b. Ma'n'ın bir bedeviyi bu kelimeyi هذا رصاص أنك şeklinde kullanırken işittiğini nakletmiştir. Bu kalıpta tekil olarak sadece bu kelime vardır. Halil, "ef'ulu" vezninden

⁹⁰¹ Ebû Bekr el-Cürçânî, *el-Miftâh fi's-Sarf*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1987, 26; Galâyînî, *Câmiu'd-Durûsi'l-Arabiyye*, 8; Hulusi Kılıç, "Sarf", *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2009, XXXVI, 136.

⁹⁰² Müslim, Lukâta: 12.

⁹⁰³ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 22.

⁹⁰⁴ Buhârî, Ta'bir: 45.

ancak cemilerin geldiğini söylemiştir. الأناكُ lafzının “fâul” vezninde geldiği söylene dahi o da şaz bir kullanımdır”⁹⁰⁵ şeklinde tahlillerde bulunur. Bâbertî,

(م) عبد المطلب بن ربيعة رضي الله عنه: " لا تحلّ الصدقة لآل محمد ، إنما هي أوساخ الناس. " ⁹⁰⁶

şeklindeki rivâyette geçen آل kelimesini şerh ederken; “آل kelimesinin aslı اهل dir. Çünkü ism-i tasğiri أهيل şeklinde yapılmaktadır. ‘he’ harfi önce hemzeye, ardından elife ibdal olunmuştur. Kisâi’ye göre kelimenin aslı اول ism-i tasğiri de أوئل dir”⁹⁰⁷ der.

Hz. Âişe’den nakledilen

...وَهُوَ فِي غَارِ حِرَاءٍ، فَجَاءَهُ الْمَلَكُ ⁹⁰⁸

lafzında yer alan Hirâ mağarası için Bâbertî, “الغار” mağara veya dağdaki kovuk demektir, çoğulu غيرات şeklinde gelir. حراء ise Mekke’den Minâ’ya giderken Mekke’ye üç mil uzaklıkta ve yolun sol tarafında kalan mağaradır. Müzekkerdir ve sahîh olan görüşe göre munsarîf bir isimdir, demektedir.⁹⁰⁹

3.2.1.2. Nahiv Yönünden Tahlili

Arap dilinin söz dizimi kuralları ile kelimelerin cümle içerisindeki yerine işaret eden son hareketlerini yani i’rab kaidelerini içeren bilim dalına nahiv denir.⁹¹⁰ Arapçadaki terkipler, cümleler ve kelimelerin cümle içerisindeki konumları demek olan âmil-ma’mûl başlıklarının tamamı mütekellimin meramını sahîh bir biçimde ifade edebilmesi ve muhâtabın onun kastettiği mânâyı anlayabilmesi için muhtaç olduğu temel bilgilerdir.

Bâbertî hadîsleri şerh ederken bu konularda izaha ihtiyaç olan yerlerde gerekli açıklamaları önceki âlimlerden de nakillerle yapmıştır. Mesela;

(ق) سعيد بن يزيد رضي الله عنه : " من أخذ شبراً من الأرض ظلماً طوّقه الى سبع أرضين. " ⁹¹¹

⁹⁰⁵ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 28.

⁹⁰⁶ Müslim, *Zekât*: 167.

⁹⁰⁷ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 212.

⁹⁰⁸ Buhârî, *Bed'u'l-Vahy*: 1, *Tefsîrü'l-Kur'ân*: 350; Müslim, *Îmân*: 252.

⁹⁰⁹ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 420.

⁹¹⁰ Galâyîni, *Câmiu'd-Durûsi'l-Arabiyye*, 8; İsmail Durmuş, “Nahiv”, *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2006, XXXII, 300.

⁹¹¹ Buhârî, *Bedu'l-Halk*: 2, Müslim, *İstikrâz*: 137.

hadîsi hakkında şu nahvî tahlilleri yapar: “أخذ nin mansup olması, mefulü leh veya أخذ nin failinden hâl veya أخذاً ظلماً diye takdir edilebilecek mahzûf bir mastardan sıfat olmasındandır... طَوْقَهُ fiilindeki müstetir zamir fâil konumundadır ve من ‘e racidir, bariz zamir ise شَيْراً’ e racidir.”⁹¹² Bâbertî vahyin ilk gelişi hakkındaki Hz. Âişe rivâyetini şerh ederken;

فَقَالَ: أَفْرَأ، قَالَ: "مَا أَنَا بِقَارِي"

“Bunun anlamı ‘okumayı güzel yapamıyorum’ demektir. Dolayısıyla buradaki (ما) nafiye dir. Bazılarının onu istifhamiyye kabul etmesi ve haberin başına (ب) gelmesi zayıf bir görüştür” demektir.⁹¹³

(ق) أَبُو مُوسَى رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: "إِنَّ مِثْلِي وَمِثْلَ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ كَمِثْلِ رَجُلٍ . . . وَ إِنِّي أَنَا النَّذِيرُ الْعَرِيَانُ

فَالْتَّجَاءُ . . ."⁹¹⁴

Hadîsindeki cümleler hakkında; “فالتَّجَاءُ kelimesinin hemzesi memdûd veya maksûr olabilir, mânâsı ‘acele ediniz’ demektir. Mansûb olması ise mastar veya iğrâ olmasındandır.⁹¹⁵ Fakat iğrâ olması daha doğrudur... مِثْلَ مَا بَعَثَنِي اللَّهُ بِهِ cümlesi İN زَيْدًا و عمرواً قائمان cümlesi de haberidir. Cümlenin böyle gelmesi مِثْلَ رَجُلٍ nin ismi, İN cümlesinde olduğu gibidir...⁹¹⁶ şeklinde nahvî açıklamalar yapmıştır. Bâbertî,

(م) أَبُو سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: "إِنَّ مِنْ أَشْرَّ النَّاسِ عِنْدَ اللَّهِ مَنْزِلَةَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ . . ."⁹¹⁷

hadîsi hakkında ise “Kadı İyâz; rivâyetteki ism-i tafdil أَشْرَّ şeklinde elif ile gelmiştir. Nahivciler ise bunun câiz olmadığını ve شَرَّ مِنْهُ / خَيْرَ مِنْهُ şeklinde elifsiz olarak kullanılacağını söylerler. Hâlbuki sahîh rivâyetlerde her iki şekilde de gelmiş olması câiz olduğuna hüccettir, demiştir... مَنْزِلَةَ kelimesi de temyîz üzere mansûbtur⁹¹⁸ der.

⁹¹² Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 24.

⁹¹³ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 420.

⁹¹⁴ Buhârî, Rikâk: 26; Müslim, Fedâil: 16.

⁹¹⁵ İğra: Muhatabı iyi bir iş yapmaya sevk etmek için harf-i tarifli mansup bir isim öncesine atfedilir. Bkz: Mustafa Meral Çörtü, *Nahiv*, İFAV, İstanbul 2001, 278-279.

⁹¹⁶ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 216-217.

⁹¹⁷ Müslim, Nikâh: 123.

⁹¹⁸ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 222.

(ق) أبو هريرة رضي الله عنه: "من أنفق زوجين في سبيل الله دعاه خزنة الجنة كلَّ خزنة بابٍ : أي فُلْ

هَلَمْ، . . . 919"

Ebû Hureyre rivâyetinin tahlilini ise şöyle yapmıştır. "كَلَّ خزنة بابٍ" terkibi öncesinden bedeli kü'l'dür. فُلْ nida harfidir. فُلْ kelimesinin 'lam' harfi çoğunluğa göre sükûn ile okunur, fakat fethalı ve dammeli de okunabileceği rivâyet olunmuştur. Sîbeveyh'e göre bu kelime terhîm değil, nidâdır ve mürtecel sigadır. Çünkü terhîmin şartı son iki harf hazfedildikten sonra üç harf kalmasıdır. Bazılarına göre ise فلان kelimesinden terhîmdir. Nûn harfi terhîmden, elif harfi ise sakin olduğu için hazfedilmiştir. هَلَمْ kelimesi tenbîh harfi olan 'he' ve 'lümme' kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur. Basra ve Kûfe'lilere göre ise 'hel' ve 'emme' kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur. Hicazlılar, bu kelimenin tesniye, cemi, müzekker, müennes benzeri sarfinin yapılmayacağı, Benî Temîm ise yapılacağı görüşündedir..."⁹²⁰

3.2.1.3. Belâgat Yönünden Tahlili

Bâbertî'nin hadîsleri şerh ederken belâgat ilmine dair verdiği tafsilatlar bu alandaki yetkinliğini gösterir niteliktedir. Hadîslerin doğru anlaşılabilmesi için Beyân, Meânî ve Bedî'in konularının tamamına dair yeterli açıklamalar *Tuhfetü'l-Ebrâr*'da mevcuttur. Mesela o,

"من آوى ضالة فهو ضال، ما لم يعرّفها. 921"

rivâyeti hakkında "Buradaki "dalâl" eğer hakîkî mânâsında ise ahirete nispet olunur ve anlamı buluntu ilanını kasten terk ettiği için "günahkâr" demektir. Şâyet mecâzî mânâsı kastedilmişse dünyaya nispet edilir ve anlamı, ilanını terk ettiği mâl yanında telef olursa tazmîn mânâsında "borçlu" olur. Bu anlamların ضال lafzıyla kullanılması müşâkele içindir"⁹²² der.

Hadîsi doğru anlayabilmek için bedî' ilminin başlıklarından olan müşâkele sanatının bilinmesi gerekir. Çünkü müşâkele, edebî bir amaç veya nükte için kelimenin başka bir anlamda tekrar edilmesidir. Bu durumda müsahib denilen ve tekrar edilmiş

⁹¹⁹ Buhârî, Cihâd; 37; Müslim, Zekât: 86.

⁹²⁰ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 26.

⁹²¹ Müslim, Lukata: 12.

⁹²² Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 22.

olan kelime lafız bakımından birinciye benzemekle birlikte anlamı başkadır.⁹²³ Bundan dolayı;

و مكروا و مكر الله و الله خير الماكرين

âyeti tercüme edilirken “(Yahudiler) tuzak kurdular, Allah da onların tuzaklarını bozdu. Evet, Allah en iyi tuzak bozucudur” diye tercüme edilmesi hem Yüce Allah’a tuzak kurmak gibi kötü bir sıfat atfetmemek, hem de tahkîki müşâkele denilen edebî sanat sebebiyle kelimeye farklı bir anlam vermek içindir.⁹²⁵ Müşâkele sanatı doğrultusunda rivâyetin tercümesi “Her kim kayıp bir mâl alırsa, ilan etmediği sürece günahkâr (ve tazmine mahkûm) olur” şeklinde yapılmalıdır.⁹²⁶

(ق) أبو شريح الخزاعي رضي الله عنه : "...إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ أَذِنَ لِرَسُولِهِ وَلَمْ يَأْذَنْ لَكُمْ، إِنَّمَا أَذِنَ لِي فِيهَا

سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ، وَقَدْ عَادَتْ حُرْمَتُهَا الْيَوْمَ كَحُرْمَتِهَا بِالْأَمْسِ، وَلْيَبْلُغِ الشَّاهِدُ الْعَائِبَ"⁹²⁷

Bâbertî, Ebû Şureyh'ten nakledin bu rivâyetin şerhini yaparken de şöyle demektedir. “Rasûlullah burada iltifat sanatı⁹²⁸ yapmaktadır. Çünkü cümlesinin baş tarafında أَذِنَ لِرَسُولِهِ şeklinde gaib olarak kullandı; أَذِنَ لِي şeklinde birinci tekil şahıs olarak kullanmadı. Böylece gaib hitabı ile ruhsat verilen kişinin, şeriatı tebliğ ile görevli Allah'ın elçisi olduğunu izhar etti. Sonra cümlesinin devamında إِنَّمَا أَذِنَ لِي şeklinde mütekellim sigasına dönerek Mekke ile ilgili bu ruhsatın sadece kendisine mahsus olduğuna vurgu yaptı.”⁹²⁹

Bâbertî, Ebû Hureyre'den rivâyet edilen;

⁹²³ İsmail Durmuş, “Müşâkele”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2006, XXXII, 154.

⁹²⁴ Âl-i İmrân: 3/54.

⁹²⁵ Hayrettin Karaman vd. , *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I, 583.

⁹²⁶ Hadîs dilimize farklı şekillerde tercüme edilmiştir. “Her kim kayıp bir hayvanı evine kaparsa onu i'lân etmedikçe kendisi kayıptır.” bkz. Ahmed Davutoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, X/466; “Kim yitik bir hayvanı yanında barındırırsa onu ilan etmediği müddetçe sapık bir kimsedir.” bkz. Hanifi Akın, *Sahîh-i Müslim Muhtasarı I-III*, Polen Yayınları, İstanbul 2008, II, 1533.

⁹²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXVI, 294, LXV, 140; Buhârî, *Fadlu'l-İlm*: 37; Cezâu's-Sayd: 6; Müslim, Hac: 446.

⁹²⁸ İltifat sanatı, muhatabın ilgisini uyandırmak ve anlatılan konunun önemine dikkat çekmek için sözün içerisinde şahıs, zaman veya yer değişikliği yapmaktır. Âyetlerde de çokça kullanılan bu edebî sanat meânî ilminin içerisinde yer alır. Şahıs veya zamir değişikliği yapılırken genelde gaibden muhâtaba veya mütekellime geçiş yapılır. Ayrıntı için bkz. İsmail Durmuş, “İltifât”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2000, XXII, 152.

⁹²⁹ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 218.

(م) أبو هريرة رضي الله عنه : "إِنَّ مَثَلِي وَمَثَلُ الْأَنْبِيَاءِ مِنْ قَبْلِي كَمَثَلِ رَجُلٍ بَنَى بِنْيَانًا فَأَحْسَنَهُ وَ أَجْمَلَهُ إِلَّا

موضع لبنة من زاوية من زواياه . . . 930"

şeklindeki hadîs için de şöyle der: "... (bu rivâyette) teşbîh-i mürekkeb-i aklî vardır. Çünkü vech-i şebeh, müşebbehün bih ile müşebbeh arasında var olan birçok benzerlikten seçilmiştir. Sanki Allah (c. c.) "...*O nebilerin sonuncusudur*"⁹³¹ âyetini indirince, inatçılar Hz. Âdem'den beri açık olan nübüvvet kapısının kapanmasını yadırgadılar. Bu rivâyette nübüvvet görevi, kulların maslahatını sağlamak ve dînî hükümleri va'z etmeğe yönelik olduğuna işaretle bir binaya benzetilmiştir. İlâhî görevin tamamlanması da binanın son tuğlasına benzetilerek hem Hz. Peygamber'in şanı yüceltilmiş, hem de inatçılara konu daha iyi anlatılmış oldu..."⁹³²

Bâbertî'nin rivâyette yer alan kelimelerin kullanım şeklini ve anlamını tespit etmek için başvurduğu kaynaklardan birisi de şiidir. Enes (r. a.)'dan rivâyet olunan "Kimi, rızkının çoğalması ve ecelinin gecikmesi mutlu edecekse akrabalarını ziyaret etsin"⁹³³ hadîsinin kelimelerini açıklarken; *عجل في أثره* ecel demektir. Çünkü bir şeyin eseri peşinden gelendir. Ecelde ömrü takip ettiği için "eser" diye isimlendirilmiştir.⁹³⁴ Nitekim Züheyr bir şiirinde;

والمرء ما عاش ممدوداً له أمل ... لا ينتهي العمر حتى ينتهي الأثر

Kişi, ümidi oldukça uzun yaşar,

Ömür bitmez, eseri bitmedikçe, der.⁹³⁵

Aynı şekilde Ebû Şureyh el-Huzâî'den Mekke'nin harem bölgesi olduğu hakkındaki rivâyetin şerhini yaparken hadîste meânî ilmindeki edebî sanatlardan iltifât olduğunu söylemiş⁹³⁶ ve İmruülkays'ın şu şiirini delil getirmiştir.

وَذَلِكَ مِنْ نَبَأِ جَاءَنِي ... وَخُبْرُهُ عَنْ أَبِي الْأَسْوَدِ

⁹³⁰ Buhârî, Menâkib: 18; Müslim, Fedâil: 22.

⁹³¹ Ahzâb: 33/40.

⁹³² Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 215.

⁹³³ Buhârî, Büyû: 13, Edeb: 12; Müslim, el-Birr ve's-Sıla ve'l-Âdâb: 21.

⁹³⁴ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 55.

⁹³⁵ Bâbertî, şiiri Züheyr'e nispet etmektedir. Fakat şiir oğlu Ka'b b. Züheyr'e aittir. Bkz. Semîn el-Halebî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf, *Umdetü'l-Huffâz fi Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz I-IV*, Tahkik: Muhammed Basıl Uyûnu's-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1996, I, 60.

⁹³⁶ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 218.

Sebebi bana gelen bir haberdi

Ebû'l-Esved (in vefatı) hakkında aldığım.⁹³⁷

Bâbertî, Amr b. Anbese'den abdeste dair rivâyet olunan hadîsin son kısmında geçen *ولدتَه أُمّه* ifadesindeki *يوم* kelimesinin mansûb olmasının Arap dili bakımından doğru olduğuna şair Nâbîga ez-Zübânî'nin şu şiirini delil getirmektedir.

على حينَ عاتبت المشيب على الصبا ... فقلت ألما تصح والشيب وازع

İhtiyarlıktan dolayı saba rüzgârını kınadığımda,

Dedim ki, hâla ayılmayacak mısın, beyazlıklar uyarıyor.⁹³⁸

3.2.1.4. Hadîsin Lugâvî Anlamını Tespiti

Önceki başlıklarda kelime veya cümlenin sarf, nahiv ve belâgat açısından değişik yorumlara tabi tutulmasının mânâyı nasıl etkilediğini örneklerle anlatmıştık. Bâbertî, bu yorumları yaptıktan sonra *وكان معنى الحديث* yani “buna göre hadîsin mânâsı...” diyerek hadîsin mânâsını vermektedir.

Mesela Ebû Hureyre'den rivâyet olunan

مَا مِنَ الْأَنْبِيَاءِ نَبِيٍّ إِلَّا أُعْطِيَ مَا مِثْلُهُ آمَنَ عَلَيْهِ الْبَشَرُ وَإِنَّمَا كَانَ الَّذِي أُوتِيَهُ وَحْيًا أَوْحَاهُ اللَّهُ إِلَيَّ، فَأَرْجُو أَنْ

أَكْتَرَهُمْ تَابِعًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ.

“Her peygambere insanların (zorunlu olarak) inandıkları bir mucize verilmiştir. Bana ise Allah'ın vahyi verildi. Bundan dolayı kıyamet gününde ümmeti en çok olan olmayı ümit ediyorum” hadîsini şerh ederken, hadîste geçen (ما) mevsûfe veya mevsûle olabilir, diye i'râbını yapmaktadır.⁹³⁹ Sonra da “hadîsin mânâsına gelince...” diyerek şu açıklamalarda bulunmaktadır. Bazılarına göre hadîsin mânâsı, her peygambere daha öncekilere verilenin bir misli verildi ve insanlar ona iman ettiler. Benim mucizem ise benzeri hiç kimseye verilmeyen Kur'ân'dır ve bundan dolayı ümmeti en çok olmayı ümit ediyorum. Bazılarına göre ise hadîsin mânâsı, bana verilen öncekilerin aksine

⁹³⁷ İmruülkays b. Hacer, *ed-Divân*, Tahkîk: Abdurrahmân el-Mestavî, Dâru'l-Marife, Beyrût 2004, 87.

⁹³⁸ Zevzenî, Hüseyin b. Ahmed, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'i*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût 2005, 40.

⁹³⁹ Bedrüddîn el-Aynî'de hadîste yer alan (ما)'nın mevsûle olduğunu ve ikinci mefûl olarak mansûb olduğunu söylemektedir. Bkz. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XX/13.

hiçbir sihir ve şüphenin yaklaşılamayacağı Kur'ân'dır, çünkü sihirbazlar iplerini Mûsâ'nın (a. s.) asasına benzetmişlerdir. Bâbertî hadîse bu anlamı vermeyi uzak bir ihtimâl olarak görür ve hadîsin lafzı bu mânâyâ gelmez, der. Bâbertî'ye göre hadîsin mânâsı, her peygambere benzer şeyler mucize olarak verilmiştir ve insanlar vahye dayanmadığı için mucize olmama noktasında endişe duymuşlardır. Bana verilen ise doğruluğu diğer mucizelerle teyit edilmiş açık bir vahiydir ve insanlar yalan olabileceği veya vahiy olmama endişesi taşımadıkları için ümmeti ençok olmayı ümit ediyorum, şeklinde olmalıdır.⁹⁴⁰

Bâbertî, İbn Mes'ûd'un rivâyet ettiği Rasûlullah “*Sizden herbirinize cinlerden ve meleklerden bir arkadaş verilmiştir*” buyurdu. Orada bulunanlar, sizde mi? Ya Rasûlallah, diye sordular. O’da “*Evet, fakat Allah ona karşı bana yardım etti de müslüman oldu. Bana ancak hayır telkin eder*” buyurdu⁹⁴¹ hadîsini şerh ederken nahvî açıdan yapılacak tercihin hadîsin mânâsını nasıl etkileyeceği konusunda şöyle demektedir.

...أَنَّ اللَّهَ أَعَانَنِي عَلَيْهِ فَأَسْلَمَ، فَلَا يَأْمُرُنِي إِلَّا بِخَيْرٍ.

İfadesinde yer alan أسلم fiilinin mâzî veya muzârî zamanlı okunması mümkündür. Mâzî okunduğu takdirde hadîsin mânâsı “...o müslüman oldu ve bana ancak hayır söyler” şeklinde olur. Muzârî okunduğunda ise “... Ben teslim olurum ve bana ancak hayır söyler” veya (ف) harfi ta'lîl içindir ve hadîs “... Ben teslim olurum. Çünkü bana ancak hayır söyler” mânâsına gelir.⁹⁴²

3.2.2. Hadîsi Âyetlerle Şerhi

Bâbertî, hadîsleri şerh ederken bir kısım kelimelerin anlamını âyetlerle izah etme ve hadîsin mânâsını âyetlerle destekleme yoluna sıkça başvurur. İlgili âyetler hakkında da tefsir kaynaklarından alıntılar yapar. Meselâ Ebû Hureyre'den gelen şu rivâyetin şerhinde, bazı kelimeleri âyetten hareketle açıklamaktadır.

⁹⁴⁰ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 420.

⁹⁴¹ Müslim, *Sıfatü'l-Kıyâmeti ve'l-Cenneti ve'n-Nâr*: 69-70.

⁹⁴² Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 426.

(م) أبو هريرة رضي الله عنه: "من أنظر معسراً أو وضع له، أظله الله تحت ظل عرشه يوم لا ظل إلا ظله."

943

"... Hadîsteki "inzar" mühlet vermek, "mu'sir" ise darda kalan anlamındadır. Nitekim Yüce Allah âyette "*Borçlu darda ise, eli genişleyinceye kadar ona mühlet verin...*"⁹⁴⁴ buyurmaktadır."⁹⁴⁵

Bâbertî, Bureyde b. Husayb'dan (r. a.) rivâyet olunan "*Kim ikindi namazını terk ederse amelî boşa gider*"⁹⁴⁶ hadîsini şerh ederken de "cezanın ikindi namazıyla sınırlandırılması, insanların o vakitte ticaret ve geçimle meşgul olmaları sebebiyledir. Şöyleki âyette "*Namazlara ve orta namaza devam edin...*"⁹⁴⁷ şeklinde ikindi namazının tekîd ile zikredilmesi bundan dolaydır" demektedir.⁹⁴⁸

(خ) أبو هريرة رضي الله عنه: "من حلف فقال في حلفه بالآلاتِ و العزى، فليقل: لا إله إلا الله."⁹⁴⁹

Yine Ebû Hureyre'nin rivâyetin ettiği bu hadîsin şerhinde Lat ve Uzzâ isimleri hakkında açıklamalar yaptıktan sonra, Uzzâ putunun Gatafan'lılar tarafından kutsal sayıldığını belirtir ve kırılması için Hâlid b. Velîd'in görevlendirildiğini söyler ve Hâlid b. Velîd'in bu süreçte yaşadığı bazı olayları Zemahşerî'nin Keşşâf'ından alıntı yaparak anlatır.⁹⁵⁰

Bâbertî, Ebû'd-Derdâ'dan rivâyet olunan

(م) أبو الدرداء رضي الله عنه: ما طلعت شمسٌ قطَّ إلا بجنيبها ملكان يقولان اللهم عجل لمنفق خلفاً و

عجل لممسك تلفاً.⁹⁵¹

⁹⁴³ Müslim, Zühd ve'r-Rekâik: 74.

⁹⁴⁴ Bakara: 2/280.

⁹⁴⁵ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 26.

⁹⁴⁶ Buhârî, *Mevâkîtü's-Salât*: 16. Bâbertî, Meşarîk müellifi Sâğâni'ye dayanarak hadîsi "müttefekun aleyh" diye rivâyet etmiştir. Fakat hadîs Sahîh-i Müslim'de yer almamaktadır.

⁹⁴⁷ Bakara: 2/238.

⁹⁴⁸ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 29.

⁹⁴⁹ Buhârî, *Eymân ve'n-Nüzûr*: 5.

⁹⁵⁰ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 48.

⁹⁵¹ Ebû'd-Derdâ'dan (r. a.) bu rivâyet farklı lafızlarla rivâyet edilmiştir. Fakat Müslim bu hadîsi Ebû'd-Derdâ'dan değil Ebû Hureyre'den tahrîc etmiştir. Sağâni'nin kitabına aldığı bu rivâyete en yakın lafız için bkz. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, II, 323; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 482. Hadîsin Ebû Hureyre rivâyeti için bkz. Buhârî, *Zekât*: 27; Müslim, *Zekât*: 57, Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XIII, 419, 420.

rivâyetini şerh ederken de bu hadîs Allah Teâlâ'nın “*De ki: Rabbim, kullarından dilediğine bol rızık verir ve (dilediğinden de) kısar. Siz hayıra ne harcarsanız, Allah onun yerine başkasını verir. O, rızık verenlerin en hayırlısıdır*”⁹⁵² âyeti ile muvafıktır ve farz, nafîle bütün sadakaları kapsar, demektedir.⁹⁵³

3.2.3. Hadîsi Hadîslerle Şerhi

Bâbertî, hadîslerin şerhinde âyetlerden yararlandığı gibi gerek kelimelerin izahında, gerekse hadîsin mânâsını açıklamak veya desteklemek için hadîslerden de yararlanmıştı. Şu kadar varki, kullanmış olduğu hadîslerin sıhhati konusunda gerekli hassasiyeti göstermemiş; sahîh rivâyetlerin yanı sıra zayıf, hatta uydurma rivâyetleri de kullanmıştır. Şimdi bunları örnekleriyle ele alalım.

Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'den nakledilen

(ق) أَبُو مُوسَى، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ صَلَّى الْبَرْدَيْنِ دَخَلَ الْجَنَّةَ.

“*Kim serin (vakitteki) iki namazı kılsa cennete girer*”⁹⁵⁴ hadîsini şerh ederken serin vakitteki iki namazı sabah ve ikindi namazı olarak belirtmiş ve delil olarak Fedâle'den (r. a.) rivâyet edilen şu hadîsi nakletmiştir.

“...Rasûlullah bana “İki ikindi namazına dikkat et” buyurdu. Bizim lisanımızda böyle bir kullanım olmadığı için “İki ikindi ne demektir?” diye sordum. Rasûlullah; “*Güneşin doğuşundan ve batışından önceki namaz*” dediler.⁹⁵⁵ Sanki ikindinin sabaha galebesi üzerine ‘iki ikindi’ diye isimlendirilmiştir...”⁹⁵⁶

Bâbertî, İbn Abbâs'tan rivâyet olunan

(ق) ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ مِمَّا يَقُولُ لِأَصْحَابِهِ: مَنْ رَأَى مِنْكُمْ

رُؤْيَا فَلْيَقْصُصْهَا أَعْبُرْهَا لَهُ.

⁹⁵² Sebe': 34/39.

⁹⁵³ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 426.

⁹⁵⁴ Buhârî, *Mevâkîtü's-Salât*: 27; Müslim, *Mesâcid ve Mevâdiu's-Salât*: 210.

⁹⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 344; Ebû Dâvûd, *Salât*: 9.

⁹⁵⁶ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 62.

“Hz. Peygamber ashâbına, “Sizden kim rüya görürse anlatsın ki tabir edeyim”⁹⁵⁷ derdi, hadîsini şerh ederken, sahâbenin rüyasını Rasûlullah’a anlatmasının hükmü üzerinde izahlar yaptıktan sonra meşhûr hadîsleri nakletmiş ve şerhini bu rivâyetler üzerine bina etmiştir.

“... Rasûlullah’dan (a. s.) sonra rüyaların (tabir etmeleri için) sahâbeye anlatılması mendûbtur. Çünkü sahâbenin rüya tabirinde hakka isabet etmeleri kesin değildir. Ebû Bekir’in (r. a.) yapmış olduğu tabir için Rasûlullah (a. s.) “(Rüya yorumunun) bazısında isabet ettin, bazısında hata ettin”⁹⁵⁸ buyurmuşlardır. Fakat sahâbeden sonrasında ise ilim sahibi, dindar ve rüya gören kimseye muhabbeti olana rüyayı anlatmak mübahtır. Olumsuz yorumlar yapacak kimseye ise rüyayı anlatmak yasaklanmıştır. Çünkü Rasûlullah “Rüya anlatılmadıkça (veya yorumlanmadıkça) kuşun ayağındadır. Anlatılınca gerçekleşir”⁹⁵⁹ buyurmuştur.”⁹⁶⁰

Bâbertî, Sehl b. Sad’dan (r. a.) rivâyet edilen “Kim fercini ve dilini koruyacağına dair bana güvence verirse ben de cennet hususunda ona güvence veririm”⁹⁶¹ hadîsini şerh ederken de zayıf bir rivâyet kullanmış ve hadîs “kim fercini zinadan, ağzını haram yemekten ve kendisini ilgilendirmeyen şeyleri konuşmaktan muhafaza edeceğini bana garanti ederse ben de ona cenneti garanti ederim” anlamına gelmektedir, demiştir. Ardından benzer mânâ, Rasûlullah’tan nakledilen;

"من وُقِيَ شَرُّ لِقَلْقَه و قَبْقَه و ذَبَذَه فَقَد وُقِيَ"

“Kim; dilinin, midesinin ve fercinin şerrinden korunmuş ise (bütün şerlerden) korunmuştur”⁹⁶² garîb rivâyette de mevcuttur, şeklinde açıklama yapmıştır.⁹⁶³

Bâbertî, Ebû Hureyre’den (r. a.) rivâyet edilen

(م) أَبُو هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: مَنْ تَابَ قَبْلَ أَنْ تَطْلُعَ الشَّمْسُ مِنْ مَغْرِبِهَا، تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِ.

⁹⁵⁷ Müslim, Rü’yâ: 17. Rivâyet Meşârik ve Tuhfetü’l-Ebrâr’da muttefekun aleyh olarak işaretlenmiştir. Fakat Buhârî’de İbn Abbâs’tan böyle bir rivâyet yoktur. Buhârî rivâyeti Semure b. Cündüb’ten “Rasûlullah ashâbına çokça “içinizde rüya gören var mı?” diye sorardı” şeklindedir. Rivâyet için bkz. Buhârî, Ta’bîr: 48.

⁹⁵⁸ Müslim, Rü’yâ: 3; Tirmizî, Rü’yâ: 10; İbn Mâce, Rü’yâ: 10.

⁹⁵⁹ Tirmizî, Rü’yâ: 6; Dârimî, Rü’yâ: 11; İbn Mâce, Rü’yâ: 6.

⁹⁶⁰ Bâbertî, Tuhfetü’l-Ebrâr, vr. 51.

⁹⁶¹ Buhârî, Hudûd: 19.

⁹⁶² Beyhâkî, Şuabü’l-İmân, Mektebetü’r-Rüşd I-XIV, Tahkik: Abdulâlî Abdulhamîd Hâmid, Riyâd 2003, VII, 291.

⁹⁶³ Bâbertî, Tuhfetü’l-Ebrâr, vr. 43.

“Kim, güneş battığı yerden doğmadan önce tevbe ederse Allah tevbesini kabul eder”⁹⁶⁴ hadîsinin şerhinde tevbe hakkında kısa bir açıklama yaptıktan sonra “Güneşin battığı yerden doğmasının keyfiyeti nedir?” sorusuna İbn Abbâs’tan nakledilen uzunca bir rivâyeti zikreder ve rivâyetin sonunda; “...bu hadîs için ‘aslı yoktur’ denilmektedir. Fakat ben onu bulduğum şekliyle naklettim” der.⁹⁶⁵

Hişâm b. Âmir el-Ensârî’den rivâyet olunan

(م) هِشَامُ بْنُ عَامِرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: مَا بَيْنَ خَلْقِ آدَمَ إِلَى قِيَامِ السَّاعَةِ خَلْقٌ أَكْبَرُ مِنَ الدَّجَالِ.

“Âdem’in yaratılışı ile kıyametin kopması arasında deccâlden daha büyük bir yaratık (hâdise) yoktur”⁹⁶⁶ rivâyetini açıklarken hadîsin zâhirinden deccâlin yaratılış ve cüsse olarak ne kadar büyük olduğunun anlaşıldığını söyler. Sonrada temrîz sîgası ile “merkebine binecek, o merkebin iki kulağı arası kırk zirâdır”⁹⁶⁷ şeklindeki zayıf bir rivâyeti nakleder.⁹⁶⁸

3.2.4. Hadîsi Kelâmî Yönden Şerhi

Bâbertî’nin şerhindeki önemli başlıklardan biri de kelâm ilmiyle ilgili açıklamalarıdır. Fakîhliğinin yanısıra kelâm alanındaki birikim ve te’lifatıyla öne çıkan Bâbertî, bu sâhâda on kadar eser vermiştir.⁹⁶⁹ *Tuhfetü’l-Ebrâr*’da şerhini yaptığı hadîslerdeki kelâmî konuları Ehl-i Sünnet bakışıyla ele almış ve başta Mu‘tezile olmak üzere diğer fırkaların görüşlerine itiraz etmiştir. Onlara yapmış olduğu eleştirilerde âyet ve hadîslerden deliller getirmiş ve aklî izahlar yapmıştır.

Bâbertî Enes’ten (r. a.) rivâyet edilen

(ق) أَنَسُ بْنُ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: مَنْ أَحَبَّ أَنْ يُبْسَطَ لَهُ فِي رِزْقِهِ، وَيُنْسَأَ لَهُ فِي أَثَرِهِ فَلْيَصِلْ رَحْمَهُ.

⁹⁶⁴ Müslim, Zikr ve Duâ: 43.

⁹⁶⁵ Bâbertî, *Tuhfetü’l-Ebrâr*, vr. 39.

⁹⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXVI, 185, 187, 194; Müslim, *el-Fiten ve Eşrâtü’s-Saât*: 126.

⁹⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXIII, 211, Heysemî, *Mecmeu’z-Zevâid*, VII, 344; İbn Hacer, *el-Metâlibü’l-Âliye bi-Zevâidi’l-Mesânidi’s-Semâniye I-XIX*, Tahkik: Sa’d b. Nâsır eş-Şetri, Dâru’l-Âsime, Riyâd 2000, XVIII, 437.

⁹⁶⁸ Hadîsin senesinde yer alan râvîlerin cerh ve ta’dîli için bkz. Nebîl b. Mansûr, *Enîsü’s-Sârî fi Tahrîci Ehâdîsi Fethi’l-Bârî I-XI*, Müessesetü’s-Semâha, Beyrût 2005, II, 1091; Nâsıruddîn Elbânî, *Silsiletü’l-Ehâdîsi’z-Zâifeti ve’l-Mevdûa I-XIV*, Dâru’l-Meârif, Riyâd 1992, IV, 439.

⁹⁶⁹ Kadir Recep Muhammed, *Ekmelüddîn Bâbertî ve Kelâm İlminde ki Yeri*, BAKÜTAM, Bayburt 2015, 18-22.

“Her kimi, rızkının çoğalması ve ecelinin gecikmesi mutlu edecekse akrabalarını ziyaret etsin”⁹⁷⁰ hadîsinin şerhinde Abdullah b. Mes’ûd’un Ümmü Habibe’den (r. anha) naklettiği; “Allahım! Beni, eşim Rasûlullah, babam Ebû Süfyân ve kardeşim Muâviye ile faydalandır” deyince Rasûlullah, “*Sen Allah’tan kesinleşmiş eceller, belirlenmiş ömürler ve taksim edilmiş rızıklar hakkında istedin. Allah bunlardan hiçbirini ne vaktinden önceye alır ne de vaktinden sonraya bırakır. Allah’tan ateşin azabından, kabrin azabından selamet dileseydin senin için daha hayırlı olurdu*” buyurdu⁹⁷¹ hadîsini nakleder ve iki rivâyet arasındaki muhalefeti, ecel hakkındaki şu açıklamalarıyla gidermeye çalışır. “İslâm âlimlerinden hiçbiri, kaza ve kaderin bütün varlıkları kapsadığı ve hepsine uygulandığı hususunda ihtilâf etmemiştir... Zikredilen rivâyetlerin arasını tevfiğ etmek için şöyle denilir: “İnsanlar hakkında iki türlü ecel vardır. Birincisi levh-i mahfûzda yazılan eceldir ki bu değişmez, ziyâde ve noksanlık kabul etmez. İkincisi ise dördüncü ayda cenine gelen meleğin yazdığı eceldir ki melek Rabbim! Erkek mi dişi mi, şakî mi saîd mi, rızkı, amelî ve eceli nedir? diye sorar. Bunun üzerine Allah söyler, melek de yazar. İşte bu ecel, sılâ-i rahim yapmakla artar, sılâ-i rahimi kesmekle azalır. Nitekim Yüce Allah “*O, sizi çamurdan yaratan, sonra size bir ecel tayin edendir. Belirli bir ecel de O'nun katındadır; sonra bir de şüphe edersiniz*”⁹⁷² buyurmaktadır. Hadîste zikredilen ve ziyâdeyi kabul etmeyen ecel, levh-i mahfûzdaki eceldir. Meleğin cenin hâlindeki insana gelip yazdığı ecel ise Yüce Allah’ın ezelde, kullarından kimin sılâ-i rahim yapıp kimin de yapmayacağını bilerek buna göre yazdırdığı eceldir. Şâyet ikinci ecel levh-i mahfûzdakine uygun olursa değişikliğe gerek olmaz, uygun değilse yine bir faydası olmaz. Çünkü hüküm levh-i mahfûzdakine göredir. Âlimlerden bazılarına göre ise rızkın bollaşması ve ecelin gecikmesi sayı yönünden değil, şekil yönündendir...”⁹⁷³

Bâbertî, Huzeyfe’den (r. a.) rivâyet olunan

⁹⁷⁰ Buhârî, Büyü: 13, Edeb: 12; Müslim, el-Birr ve’s-Sıla ve’l-Âdâb: 21.

⁹⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 552, IV, 86, 149, 192, 259; Müslim, Kader: 32; Humeydî, *el-Müsned*, I, 221; İbn Ebî Şeybe, *el-Müsned*, I, 195; Hâkim en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek*, Tefsîr: 20 (Hadîs No: 3440).

⁹⁷² En’âm: 6/2.

⁹⁷³ Bâbertî, *Tuhfetü’l-Ebrâr*, vr. 56.

(ق) حَدِيثُ بَنِ الْيَمَانِ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: إِنَّ الدَّجَالَ يَخْرُجُ، وَإِنَّ مَعَهُ مَاءً وَنَارًا، فَأَمَّا الَّذِي يَرَاهُ النَّاسُ مَاءً، فَتَنْزَلُ تُحْرِقُ، وَأَمَّا الَّذِي يَرَاهُ النَّاسُ نَارًا، فَمَاءٌ بَارِدٌ عَذْبٌ، فَمَنْ أَدْرَكَ ذَلِكَ مِنْكُمْ، فَلْيَقَعْ فِي الَّذِي يَرَاهُ نَارًا، فَإِنَّهُ مَاءٌ عَذْبٌ طَيِّبٌ.

“Deccâl çıktığında yanında ateş ve su vardır. İnsanların ateş olarak gördükleri (zannettikleri) şey soğuk bir sudur. İnsanların soğuk su olarak gördükleri (zannettikleri) şey ise yakıcı bir ateştir. Sizden her kim bu hâdiseye şahit olursa ateş olduğunu düşündüğü şeye gitsin, o tatlı ve soğuktur”⁹⁷⁴ hadîsini şöyle şerh etmektedir. Bu hadîste hak mezhepler için delil vardır. Allah kullarını deccâl ile imtihan edecektir. Onun dünya üzerinde kudreti vardır. Semaya emrederse yağmur yağar, yeryüzü bitkilerini yeşertir. Bir adamı öldürür ve diriltir. Onu Îsâ (a. s.) öldürecektir. Bu ehl-i sünnet ve'l-cemaâtın, fakîhlerin ve muhaddislerin görüşüdür.

Cehmiyye, Hâricîler ve Mu'tezile'den bazılarının göre deccâlin yaptıkları hile ve hayal türü şeyler olup gerçek değildir. Bunların gerçek olması nübüvvet ile karışmasına ve insanların nebilere olan güvenini ortadan kalkmasına sebep olur. Bâbertî'ye göre bunlar haklı gerekçeler değildir. Çünkü nübüvvet bitmiştir ve deccâlin yaptıklarının mucize zannedilme ihtimali kalmamıştır. Ayrıca deccâl nebîlik değil, ilahlık iddiasında bulunacaktır. Onun bu iddiasına ise ancak zayıf iradeli kişiler kanabilirler. Peygamber de bundan dolayı insanları deccâle karşı uyarılmış ve deccâlin gözünün şaşı olacağı ve iki kaşının arasına kâfir yazılı olacağını ifade etmiştir.⁹⁷⁵

3.2.5. Hadîsi Fikhî Yönden Şerhi

Bâbertî'nin Tuhfetü'l-Ebrâr'da en çok açıklamalar yaptığı konu şüphesiz fikhî meselelerdir. Şerhini yaptığı rivâyet Hanefî mezhebinin görüşüne muvafık ise diğer mezheplerin delil aldığı hadîsi zikreder ve Hanefî mezhebi görüşünün tercih edilmesinin gerektiğini açıklar. Şâyet şerhini yaptığı rivâyet diğer mezheplerin görüşüne delil olan bir rivâyet ise meseleye dair Hanefî mezhep görüşlerini ve gerekçelerini mutlaka izah eder.

Bâbertî, Ebû Hureyre'den (r. a.) rivâyet olunan

⁹⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXXVIII, 363, 375; Buhârî, *Ehâdisü'l-Enbiyâ*: 49; Müslim, *el-Fiten ve Eşrâtu's-Sâat*: 107.

⁹⁷⁵ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 217.

(م) أبو هريرة رضي الله عنه: مَنْ صَلَّى صَلَاةً لَمْ يَقْرَأْ فِيهَا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ، فَهِيَ خِدَاجٌ، يَقُولُهَا ثَلَاثًا بِمِثْلِ

حَدِيثِهِمْ.

“Kim namaz kılar da Ümmü’l-Kitâbı (Fatıha suresini) okumazsa namazı noksandır, namazı noksandır, namazı noksandır”⁹⁷⁶ hadîsinin şerhinde;

“... Bu hadîs, Ebû Hanîfe ve ashabının görüşü olan Fatıha okunmadan kılınan namazın noksan olmakla birlikte cevazına delildir. İmam Şâfî, “Fatıha olmaksızın namaz olmaz”⁹⁷⁷ hadîsiyle amel ederek Fatıha sûresi okunmadan kılınan namazın geçerli olmayacağını söyler. Bazıları bu hadîsle amelîn, ümmet kabul ettiği ve meşhûr olduğu için daha evla olduğunu iddia ediyorlar. Buna şöyle cevap verilir; bu yorum hadîsin meşhûr olduğu kabulü üzerinedir. Yine de hadîsteki sîga, genellikle, faziletin nefyi için kullanılır ve namazın câiz olmadığına delâlet etmez, böyle kullanımı daha evladır”⁹⁷⁸ diyerek Hanefî mezhebinin yaklaşımının doğruluğunu izah etmeğe çalışmıştır.

İbn Ömer’den rivâyet olduğuna göre Rasûlullah (s. a. s.)

(خ) عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: مَا حَقَّ أَمْرِي مُسْلِمٌ لَهُ شَيْءٌ يُوصِي فِيهِ، يَبِيتُ لَيْلَتَيْنِ إِلَّا وَوَصِيَّتُهُ

مَكْتُوبَةً عِنْدَهُ.

“Hiçbir müslümanın yanında vasiyeti olmaksızın üzerinden üç gece geçmesi hakkı değildir”⁹⁷⁹ buyurdu. Bu hadîs Bâbertî’ye göre cumhûrun “vasiyet müstehaptır” görüşüne delildir. Dâvûd ez-Zâhirî’ye göre ise vasiyet borçlu olan veya yanında emânet bulunan kimseler için vâciptir. Bu hadîsin anlamı bu hükmü taşıyınca diğerleride buna dâhil edilir. Bâbertî, onlara cevaben, hadîsin mânâsında vasiyetin vacib olduğuna delâlet eden bir karine yoktur. Olduğunu kabul etsek dahi zâhirî düşüncede olanlar kıyas yaparak bu sonuca varamazlar, demektedir.⁹⁸⁰

Bâbertî, Amr b. Abese’den rivâyet olunan uzunca bir hadîsin son kısmında yer alan “...ayaklarını topuklarıyla birlikte yıkarsa ayaklarından (hâsıl) olan günahlar su

⁹⁷⁶ Müslim, Salât: 37.

⁹⁷⁷ Müslim, Salât: 11; Tirmizî, Salât: 183; Ebû Dâvûd, Salât: 135; Nesâî, İftitâh: 24.

⁹⁷⁸ Bâbertî, *Tuhfetü’l-Ebrâr*, vr. 63.

⁹⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 445, 516, 541; Buhârî, Vesâyâ: 1; Müslim, Vasiyye: 1; Ebû Dâvûd, Vesâyâ: 1; Nesâî, Vesâyâ: 1; İbn Mâce, Vesâyâ: 2.

⁹⁸⁰ Bâbertî, *Tuhfetü’l-Ebrâr*, vr. 234.

ile birlikte ayak parmaklarından dökülür...’’⁹⁸¹ kısmının şerhinde şöyle demektedir. Hadîste ayakların yıkanması açıkça ifade edilmektedir ve hadîs Rafizîlerin aleyhine bir delildir.⁹⁸²

Sehl b. Sa‘d’dan gelen bir rivâyette Rasûlullah, kendisi ile evlenmek isteyen bir kadına “Benim şimdi (bu günde) bir kadına ihtiyacım yok” diye cevap verince orada bulunan bir sahâbî o hanım ile evlenebileceğini söyledi. Rasûlullah “yanında mihr olabilecek ne var? Demir bir yüzük dahi olsa ver” buyurdular. Adam, hiç birşey yok deyince; Rasûlullah, Kur’ân’dan ezberinde olanları sordu ve onlara karşılık kadını sana nikâhladım, buyurdu.⁹⁸³ Bâbertî bu hadîsin şerhinde, taraflar rıza gösterirse en küçük şey dahi mihr olabilir ve bu rivâyet Şâfîler için delildir. Hanefîlere göre mihrin en azı on dirhemdir ve onlar Câbir b. Abdillâh’ta nakledilen “Kadınları dengi ile evlendirin ve velilerinden başkası evlendirmesin. Mihrin en azı on dirhemdir’’⁹⁸⁴ rivâyeti delil almışlardır. Yine hadîste Kur’ân öğretmekte mihr olarak kabul edilmiştir. Bu da Şâfî mezhebine delildir. Ebû Hanîfe ve imâmeyne göre böyle mihr tespit edilmesi durumunda mihr-i misil gerekir.⁹⁸⁵

3.2.6. Hadîs Usûlü ve Tarihi ile İlgili Açıklamalar Yapması

Bâbertî, şerh yaparken hadîs usûlü açısından önemli olan hususlara özen gösterir, gerekli açıklamaları yapar ve olması muhtemel karışıklıkları önlemeye çalışır. Râvi isimlerinin zabtı, künyesi, rivâyetteki lafız farklılıklarının yanısıra zaman zaman hadîs tarihi ve usûlü konularına da kısaca değinir.

Mesela Ma‘kıl b. Yesâr’ın hasta iken kendisini ziyarete gelen Emevî valisi Ubeydullah b. Ziyâd’a

(م) ... فَقَالَ لَهُ مَعْقَلٌ: إِنِّي مُحَدِّثُكَ بِحَدِيثٍ لَوْلَا أَنِّي فِي الْمَوْتِ لَمْ أُحَدِّثْكَ بِهِ.

“Sana bir hadîs rivâyet edeceğim. Eğer ölüm yatağında olmasaydım rivâyet etmezdim...”⁹⁸⁶ ifadesinin şerhinde meseleyi hadîslerin edâsındaki sorumluluk

⁹⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXVIII, 238; Müslim, *Salâtu'l-Müsâfirîn ve Kasruhâ*: 294.

⁹⁸² Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 424.

⁹⁸³ Buhârî, *Nikâh*: 51.

⁹⁸⁴ Ebû Ya‘lâ, *el-Müsned*, II, 76; Taberânî, *el-Mu‘cemü'l-Evsat*, I, 6; Beyhakî, *es-Sünen*, III, 74; Dârekutnî, *es-Sünen*, IV, 358.

⁹⁸⁵ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 430.

⁹⁸⁶ Müslim, *Îmân*: 142, *Îmâre*: 22.

açısından ele almış ve şöyle demiştir. “Ma‘kıl b. Yesâr öleceğini hissedince ilmi saklamamak ve zayi olmasına sebebiyet vermemek için teblîğin kendisine vacîb olduğunu anlamış ve hadîsi edâ etmiştir. Çünkü Allah Teâlâ’nın “*Allah, Kitap verilenlerden, onu insanlara açıklayacaksınız ve gizlemeyeceksiniz, diye ahid almıştı*”⁹⁸⁷ âyeti hepimizi teblîğle mükellef kılmıştır.⁹⁸⁸

Bâbertî, Ebû Şureyh el-Huzâî’den nakledilen bir rivâyette râvinin ismiyle ilgili olarak, Huveylid b. Amr’dır. Fakat Amr b. Huveylid olduğu da söylenmiştir, nisbesi ise el-Ka‘bî veya el-Adevî’dir, demektedir.⁹⁸⁹ Yine Âyız b. Amr’ın “*Çobanların (idarecilerin) en kötüsü insafsız deve çobanlarıdır*”⁹⁹⁰ rivâyetinden sonra sahâbî isminin zabtını vermiş ve şu açıklamaları yapmıştır. O, Amr b. Hilâl el-Müzenî’dir. Künyesi Ebû Hubeyre el-Basrî’dir. Rıdvan bey’atına katılmıştır.⁹⁹¹

Rivâyetler arasındaki lafız farklılıklarına aynı sahâbîden rivâyet edilen kıyamet alâmetlerine dair bir hadîs üzerinden işaret etmektedir. Enes’den (r. a.) rivâyete göre Rasûlullah “*Kıyamet alâmetlerinden bazıları ilmin kaldırılması, cehaletin açığa çıkması, zinanın yayılması, içki içilmesi, erkeklerin giderek kadınların kalmasıdır. Öyleki elli kadın için bir kayyûm olur*”⁹⁹² buyurdu. Bâbertî, bu rivâyetteki lafız farklılıklarına dikkat çekerek, “aynı hadîsin Buhârî tarifleri arasında farklılıklar vardır. Bazısında “cehâlet çoğalır” denilirken, bazısında “ilim azalır”, bazısında da “cehalet yerleşir” lafzı geçmektedir. Aynı şekilde kimisinde “zina çoğalır” iken kimisinde “zina açtıktan olur” ifadesi geçmektedir” demektedir.⁹⁹³

Ebû Saîd el-Hudrî’den rivâyet edilen

(خ) أَبُو سَعِيدٍ الْخُدْرِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: إِنَّ مِنْ أَمِّنِ النَّاسِ عَلَيَّ فِي صُحْبَتِهِ وَمَالِهِ أَبَا بَكْرٍ، وَلَوْ كُنْتُ مُتَّخِذًا

خَلِيلًا غَيْرَ رَبِّي لَاتَّخَذْتُ أَبَا بَكْرٍ، وَلَكِنْ أُحْوَةُ الْإِسْلَامِ وَمَوَدَّتُهُ، لَا يَبْقَيْنَ فِي الْمَسْجِدِ بَابٌ إِلَّا سُدَّ إِلَّا بَابَ أَبِي بَكْرٍ.

“*Arkadaşlık ve mâlî konusunda bana insanların en emîn olanı Ebû Bekr’dir. Eğer Rabbimden başka dost edinecek olsaydım Ebû Bekr’i dost edinirdim. Ancak İslâm kardeşliği ve sevgisi başka. Ebû Bekr’in kapısı dışında mescide açılan bütün kapıları*

⁹⁸⁷ Âl-i İmrân: 3/187.

⁹⁸⁸ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 421.

⁹⁸⁹ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 217.

⁹⁹⁰ Müslim, İmâre: 23.

⁹⁹¹ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 222.

⁹⁹² Müslim, İlm: 9.

⁹⁹³ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 218.

kapatın”⁹⁹⁴ hadîsinin şerhinde Bâbertî şöyle demektedir. “Eğer dost edinecek olsaydım” lafzında birçok rivâyet farklılıkları vardır. Fakat “ümmetimden dost edinecek olsaydım”, “insanlardan dost edinecek olsaydım”, “bu ümmetten dost edinecek olsaydım” gibi değişik lafızların tamamı aynı mânâyâ gelmektedir. Yine benzer farklılıklar “ancak İslâm kardeşliği ve sevgisi” lafzında da vardır.⁹⁹⁵

Bâbertî, Hz. Âişe’nin Hirâ mağarasındaki ilk vahyi anlatan rivâyeti için “Bu hadîs sahâbe mürselidir. Çünkü Âişe (r. anha) bu hadisenin gerçekleştiği zamana yetişmemiştir. Bu olayı Rasûlullah’tan veya başka bir sahâbîden işitmiştir. Fakat bazı muhaddisler bu duruma itiraz ederek, Hz. Âişe’nin sahâbî olduğu ve Rasûlullah’tan semâi kesin iken bu rivâyete sahâbe mürseli denilemez. Hadîsin müsned olması için râvinin olaya bizzat şahit olması gerekmez” dediklerini nakletmektedir.⁹⁹⁶

Bâbertî, hadîs usûlü konularından olan musahhaf⁹⁹⁷ rivâyet hakkında Ebû Hureyre’den rivâyet edilen İbn Cemîl, Hâlit b. Velid ve Hz. Abbâs’ın zekât vermediğine dair hadîsin⁹⁹⁸ şerhinde şöyle demektedir. Hâlit b. Velid için Rasûlullah’ın söylemiş olduğu وَأَعْتَدَهُ (silah, at benzeri savaş teçizatı) lafzındaki قَدْ احْتَبَسَ أَدْرَاعَهُ وَأَعْتَدَهُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ (köleler) şeklinde rivâyet edenler, şeyhin ağzından hadîs dinlemeyen suhuffilerdir.⁹⁹⁹

Abdullah b. Amr’dan rivâyet olunan

(م) عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرٍو: مَا مِنْ غَازِيَةٍ تَغْزُو فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَصِيبُونَ الْغَنِيمَةَ، إِلَّا تَعَجَّلُوا لِيَأْتِيَهُمْ مِنْ

الْآخِرَةِ ...

“Allah yolunda bir gazve veya seriyyeye katılıp ganimet elde eden kimse sevabının üçte ikisini peşin almıştır...”¹⁰⁰⁰ hadîsi hakkında ihtilaf edilmiştir. Bâbertî’ye göre bazılarının “bu hadîs sahîh değildir. Çünkü râvisi Ebû Hânî mechûl bir kimsedir.

⁹⁹⁴ Buhârî, Salât: 80, Ashâbu’n-Nebî: 3, Menâkibu’l-Ensâr: 44; Müslim, İmân: 248, Salâtü’l-Müsâfirîn ve Kasruha: 1, Fedâilü’s-Sahâbe: 1.

⁹⁹⁵ Bâbertî, *Tuhfetü’l-Ebrâr*, vr. 220-221.

⁹⁹⁶ Bâbertî, *Tuhfetü’l-Ebrâr*, vr. 418.

⁹⁹⁷ Musahhaf, bir hadîsi rivâyet ederken sened veya metnindeki benzer kelimelerde harf veya noktalama hatası yapmaktır. İbn Hacer, musahhaf ve muharref kavramları arasında ayırım yapsa da iki kelimenin aynı anlamda kullanımı yaygındır. Bkz. İbn Hacer, *Nüzhetü’n-Nazar*, 118-119; Tehânevî, *Kavâid fi Ulûmi’l-Hadîs*, 40-41.

⁹⁹⁸ Buhârî, Zekât: 50; Müslim, Zekât: 11.

⁹⁹⁹ Bâbertî, *Tuhfetü’l-Ebrâr*, vr. 445.

¹⁰⁰⁰ Müslim, İmâre: 153-154.

Ayrıca Bedir mücahitlerinin sevabından herhangi bir şey eksilmemiş ve Ebû Hureyre'den rivâyet olunan “Allah yolunda cihada çıkan kimsenin misali gündüz oruç tutan, gece namaz kılan gibidir. Allah o mücahidin ya şehit olup cennete girmesini veya ganimetle ve selamete evine dönmesini üzerine almıştır”¹⁰⁰¹ hadîs ve râvileri daha meşhûrdur, iddiaları doğru değildir. Çünkü Ebû Hânî sika ve meşhûr bir râvidir. Leys b. Sa‘d ve birçok hadîs imamı ondan rivâyette bulunmuş, İmam Müslim kitabına ondan hadîs tahrîc etmiştir.¹⁰⁰²

3.2.7. Hadîs Şerhine Bir Örnek

Bâbertî'nin hadîs şerhine dair zikrettiğimiz genel başlıklardan kelime tahlilleri, edebî sanatlarla ilgili izahlarını, rivâyet farklılıkları ve fikhî / kelâmî çıkarımlarını daha net görmek için seçtiğimiz bir rivâyet hakkındaki açıklamalarını vermeyi uygun buluyoruz. Bâbertî,

(ق) أبو سعيد الخدري رضي الله عنه: " إنَّ من أَمَنَ الناسَ عليَّ في صحبته و ماله أبا بكرٍ، و لو كنت

مَتَّخِذًا خَلِيلًا غَيْرَ رَبِّي لَاتَّخَذْتُ أبا بكرٍ خَلِيلًا، و لكن أخوة الإسلام و مودتُهُ، لا يقيَنَ في المسجد بابٌ إلا سُدَّ إلا بابُ أبي بكرٍ. ¹⁰⁰³

Ebû Saîd el-Hudrî'den (r. a.); “İnsanlar arasında, bana arkadaşlık yapmak ve mâlını vermek hususunda en cömert olan Ebû Bekir'dir. Rabbinden başka dost edinecek olsaydım Ebû Bekir'i dost edinirdim. Fakat İslâm'ın getirdiği kardeşlik ve sevgi her şeyin üstündedir. Mescide Ebû Bekir'in kapısından başka hiçbir kapı açık kalmasın.” hadîsi hakkında şu açıklamaları yapar.

“Râvi diyor ki, Rasûlullah (s. a. s.) bir gün minbere oturdu ve “Allah (c.c.), bir kulunu dünyanın çiçekleri / güzellikleri ve kendi katındakiler arasında bir seçim yapmak üzere serbest bıraktı. (Kul) Rabbinin katındakini seçti” buyurdu. Ebû Bekir (r. a.) ağladı ve anamız, babamız sana feda olsun ey Allah'ın Rasûlü! dedi. Serbest bırakılan kişi Rasûlullah, aramızda en bilgili olan ise Ebû Bekir idi. Sonra Rasûlullah zikredilen hadîsi buyurdular.

¹⁰⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XV, 289, 406, 407; Buhârî, Cihâd: 2; Müslim, İmâre: 110; Tirmizî, Fedâilü'l-Cihâd: 1.

¹⁰⁰² Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 422-423.

¹⁰⁰³ Buhârî, Menâkibü'l-Ensâr: 44; Müslim, Fedâilü's-Sahâbe: 2.

Nüşhalarda *أبو بكر و بكي* diye geçmektedir ki bunun anlamı “çokça ağladı” demektir. Dünyanın çiçekleri, nimetleri ve zevkleridir. Rasûlullah, insanların bir bahçenin çiçeklerine olan meylinden dolayı dünyayı bahçeye benzetmiştir. Sahâbe arasından en bilgili ve zeki olanını ortaya çıkarmak için de serbest bırakılan kulun ismini gizlemiştir. Ebû Bekir onların en bilgilisi olduğu için Rasûlullah’ın vefatına üzülmesi, vahyin kesilmesi ve daha başka hayırların sona erecek olmasından dolayı ağladı.

Hadîste yer alan *إِنَّ مِنْ أُمَّنَ النَّاسِ عَلَيَّ* sözü, mâlî ve nefsi hususunda en cömert ve fedakâr olanı demektir. Yoksa yaptıklarını sayıp dökmek anlamına gelen minnet etmek değildir. Minnet etmek sevabı yok eder. Allah (c.c.) “*Ey İman edenler! Allah’a ve ahiret gününe inanmadığı hâlde malını insanlara gösteriş yapmak için harcayan kimse gibi sadakalarınızı başa kakmak ve incitmek suretiyle boşa çıkarmayın*”¹⁰⁰⁴ buyururken Allah ve Rasûlüne minnette bulunmanın sonu nasıl olur.

Dostluk anlamındaki *الخلّة* ilişkiyi kesmek demektir. ‘Allah’ın dostu’ ifadesi de her türlü ihtiyacını Allah’a hasredip; O’nun uğrunda her şeyden ilişkiyi kesmektir. El-hulletü kelimesinin bir şeye özel olmak, bir şeyi seçmek anlamlarına geldiği de söylenmiştir. İbrâhîm’e (a. s.) Halîlullah denmesi, Allah için her şeyden bağını koparıp, O’nun için dost edinip, O’nun için düşmanlık yapması sebebiyledir. O’nun güzel ahlak ve iyi sıfatlarla muttasıf olduğu için Halîlullah denildiği de söylenmiştir. Allah’ın ona dostluğu ise düşmanlarına karşı yardım etmesi ve onu sonradan gelenlere imam kılmasıdır. Halîl kelimesinin “kalbinde dostundan başkasına yer olmayan mümin” mânâsına kullanıldığı da söylenmiştir.

لو كنت متخذاً خليلاً و hakkında rivâyetler farklıdır, bunlardan birisi de *Meşârik*’te zikredilendir. “Rabbimden başka dost edinecek olsaydım...” ifadesinde telvîh sanatı vardır. Yani “ben Rabbimi dost edindim” demektir. Diğer rivâyetlerde “ümmetimden dost edinecek olsaydım”, “insanlardan dost edinecek olsaydım”, “bu ümmetten dost edinecek olsaydım” gibi lafız farklılıkları olmakla birlikte hepsinin anlamı: “Rabbimden başka dost edinecek olsaydım Ebû Bekir’i dost edinirdim” şeklindedir.

¹⁰⁰⁴ Bakara: 2/264.

Aynı şekilde *أخوة الإسلام و مودتُهُ* ve *لكن أخوة الإسلام و* lafzında da rivâyet farklılıkları mevcuttur.

Meşârik'teki rivâyetin yanı sıra “İslâm kardeşliği” veya Buhârî’de olduğu gibi “İslâm kardeşliği daha üstündür” lafızları da vardır. Bazı şarihlerin “Benimle onun arasında İslâm kardeşliği ve sevgisi vardır” şeklindeki takdirleri tartışmalıdır. Çünkü hadîste hasır vardır. İslâm kardeşliği ve sevgisinin Ebû Bekir’in dışında, başkalarıyla da var olması böyle bir hasrı faydasız kılar ki Şârî’in sözünün faydadan hâli olması câiz değildir. Ayrıca böyle bir takdir, Buhârî ve diğerlerinde zikredilen lafızlara da terstir. Doğrusu *Meşârik*'teki rivâyete diğer tariklerden gelen “İslâm kardeşliği daha üstündür” lafzını takdir etmektir. Hem ibaredeki gizli lafızda asıl olan zâhir lafzın cinsinden olmasıdır. İslâm kelimesindeki “el” takısı ahdi zihnî içindir ve müslümanların kendi iradeleriyle tercih ettiği İslâm’a işaretler. Çünkü söz, medh ve şükür bağlamındadır ve böyle olmayan müslümanlık tercihi Ebû Bekir’in dışında birçok kimsede vardır. Diğer taraftan kişinin özgür iradesiyle İslâm’ı seçmesinde Allah’ın (c. c.) iradesi, Hz. Peygamber’in Ebû Bekir’i dost edinmesinde ise kendi iradesi vardır. Bu durumda Yüce Allah’ın iradesiyle olan tercihin, Hz. Peygamber’in yaptığı tercihten daha faziletli olduğu açıktır ve terbiyesi Yüce Allah tarafından en güzel şekilde yapılan bir peygamberin sözünde de bundan başkası düşünülemez.

سُدَّ kelimesi mahzûf bir mevsûfun sıfatıdır. Yani “mescidde Ebû Bekir’in kapısı dışında kapalı olmayan hiçbir kapı kalmasın” demektir. Bu sözün mânâsı hakikate hamledilmiştir. Şöyleki, ashâbdan evleri mescide bitişik olanlar, evlerinden mescide bir delik açmışlar ve oradan geçiyorlardı. Ebû Bekir’in açmış olduğu küçük kapı dışında hepsinin kapatılması emredildi. Buhârî rivâyetindeki “Ebû Bekir’in kapısı dışında bütün kapıları kapatın” lafzında kullanılan *خَوْحَة* kelimesi de iki ev arasındaki küçük kapı demektir. Hadîste, mescitlerin bu şekilde küçük kapılar açılarak yol edilmesinden korunması mânâsı vardır.

İddialardan birisi de “Ebû Bekir’in evi mescide bitişik değildi, aksine Medine’nin dış taraflarındaydı. Dolayısıyla kapıların kapatılması, hilafet meselesinde insanların Ebû Bekir ile yaşayacakları tartışmanın kesilmesi ve Ebû Bekir’in olduğu yerde halifelik kapısının onlara kapatılmasından kinâyedir.” Yani Rasûlullah gerek dünyevî gerek uhrevî, gerek teşrî ve gerekse kazaya dair bütün açıklamalarını mescidde yaptığı için

İddialardan birisi de “Ebû Bekir’in evi mescide bitişik değildi, aksine Medine’nin dış taraflarındaydı. Dolayısıyla kapıların kapatılması, hilafet meselesinde insanların Ebû Bekir ile yaşayacakları tartışmanın kesilmesi ve Ebû Bekir’in olduğu yerde halifelik kapısının onlara kapatılmasından kinâyedir.” Yani Rasûlullah gerek dünyevî gerek uhrevî, gerek teşrî ve gerekse kazaya dair bütün açıklamalarını mescidde yaptığı için

mescid hilafetin lazımı olmuştur. Hadîste de lazım (mescit) zikredilmiş ve melzûm (hilafet) kastedilmiştir. Halifelik tartışmaları mescidin kapılarına benzetilerek akli hissî yapılmış ve sadece müşebbehün bihin zikredilmesiyle istiâre-i tasrîhiyye olmuştur. Bu durumda karine mescidin zikredilmesidir.

Bütün bu açıklamalar Ebû Bekir'in (r. a.) evinin mescidin yanında olmadığı takdîri üzerinedir. Doğrusunu Allah bilir.¹⁰⁰⁵



¹⁰⁰⁵ Bâbertî, *Tuhfetü'l-Ebrâr*, vr. 220-222.

SONUÇ

Hadîsle ilgili ilimler göz önüne alındığında hicrî üçüncü asrın, hadîslerin tasnifinde, altı ve yedinci asırların hadîs usûlünde, sekiz ve dokuzuncu asırların da hadîs şerhinde altın dönemler olduğu kabul edilir.

Bu çalışmamızda sekizinci asır âlimlerinden Ekmelüddin el-Bâbertî'nin hadîs anlayışı ele alınmış ve İslâmî ilimlerin her sahasında eser veren Bâbertî'nin usûl, fıkıh ve şerh çalışmalarındaki uygulamaları tespit edilerek hadîsçiliği noktasında aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir.

Bâbertî, Anadolu topraklarında dünyaya gelmiş ve ilk eğitimini burada aldıktan sonra yaşadığı coğrafyadaki siyasi etmenler ve devrin ilmî geleneğine uygun olarak Halep ve Kâhire gibi merkezlere giderek ömrünün kalan kısmını burada tamamlamıştır. Hanefî mezhebine olan mensubiyetini devam ettiren Bâbertî, mezhebî saikler ve yaşadığı çevrenin de etkisiyle olsa gerek, eserlerinde Mâturîdilik ve Hanefîliğin şiddetli bir şekilde savunuculuğunu yapmış ve Memlûk devletinde edindiği itibar ile de bunu hayatı boyunca devam ettirmiştir. Kırktan fazla eser te'lif eden Bâbertî, ağırlığı fikhî eserlere vermiş olmakla birlikte kelâm, tefsir, kıraât, hadîs ve belağât üzerine de eserler kaleme almıştır.

Bâbertî, yaşadığı ehl-i hadîs çevrede lafızdan ziyâde anlama önem vermiş ve muhataplarının kendisini ehl-i re'y diye nitelendirmelerine karşılık o kendisini ashabu'l-hadîs ve'l-meâni olarak adlandırmıştır. Bu bağlamda olmak üzere rivâyetlerin mânâlarını öne çıkarmış, uygulamada aklî altyapıyı hep oluşturmaya çalışmıştır. Kavramların kullanımına dikkat etmiş; sünnet kavramını hadîs kavramından ayrı olarak ele almış, sahâbeden gelen rivâyetleri özellikle “eser” olarak nitelemiştir.

Bâbertî'ye göre sünnetin hücciyeti hakkında konuşmak bile doğru bir davranış değildir. Ancak bazı cahillerin iddialarının aksine ona göre sünnetin kaynağı ya vahy-i zâhirdir veya Hz. Peygamber'in düşünce ve ictihâtları ile ulaştığı vahy-i bâtındır. Diğer taraftan sünnet, Kitâb'ın âmm, hâs, emir ve nehiy gibi bütün özelliklerini taşımaktadır. Çünkü sünnetin hücciyeti Kitâb'ın / Kur'ân'ın hücciyetinin bir parçasıdır.

Hz. Peygamber'in fiillerine özel bir önem veren Bâbertî, fiilleri önce muâmelât ve kurbiyyet diye ikiye ayırır ve muâmelât çeşitinden olan fiillerin tamamının ümmet için

bağlayıcı olduğunu ifade ettikten sonra risâlette ittibanın asıl olduğunu, dolayısıyla aksine bir ifade bulunmadıkça kurbiyyet içerikli fiillerde de Hz. Peygamber'e itaat etmek gerektiğini söyler.

Râvide bulunması gereken özellikler konusunda Bâbertî, muhaddislerin zikrettiği müslüman, akıllı, baliğ ve adâlet sahibi olmak vasıflarını zikrettikten sonra zabt sıfatında amacın ezberlemekle beraber anlamak ve amel etmek vasfı olduğunu vurgular. Ona göre hadîs metnini zabt etmenin yanı sıra mânâsını da zabt etmek gereklidir. Anlamadan sadece bir şeyler duymak mutlak mânâda semâ değildir. Mânâyı kavramak zabt-ı ekmeldir ve teâruz durumunda tercih sebebidir.

Bâbertî, hadîsleri taksimatta rivâyetin bilgi değerini göz önüne alarak diğer Hanefîler gibi ilm-i yakîn, ilm-i tuma'nîne ve ilm-i zann üzerinden hareketle hadîsleri mütevâtir, meşhûr ve haber-i vâhid olarak üç başlıkta inceler. Bu yönüyle mütevâtir haber; olgusal ve tahkîkî olarak kesin bilgi ifade ederken meşhûr haber ikinci ve üçüncü sırada üzerinde icmâ hâsıl olduğu için kesin bilgi seviyesine ulaşır. İşte bu yakîni bilgi özelliği ile kitaba ziyâde yapar ve onunla amel etmek zorunludur. Burada ilk üç nesle verilen önem dikkat çekmektedir. Aynı şekilde haber-i vâhidin taşıdığı bilginin zan ifade ettiğini, ancak sahâbînin haber-i vâhid ile amel edilmesi noktasında icmâ ettiklerine işaret ederek tarihî değerini öne çıkarmaya çalışmaktadır. Aklen ise Bâbertî'ye göre bir haberin iki ihtimâli vardır. Haber ya doğrudur ya da değildir. Fakat ravîsi güvenilir ise her akl-ı selîmin haberin doğruluğu ihtimâline göre davranması gerekir. Bu noktada ravîlerin sayısal durumundan ziyâde haberi kavraması tekrar gündeme gelmekte ve Hanefîlere göre marûf yani fıkıh bilgileriyle meşhûr râvilerin verdiği haber ile mutlak olarak amel edilir.

Senedin munkatı olması konusunda Hanefîler, muhaddislerin aksine zâhirî inkıtâ ve bâtînî inkıtâ diye ikili bir taksimat yaparlar. Hanefîlere göre seneddeki her türlü kopukluk bir yönüyle mürsel rivâyettir. Bu kopukluk eğer tabiîn ve tebe-i tabiîn tarafından yapılırsa onların rivâyetleri ilk dönem fakîh ve muhaddislerine göre de makbûldür. Sonraki râviler tarafından yapılırsa ravînin adâletine bakılır. Çünkü hocasına yalan isnad edeceği düşünülme-yen âdil râvinin Hz. Peygamber'e yalan isnad edeceğini düşünmek doğru değildir. Bâtînî inkıtâ, Hanefî usûlcülerinin muhaddislerden ayrıldığı ana konulardan birisidir. Aynı zamanda metin tenkîdini de içerisinde

barındıran bâtinî inkıtâ bir rivâyetin Kur'ân ve sünnete muhalif olması, herkes tarafından bilinmesi gereken bir mesele iken haber-i vâhid olarak kalması ve konu ashâb tarafından tartışılırken bu rivâyete atıfta bulunulmaması başlıklarını kapsar. Bâtinî inkıtânın ikinci çeşiti ise râvisinin mestûr, mütesâhil, muhtelit, hevâ sahibi ve gâfil olmasını içerir.

Haber-i vâhidlerle amel konusu bilindiği üzere Hanefîler tarafından dile getirilen önemli bir başlıktır. Haberler, konusu hukûkullah veya hukûku'l-ibad olup bağlayıcılık gerektirip gerektirmemesi bakımından çeşitlere ayrılır. Burada Hanefîlerin üzerinde durduğu husus, içeriği ukûbat ve kul hakkı olan rivâyetlerin haberin sıhhat şartları dışında, şahitlikte olduğu gibi başka özellikler de taşıması gerekliliğidir. Yani haber ile ceza teayyün ediyor veya bir kul hakkının teğayyürü söz konusu oluyor ise haberin şehadet lafzı içermesi, râvi sayısının belli bir sayıya ulaşması, ravînin ehliyeti gibi başka şartlar da gündeme gelmektedir. Çünkü burada haber-i vâhid ile hâkim tarafından hüküm verilmektedir ve bu durum haber-i vâhid ile bizlere bir bilginin ulaşmasından ziyade bir kısım hakların ispat veya ıskatı söz konusu olmaktadır.

Haberin mahiyeti konusu ile haberin doğruluk bakımından taşımış olduğu ihtimâller tartışılır. Muhaddîslere göre haberin inşaî veya ihbârî olması arasında bir fark yoktur. Fakat Hanefî usûlcüler, haberin ahkâma etkisi üzerinden hareket ettiklerinden haberin doğruluk değerini öne alırlar. Bâbertî, habere etki eden dış unsurlar üzerinden ağırlıklı olarak konuyu ele alır ve nefsü'l-haber başlığında bizzat haberin kendisini ilgilendiren tahammül ve edâ usûllerine yoğunlaşır. Ona göre işitme ile aktarılması esas olmakla birlikte kitabet ve risâlet ile de haberin elde edilmesi pekâlâ mümkündür ve Hz. Peygamber'in dîni tebliğ için kullandığı yollardan birisidir. Rasûlullah'ın kullanmış olduğu bu usûllere bizim güvenilir değil deme hakkımız yoktur. Nefsü'l-haberin ikinci kısmı ise rivâyetin lafzen veya mânen nakledilmesidir. Bâbertî burada da lafızların anlam boyutuna önem vermekte ve muhkem ve zâhir lafızların mânen rivâyet edilebileceği fakat müşkil, müşterek, mücmel, müteşâbih ve cevâmiu'l-kelim lafızlarda lafzen rivâyetin gerekli olduğunu düşünmektedir. Haberin mahiyetini ilgilendiren bir başlıkta haberin selef veya bizzat haberin râvisi tarafından inkâr edilmesidir. İnkârdan amaç haberi yalanlamak değil, haberle gelen ahkâm ile amel etmemektir. Eğer selef veya râvi o haber ile amel etmemişse bizim amel etmemiz düşünülemez.

Hadîs tenkîdi konusunda muhaddislerin cerh-ta'dîl yapan kişilere güveni en üst noktada iken Hanefîlere göre ilk önce cerh-ta'dîl yapan kişinin âlim, verâ ve takva sahibi, cerh ve ta'dîl sebeplerini bilen, asâbiyet, düşmanlık ve hasetten uzak olması sorgulanır. Bâbertî, cerhi iki ana başlığa toplayarak adâlet açısından râvinin büyük günah işleyip işlemediğini, zabt açısından ise râvinin ihtilat, unutkanlık ve gaflet gibi kusurlarını ele alır ve zabt ile ilgili bu kusurların büyük günahların aksine râvinin rivâyetlerinin umûmî olarak reddini gerektirmediğini düşünür. Senedin ittisâl ve inkitâsında ise tamamen mürsel rivâyetler ile amel edilip edilmeyeceği noktasından hareket eder. Bâbertî, sahâbe mürselinin tamamını makbûl rivâyet olarak sayarken tabîn mürselinde düşen râvinin sahâbî olduğundan hareketle onlarında makbûl olduğunu savunur. Âdil kimselerin mürsel rivâyetlerini ise Buhârî'nin muallakları üzerinden değerlendirir.

Metin tenkîdini teâruz başlığında ele alan Bâbertî, kavrama muhaddislerden farklı olarak geniş bir anlam yükler. Muhaddislerin kullanımında teâruz, tenâkuz anlamında olup hadîsin başka hadîslerle çelişkisi olarak kullanılır. Bâbertî'ye göre ise teâruz, rivâyetin kendinden daha kuvvetli delillere muhalif olmamasıdır. Çünkü bu durum mânevî inkitâyı gerektirir ve rivâyet merdûd kabul edilir. Bir rivâyetin Kur'ân'a, meşhûr sünnete, icmâya veya kıyasa aykırı olması reddini gerektirir. Tartışma mahalli olan kıyasa aykırılık üzerinde özellikle duran Bâbertî'ye göre kıyasın aslı kitâb, sünnet ve icmâ olduğu sürece kıyasa muhalefet bunlara muhalefettir.

Bâbertî'nin şerh metodu her yönüyle yeterli seviyededir. Hadîsin metnini tam olarak verip kaynağına işaret etmesi onun ilmî hassasiyetinin ifadesidir. O, okuyucunun ihtiyaç duyacağı her meseleye açıklık getirmektedir. İlk önce kelimelerin anlamlarını, sarf ve nahiv açısından tahlillerini sonrasında ise varsa belâgat yönünü izah eder. Zaman zaman hadîsin toplu mânâsını da verir. Hadîsi şerh ederken âyet ve hadîslerden oldukça faydalanır, eğer hadîste diğer deliller ile bir teâruz söz konusu ise gidermeğe çalışır. Şâyet hadîste itikâdî veya fikhî bir mesele varsa mutlaka mezhep görüşleriyle mukayese eder. Kelâmî konularda Mu'tezile'ye, fikhî konularda ise genellikle Şâfîlere itirazda bulunur. Hadîsin senedindeki râvilerin isimlerinin zabtı, tanıtımı ve varsa haklarındaki cerh ta'dîl değerlendirmelerini nakleder. Ayrıca rivâyetin sened ve metninde usûlü hadîs ve diğer hadîs ilimlerine dair gerekli açıklamalarda bulunur.

Son olarak; Ekmelüddîn Bâbertî günümüz ilim çevrelerinde kendisine pek atıfta bulunulmasa da yaşadığı döneme eserleri, talebeleri ve görüşleriyle etki etmiş bir âlimdir. Daha önce Atatürk Üniversitesi, Bayburt Valiliği ve Bayburt Üniversitesi tarafından düzenlenen iki sempozyum ile ülkemiz gündeminde yer almaya başlayan Bâbertî'nin, kelâmî ve fikhî yönü üzerine yapılan iki doktora çalışmasının ardından hadîs yönünü ele alan bu araştırmamızın da katkısıyla daha iyi anlaşılacağını düşünmekteyiz.



KAYNAKÇA

- Abduh Râcihî, *et-Tatbîku's-Sarfî*, Dâru'n-Nahdâ el-Arabiyye, Beyrût 2004.
- Abdulazîz el-Buhârî, İbn Ahmed b. Muhammed, *Keşfu'l-Esrâr an Usûl-i Pezdevî I-IV*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2009.
- Abdulğâni Abdulhâlık, *Sünnetin Delil Oluşu*, Çev. Dilaver Selvi, Şule Yayınları, İstanbul 2003.
- Abdullah Hasan el-Hadîsî, *Eserü'l-Hadîsi'n-Nebevî fi'htilâfi'l-Fukahâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2005.
- Abdullah Şa'ban, *Kavâidü'l-Muhaddisîn*, Dâru's-Selâm, Kâhire 2005.
- Abdalmün'im Seyyid Necm, *İlmü'l-Cerh ve't-Ta'dil*, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medîne 1400.
- Abdurrahmân b. Yahyâ el-Yemânî, *et-Tenkîl bimâ fi Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-Ebâtîl I-II*, Thr: Nâsiruddîn Elbânî, Zühey eş-Şavîş, Abdurrezzâk Hamza, el-Mektebetü'l-İslâmî, Byy. 1986.
- Abdurrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi', *el-Musannef I-XI*, Tahkîk: Habîbü'r-Rahmân el-A'zamî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût 1403.
- Acıduman, A., “Şair ve Hekim Ahmedî'nin Tervihü'l-Ervah Adlı Tıbbi Mesnevisinde Çocukların Sağlığının Korunması Üzerine”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 56(4), 2013, 218-227.
- Acıduman, A., İlgili, Ö., “Erken Dönem Türkçe Tıp Yazmalarından Hacı Paşa'nın (Celalüddin Hızır) Teshîl Adlı Eserinde Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Üzerine Bir Ön Çalışma” *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, Sayı: 54, 2011, 231-243.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned I-VI*, Tahkîk: Bedreddin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- _____, *Fedâilü's-Sahâbe I-II*, Tahkîk: Vasiyyullah Muhammed Abbâs, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1983.
- Ahmed b. İbrâhîm el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga fi'l-Meânî ve'l-Bedi' ve'l-Beyân*, Mektebetü'l-Asrî, Beyrût ts.

- Akın, Hanifi, *Sahîh-i Müslim Muhtasarı I-III*, Polen Yayınları, İstanbul 2008.
- Akpınar, Cemil, “Hacı Paşa”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1996, XIV, 492-496.
- Alemdar, Yusuf, “Yaşadığı Çağı ve Yetiştiği Çevreyi Yansıtan Bir Âlim Portresi: Ekmeleddin Bâbertî”, Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 61-73.
- Aliyyü'l-Kârî, Ebu'l-Hasan Nûruddîn Ali b. Sultân, *Fethu Bâbi'l-Înâye bi-Şerhi'n-Nukâye I-IV*, Şerîketü Dâri'l-Erkâm, Beyrût 1997.
- _____, *Şerhu Nuhbeti'l-Fiker fi Mustalahâti Ehli'l-Eser*, Tahkîk: Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-Erkâm, Beyrût ts.
- Altuntaş, Halil, Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, (7.Baskı), DİB Yayınları, Ankara 2010.
- Âmidî, Seyfüddîn Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm I-IV*, Tahkîk: Abdurrezzâk Affî, Mektebü'l-İslâmî, Beyrût ts.
- Arûsî, Hâlid Muhammed, *et-Takrîr li-Usûli Fahri'l-İslâm Pezdevî li-Ekmeleddîn el-Bâbertî min Evveli'l-Kitâb Hatta Cümleti Mâ Tütreku bihi'l-Hakîka*, (Doktora Yeterlik Tezi), Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Külliyyetü'ş-Şerî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Mekke 1997.
- Âşık, Nevzat, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*, Akyol Neşriyat ve Matbaacılık, İzmir 1981.
- Aşikkutlu, Emin, *Hadiste Rical Tenkidi*, İFAV, İstanbul 1997.
- _____, “Fısk”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1996, XIII, 37-38.
- Aşkar, Muhammed Süleymân, *Ef'âlü'r-Rasûl ve Delâletühâ ala'l-Ahkâmi'ş-Şer'iyye I-II*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 2003.
- Atcı, İsa, “Fıkhu'l-Mukarene Açısından Gasb ve Tazmin Sorumluluğu”, *Diyanet İlmî Dergi*, (49)4, 2013, 79-105.
- Atmaca, Esra, *Halep'te İlmî Hayat*, Ensar Yayınları, İstanbul 2016.
- Aydın, İbrahim Hakkı ve Görgün, Tahsin, “Molla Fenâri”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2005, XXX, 245-248.

- Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed, *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye I-XIII*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2000.
- _____, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî I-XII*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrût ts.
- Azîmâbâdî, Şerefulhakk Muhammed Eşref b. Emîr, *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Davûd I-XIV*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1415.
- Babanzâde, Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi I-XI*, Üçer Ofset Matbaası, Ankara 1970.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd, *el-İnâye Şerhu'l-Hidâye I-VI*, Tahkîk: Amr b. Mahrûs, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2007.
- _____, *et-Takrîr li-Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî I-VIII*, Tahkîk: Abdusselâm Subhî Hâmid, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmî, Kuveyt 2005. Yazmalar için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab Mustafa Efendi. 282; Yeni Cami. 323.
- _____, *Tuhfetü'l-Ebrâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr*, Mekke Şîrvânizâde Mehmed Rüşdi Paşa Ktp. 1084 (Hadîs-618). Bkz. Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi. 05 Ba 1252.
- _____, *el-Envâr fi Şerhi Menâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde. 187; Yeni Cami. 337; Şehid Ali Paşa. 652; Cârullah. 537 vd.
- _____, *el-Fark Beyne'l-İnzêl ve'l-Menzûl*, Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu. A 1321/6.
- _____, *el-İntisâr li-Eimmeti'l-Ahyâr*, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi. 2128.
- _____, *el-İrşad fi Şerhi Fıkhî'l-Ekber*, Ayasofya Ktp. 1384; Mehmed Aga Camii. 71; Hacı Mahmut Efendi. 1/13; Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi. 1551.
- _____, *el-Maksad fi'l-Kelâm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertev Paşa. 64; Şehid Ali Paşa. 171; Ayasofya. 1384/1; Mektebetü Camiati Melik Suud. No. 3292.
- _____, *en-Nüketü'z-Zarîfe fi Tercîhi Mezhebi Ebî Hanîfe*, Tahkîk. Belt el-Hasan Ömer, Câmiatu'l-Melik Suûd Yayınları, Riyâd 1998.

- _____, *er-Risâletü'n-Nadra li-Mezhebi'l-İmam Ebî Hanîfe*, Almanya Leipzig Kütüphanesi. 707/1.
- _____, *er-Rudûd ve'n-Nukûd I-II*, Tahkîk. Dayfullah b. Salih el-Umeri, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2005. Yazmalar için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye. 426; Esad Efendi. 501.
- _____, *Hâşiye alâ Tefsîri Keşşâf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Karaçelebizâde. 30; Carullah. 198; Veliyüddin Efendi. 301; Çorlulu Ali Paşa. 74/1.
- _____, *İ'tirâdâtü Cemâliüddîn ale'l-Mecma' ve Şerhuhu maa Ecvibetih*, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi. 2128.
- _____, *Risâle alâ Tefsîri Kavlihi Teâlâ: İn Tetübâ ilallah*, Ayasofya Kütüphanesi. 1384, 4800.
- _____, *Risâle fi Âyetin min Sûreti'l-Hadîd*, Ayasofya Kütüphanesi. 1384, v. 69-73; 4800, v. 12-14.
- _____, *Risâle fi Ba'di Letâifi Sûreti'l-İhlâs*, Ayasofya Kütüphanesi. 1384, 4800.
- _____, *Risâle fi Beyâni'l-Mezâhibi'l-Bâtule ke'r-Revâfid*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa. 656; Reisü'l-Küttâb Mustafa Efendi. 119; Lala İsmail. 706; H. Hüsnü Paşa. 771/9; Şehid Ali Paşa. 2732/4; Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi. 976/4 vd.
- _____, *Risâle fi Kelimâti'l-Kudsiyye*, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi. 05 Ba 1133/1.
- _____, *Risâle fi Tarifi'r-Rûh ve'l-Kalb ve'n-Nefs ve's-Sır*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli. 3711.
- _____, *Risâle fi Tefsîri Kavlihî Teâlâ: velevlâ Fadlullahi Aleyh*, Ayasofya Kütüphanesi. 1384, 4800.
- _____, *Şerhu Âkideti't-Tahâvî*, Tahkîk: Arif Aytekin, Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmî, Kuveyt 1989.
- _____, *Şerhu Ferâizi's-Sirâciyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa. 1106/1; Kayseri İl Halk Kütüphanesi, Raşid Efendi, 564.

- _____, *Şerhu Tecrîdi'l-Akâid*, Nuruosmaniye Yazma Eserler Koleksiyonu. 2160; Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan. 429/9.
- _____, *Şerhu Telhîsi'l-Câmiî'l-Kebîr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli. 964.
- _____, *Şerhu Umdeti'l-Akâid*, Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa. 313/2.
- _____, *Şerhu Vasiyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Tahkîk: Muhammed el-Âyidi-Hamza Muhammed Vesîm el-Bekrî, Dâru'l-Feth, Beyrût 2009; Yazma Nüshaları için bkz. Ankara, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi. 2917/2; Süleymaniye Kütüphanesi, Tahir Ağa Tekkesi. 143.
- _____, *Şerhu 'ş-Şâtibiyye*, Tâif Mektebetü Abdullah b. Abbâs. 3137.
- _____, *Şerhu't-Telhîs*, Tahkîk: Muhammed Mustafa Ramazan, el-Menşetü'l-Âmme, Trablus 1983.
- Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâu'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn I-II*, Maârif Vekâleti Matbaası, İstanbul 1951.
- Bakan, T., "Kâdî Abdulcebbar'a Göre Sünnet", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, Sayı: 45, Erzurum 2016, 187-213.
- Baktır, Mustafa, "Umumu'l-Belva", *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2012, XXXXII, 155-156.
- Bardakoğlu, Ali, "Ceza", *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1993, VII, 473-474.
- Başaran, S., "Hadislerin Lafız ve Mana Olarak Rivâyeti Meselesi", *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (3), 1991, 54.
- Başoğlu, Tucay, "Muhkem", *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2006, XXXI, 42-45.
- Bebek, Adil, "Ceza", *I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1993, VII, 471-472.
- Begavî, Muhyî's-Sünne Hüseyin b. Mes'ûd, *Şerhü's-Sünne I-XV*, Tahkîk: Şuayb el-Arnaût, Muhammed Züheyr eş-Şâvîş, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût 1983.

- Bekiroğlu, H., “Yazma Eserlerden Kodikoloji’ye: Tahkîke Giriş”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23 (2), 2019, 855-889.
- Berki, Ali Himmet, *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*, Hikmet Yayınları, İstanbul 1982.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin, *es-Sünenü’l-Kübrâ I-X*, Tahkîk: Muhammed Abdulkadir Atâ, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût 2003.
- _____, *Ma’rifetü’s-Sünen ve’l-Âsar I-XV*, Tahkîk: Abdulmu’ti Emin Kal’acî, Dâru Kuteybe, Beyrût 1991.
- _____, *Şuabü’l-İmân, Mektebetü’r-Rüşd I-XIV*, Tahkîk: Abdulâlî Abdulhamîd Hâmid, Riyâd 2003.
- Beyler, M., “Ekmelüddîn Bâbertî’nin Hadis Şerhçiliği”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl. 6/11, 166-199.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr, *Müsned I-XVIII*, Tahkîk: Mahfûzu’r-Rahmân, Âdil b. Sa’d, Sabrî Abdulhâlik, Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, Medine 2009.
- Bilmen, Ömer Nasûhi, *Hukuku İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu I-VIII*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul ts.
- Bolay, Süleyman Hayri, “Akıl” *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1989, II, 238-242.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *et-Tarîhu’l-Kebîr I-VIII*, Tahkîk: Muhammed Abdulmuîn Han, Dâiretü’l-Meârifî’l-Osmânî Haydarâbâd ts.
- Bulaç, Ali, *Kur’an- Kerim’in Türkçe Anlamı*, Girişim Yayınları, İstanbul ts.
- Bulkînî, Ömer b. Raslan, *Mukaddimetü İbnü’s-Salâh ve Mehâsinü’l-İstilah*, Tahkîk: Âişe Abdurrahmân, Daru’l-Meârif, Byy. ts.
- Burhânüddîn el-Câbirî, *Rusûmu’t-Tahtîs fi Ulûmi’l-Hadîs*, Tahkîk: İbrâhim b. Şerif el-Meylî, Daru İbn Hazm, Beyrût 2000.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *el-Fusûl fi’l-Usûl I-IV*, Tahkîk: Uceyl Casim en-Neşemî, Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, Kuveyt 1994.

- Cevheri, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihah Tâcu'l-Luga I-VI*, Tahkîk: Ahmed b. Abdulğafûr Attâr, Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrût 1987.
- Cezâirî, Tâhir b. Sâlih, *Tevcîhü'n-Nazar ila Usûli'l-Eser I-II*, Tahkîk: Abdulfettâh Ebû Ğudde, Matbua İslâmî, Haleb 1995.
- Coşkun, İbrahim, “Bir Mütekellim Olarak Ekmelüddîn el-Bâbertî ve Tahâvî Akidesi Şerhinin Diğer Şerhlerle Mukayesesi”, Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 193-203.
- Coşkun, Selçuk, *Hadis Değerlendirmelerinde Bütünlük*, Aktif Yayınevi, Ankara 2003.
- _____, *Sünnet ve Gelenek*, Salkımsöğüt Yayınevi, Erzurum 2010.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf, *et-Ta'rîfât*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1983.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Abdulmelik b. Abdullah, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh I-II*, Salâh b. Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1997.
- Çağrıçı, Mustafa, “Kul Hakkı”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, Ankara 2002, XXVI, 350-351.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Anahatlarıyla Hadis*, (7. Baskı), Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- _____, *Hadis Usûlü*, (3. Baskı), İFAV. İstanbul ts.
- _____, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları* (3. Baskı), İFAV Yayınları, İstanbul 2000.
- Çakın, Kamil, “Hadis'in Kur'an'a Arzı Meselesi”, *AÜİFD*, XXXIV (1993): 237-262.
- _____, “İlk Hicri Asırlarda Hadis Karşıtlığının Nedenleri”, *İlahiyat Akademi Dergisi* 7-8, Ankara 2018, 55-82.
- Çap, Sabri, *Hadis İlminde Merfû-Mevkûf İlikisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2008.
- Çollak, Fatih, “eş-Şâtıbiyye”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2010, XXXVIII, 377-379.
- Çörtü, Mustafa Meral, *Nahiv*, İFAV, İstanbul 2001.

- Çöğenli, Mehmet Sadi, “Bâbertî ve en-Nüketüz^zarîfe fi Tercîhi Mezhebi Ebî Hanîfe” Adındaki Risalesi, Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 281-302.
- Çubukçu, Asri, “Ekmelüddîn Bâbertî, Hayatı ve Eserleri”, Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 15-21.
- Dağ, Mehmet, “Bâbertî’nin Haşiyetü Keşşâf Adlı Eseri”, Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 501-514.
- Dârekutnî, Ebû’l-Hasan Ali b. Ömer, *es-Sünen I-V*, Tahkîk: Şuayb el-Arnâût, Hasan Abdulmun‘im, Abdullatîf Hırzullah, Ahmed Berhûm, Müessesetü’r-Risâle, Beyrût 2004.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân, *es-Sünen I-IV*, Tahkîk: Hüseyin Selim ed-Dârânî, Dâru’l-Muğnî, Riyâd 2000.
- Dâvûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtu’l-Müfessirîn I-II*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût ts.
- Davudoğlu, Ahmed, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi I-XII*, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1971.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed, *el-Esrâr fi’l-Usûl ve’l-FurûI-IV*, Tahkîk: Mahmûd Tevfik, Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, Ammân 1999.
- _____, *Takvimü’l-Edille*, Tahkîk: Halîl Muhyiddîn el-Meys, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût 2001.
- Demirci, Muhsin, “İsfahânî”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2000, XXII, 509-510.
- Demirci, Mustafa, “İktâ”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2000, XXII, 43-47.
- Dihlevî, Abdulhak b. Seyfeddîn, *Mukaddime fi Usûli’l-Hadîs*, Tahkîk: Selmân el-Hüseynî en-Nedvî, Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrût 1986.
- Dindar, Bilal, “Bedreddin Simavi”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1992, V333-334.
- Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, (11.Baskı), İz Yayıncılık, İstanbul 1996.

Dönmez, İbrahim Kafi, “Örf”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2007, XXXIV, 87-93.

_____, “Zâhir”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2013, XLIV, 85-87.

Durmuş, İsmail, “İltifât”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2000, XXII, 152-153.

_____, “Müşâkele”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2006, XXXII, 154-155.

_____, “Müşterek”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2006, XXXII, 171-172.

_____, “Nahiv”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2006, XXXII, 300-306.

Dümeynî, Müsfir b. Gurmullah, *Hadis'te Metin Tenkidi Metotları*, Çev. İlyas Çelebi, Âdil Bebek, Ahmet Yücel, Kitabevi, İstanbul 1997.

Düzenli, Muhittin, “Zayıf Hadisin Epistemik Değeri”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (7)1, 2008, 187-207.

Ebû Bekr el-Cürçânî, *el-Miftâh fi's-Sarf*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1987.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'âs es-Sicistânî, *es-Sünen I-IV*, Tahkîk: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût ts,

Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, Tahkîk: Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kâhire 1368.

Ebû Hayyân el-Endülisî, Muhammed b. Yûsuf, *Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr I-X*, Tahkîk: Sıdkî Muhammed Cemil, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1420.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabâkâtü'l-Asfiyâ I-X*, Dâru'l-Kütübî'l-İmiyye, Beyrût 1409.

Ebû Osmân, Saîd b. Mansûr, *es-Sünen I-II*, Tahkîk: Habîbürrahmân el-A'zamî, ed-Dâru's-Selefiyye, Hind 1982.

- Ebû Şâme el-Makdîsî, *el-Muhakkak min İlmi'l-Usûl*, Tahkîk. Mahmûd Sâmî Câbir, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medine 2011.
- Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed, *Difâun ani's-Sünne*, Mektebetü's-Sünne, Kâhire 1989.
- _____, *el-Vasît fi Ulûm ve Mustalâhi'l-Hadîs*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Byy. ts.
- Ebû Yûsuf, Yakûb b. İbrahim, *el-Âsâr*, Tahkîk: Ebû'l-Vefâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût ts.
- _____, *İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ*, Lücnetü İhyâi Maârifi Nu'mânî, Hindistan ts.
- Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, Çev. Osman Keskiöglü, DİB, Ankara 1999.
- Ebû Zehv, Muhammed, *Hadis ve Hadisçiler*, Çev: Selman Başaran, Mehmet Ali Sönmez, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, Muhammed b. Ali, *el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkh I-II*, Tahkîk: Halîl el-Meys, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1403.
- Efendioğlu, Mehmet, "Munkatı", *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2006, XXXII, 12-13.
- _____, "Rivayet", *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2008, XXXV, 135-137.
- _____, "Şerh (Hadis)", *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2010, XXXVIII, 559-560.
- Ekrem Ziyâ el-Umerî, *Bakî b. Mahled ve Mukaddimetü Müsnedih*, Beyrût 1984.
- Elbânî, Nasıruddîn, *Silsiletü'l- Ehâdisi'z-Zaifeti ve'l-Mevdûa I-XIV*, Dâru'l-Meârif, Riyâd 1992.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dînî Kur'an Dili I-X*, Azim Dağıtım, İstanbul ts.
- Er, Rahmi, "Tenkît", *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2011, XL/458-461.
- Eraslan, Sadık, *Meşihat-ı İslâmiyye ve Ceride-i İlmiyye*, DİB, Ankara 2009.

- Eren, Hasan, Nevzat Gözaydın, İsmail Parlatır, Talat Tekin, Hamza Zülfikar, *Türkçe Sözlük I-II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Eren, M., “Kadınların Hadîs İlmine Katkıları”, *AÜİFD, (XLIV) 1*, Ankara 2003, 83-110.
- Erkan, Mustafa, “Darîr”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1993, VIII, 498-499.
- Erman, U., “Cerh Açısından Kadın Râviler”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, (24)2*, 2019, 989-1006.
- Eroğlu, Ali, “Ekmelüddîn Bâbertî’nin İhlâs Sûresinin Tefsirine Dair Risalesi Üzerine Bir Değerlendirme”, Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 535-542.
- Ertürk, Mustafa, *Metin Tenkidi*, Fecr Yayınları, Ankara 2005.
- Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, TDV., Ankara 2005.
- Etyûbî, Ali b. Âdem, *Şerhu Elfiyyeti’s-Suyûtî I-II*, Mektebetü Ğureba, Medine 1993.
- Fîrûzâbâdî Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrût 2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid, *el-Mustasfâ*, Tahkîk: Muhammed Abdusselâm Abdüşşâfi, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût 1993.
- Genç, Mustafa, *Sünnet – Vahiy İlişkisi*, Beka Yayınları, İstanbul 2015.
- Gölpınarlı, Abdalbaki, *Kur’ân-ı Kerim ve Meâli*, Elif Kitabevi, İstanbul 2007.
- Gömbeyaz, Kadir, “Bâbertî’ye Nispet Edilen Bir Fırak Risalesi Hakkında Tespitler”, Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 429-450.
- Görgün, Tahsin, “Goldziher, Ignaz”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1996, XIV, 105-111.
- Güler, Zekeriya, *Hadis Tetkikleri*, İFAV, İstanbul 2015.
- Güllüce, Veysel, “Ekmelüddîn Bâbertî’nin Tahrîm Sûresi 4. Ayetinin Tefsirine Dair Risalesi”, Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 515-522.

Gümüş, Sadreddin, “Cürcâni, Seyyid Şerif”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1993, VIII, 134-136.

Galayînî, Mustafa, *Câmiu'd-Durûsi'l-Arabîyye*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 2005.

Hâkim en-Neysâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*, Byy. ts.

_____, *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn I-IV*, Tahkîk: Mustafa Abdulkâdir, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1990.

Halaçoğlu, Yusuf, “Fersah”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1995, XII, 412.

Hansu, Hüseyin, *Mutezile ve Hadis*, Kitabiyat, Ankara 2004.

Hâtem b. Ârif, *Hulâsatü't-Te'sîl li-İlmi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru Âlemi'l-Fevâid, Mekke 1421.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvi ve Âdâbi's-Sâmi I-II*, Tahkîk. Mahmûd Tahhân, Mektebetü'l-Maârif, Riyâd ts.

_____, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, Tahkîk. Abdullah es-Surûkî-İbrâhim el-Medenî, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medinetü'l-Münevvere ts.

_____, *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, Tahkîk: Mehmet Said Hatipoğlu, Ankara 1991.

Hatipoğlu, İbrahim, “*Meşâriku'l-Envâri'n-Nebeviyye*”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, Ankara 2004.

Hatipoğlu, Mehmed Said, *Hilafetin Kureyşliliği*, Kitabiyat, Ankara 2005.

_____, *İslâmî Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, Otto Yayınları, Ankara 2016.

Hattâbî, Ebû Süleymân, *Meâlimü's-Sünen I-IV*, Matbaa İlmiyye, Haleb 1932.

Herevî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-Luga I-VIII*, Tahkîk: Muhammed Aved Murabbâ, Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, Beyrût 2001.

Heysemî, Nûruddîn Ali b. Ebî Bekr, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid I-X*, Tahkîk: Hisâmüddîn el-Kudsî, Mektebetü'l-Kudsî, Kâhire 1994.

- Humeydî, Ebû Bekr Abdullah, *el-Müsned I-II*, Tahkîk. Ömer Selîm ed-Dârânî, Dâru's-Sekâ, Şam 1996.
- Irâkî, Zeynüddîn Abdurrahîm b. el-Hüseyn, *et-Tabsıra ve't-Tezkira fî Ulûmi'l-Hadîs I-II*, Tahkîk: Abdullatîf el-Hemîm, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 2002.
- _____, *et-Takyîd ve'l-Îzâh limâ Utlika ve Uğlika min Mukaddimeti'bni's-Salâh*, Tahkîk: Abdurrahmân Muhammed Osmân, Mektebetü's-Selefi, Medine 1969.
- Itr, Nûruddîn Muhammed, *Menhecü'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1997.
- İbn Abdilber, Yusûf b. Abdillâh en-Nemerî, *Câmiu Beyânî'l-İlm ve Fadlih I-II*, Tahkîk: Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyri, Dâru İbni'l-Cevzî, Suûdi Arabistan 1994.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer, *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr I-VI*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1992.
- _____, *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr I-XVIII*, Çev. Ahmet Davudoğlu, Şamil Yayınevi, İstanbul 1983.
- İbn Akîl, Ebu'l-Vefâ Ali b. Akîl, *el-Vâdih fî Usûli'l-Fıkh I-V*, Tahkîk: Abdullah b. Abdulmuhsîn et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1999.
- İbn Cemâa, Muhammed b. İbrâhim, *el-Menhelü'r-Ravî fî Ulûmi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, Tahkîk: Muhyiddîn Abdurrahmân Ramazân, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1406.
- İbn Ebî Âsım, Ahmed b. Amr, *es-Sünne I-II*, Tahkîk: Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût ts.
- İbn Ebî Hâtım er-Râzî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl I-IX*, Meclisü Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, Haydârabâd 1952.
- İbn Ebi Şeybe, Abdullah b. Muhammed, *el-Edeb*, Tahkîk: Muhammed Rıza Kahveci, Daru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, Lübnân, 1999.
- _____, *el-Musannef fî'l-Ehâdis ve'l-Âsâr I-VII*, Tahkîk: Kemâl Yûsuf El-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1409.
- İbn Ebi'l-Îz, Ali b. Alâuddîn ed-Dımaşkî, *el-İttibâ*, Tahkîk. Muhammed Atâullah-Abdullah b. Âsım el-Karyûtî, Mektebetü's-Selefiyye, Lahor 1985.

- İbn Emîri Hâc, Muhammed b. Muhammed, *et-Takrîr ve't-Tahbîr I-III*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1983.
- İbn Fûrek, Muhammed b. Hasan, *Müşkilü'l-Hadîs ve Beyânuh*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrût 1985.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalâni, *ed-Dirâye fî Tahrîci Ehâdîsi Hidâye I-II*, Tahkîk: Seyyid Abdullah el-Yemânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût ts.
- _____, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni Mieti's-Sâmine I-VI*, Tahkîk: Muhammed Abdulmuîd, Meclisü Dâireti'l-Maârifi'l-Osmâniye, Saydarabâd 1972.
- _____, *el-Metâlibü'l-Âliye bi-Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye I-XIX*, Tahkîk: Sa'd b. Nâsır eş-Şetrî, Dâru'l-Âsime, Riyâd 2000.
- _____, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî I-XIII*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1379.
- _____, *Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethi'l-Bârî I-XIII*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1379.
- _____, *İnbâu'l-Ğumr bi Ebnâi'l-Umr I-IV*, Tahkîk: Hasan Habeşî, Lücnütü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, Mısır 1969.
- _____, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tavdîhi Nuhbeti'l-Fiker*, Tahkîk: Nûruddin Itr, Matbaatü's-Sabâh, Dimaşk 2000.
- _____, *Tabakâtü'l-Müdekkisîn*, Tahkîk: Âsım b. Abdullah el-Karyûtî, Metebetü'l-Menâr, Ammân 1983.
- _____, *Tağlîku't-Ta'lik alâ Sahîhi'l-Buhârî I-V*, Tahkîk: Saîd Abdurrahmân Mûsa el-Kazâfî, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrût 1405.
- _____, *Telhîsü'l-Habîr fî Tahrîci Ehâdîsi'r-Râfî'l-Kebîr I-IV*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Byy. 1989.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm I-VIII*, Tahkîk: Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Âfâk el-Cedîde, Beyrût ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *es-Sikât I-IX*, Dâiretü'l-Meârif, Haydarâbâd 1973.

- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk, *es-Sahih I-II*, Tahkîk: Muhammed Mustafâ el-A'zamî, el-Mektbetü'l-İslâmî, Kâhire 2003.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Şihâbiddîn ed-Dımaşkî, *el-Bâisü'l-Hasîs ilâ İhtisâri Ulûmi'l-Hadîs*, Tahkîk: Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût ts.
- _____, *Tefsîru Kur'âni'l-Azîm I-VIII*, Tahkîk: Sâmi b. Muhammed es-Selâme, Dâru Taybe, Byy. 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed, *Te'vilü Mühtelifi'l-Hadîs*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût ts.
- İbn Kutluboğa, Ebu'l-Adl Zeynüddîn Kâsım, *Hulâsatü'l-Efkâr Şerhu Muhtasaru'l-Menâr*, Tahkîk: Hâfız Senâullah ez-Zâhidî, Dâru İbn Hazm, Beyrût 2003.
- _____, *Tâcü't-Terâcim*, Tahkîk: Muhammed Hayr Ramazân Yûsuf, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen I-II*, Tahkîk: Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Kâhire ts.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab I-XV*, Dâr Sâder, Beyrût 1414.
- İbn Melek, Abdullatîf b. Abdulazîz, *Mebâriku'l-Ezhâr Şerhu Meşâriki'l-Envâr I-III*, Tahkîk: Eşref b. Abdulkaksûd, Dâru'l-Cîl, Beyrût 1995.
- İbn Receb el-Hanbelî, Abdurrahmân b. Ahmed, *Şerhu İleli't-Tirmîzî*, Tahkîk: Hemmâm Abdurrahim Saîd, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1987.
- İbn Tağrıberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâluddîn, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısr ve'l-Kâhire I-XVI*, Dâru'l-Kütüb, Mısır ts.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn, *Câmiu'l-Usûl fî Ehâdîsi'r-Rasûl I-XII*, Tahkîk: Abdulkadir Arnâût, Mektebetü Dâru'l-Beyân, Byy. 1972.
- _____, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîsi ve'l-Eser I-V*, Tahkîk: Abdulhamîd Hindâvî, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût 2005.
- İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Fellâh Abdulhay b. Ahmed, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb I-XI*, Tahkîk: Mahmûd Arnâût, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 1986.

- İbnü'l-Mulakkîn, Sirâcüddîn Ömer b. Ali, *Tezkiratü'l-Muhtâc ilâ Ehâdîsi'l-Minhâc*, Tahkîk: Hamdî Abdulmecîd es-Selefî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût 1994.
- İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, Osmân b. Salâhiddîn, *Ulûmu'l-Hadîs (Mukaddime)*, Tahkîk: Ebû Abdirrahmân Salâh b. Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2006.
- İbrahîm Mustafa, Ahmed Hasen ez-Zeyyât, Hâmid Abdulkâdir, Muhammed Ali Neccâr, *el-Mu'cemü'l-Vasît*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- İclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh, *Ma'rifetü's-Sikât min Ricâli Ehli'l-İlmi ve'l-Hadîs*, Tahkîk: Abdulhalîm el-Bustevî, Mektebetü'd-Dâr, Medine 1985.
- İmamoğlu, T., Yazoğlu, R., "Bâbertî'nin Bütüncül İnsan Anlayışının Modern Dünyadaki Yeri ve Önemi" *AÜİFD*, Sayı: 33, Erzurum 2010, 35-45.
- İmruülkays b. Hacer, *ed-Divân*, Tahkîk: Abdurrahmân el-Mestavî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 2004.
- İnanır, Ahmet, "Ekmelüddin Bâbertî'nin en-Nüketü'z-Zarife fi Tercihi Mezhebi Ebi Hanife Adlı Risalesinin Tahkîk ve Tercümesi", Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddin Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 303-346.
- _____, "İbn Ebi'l-İzz'in "İttiba" Adlı Risalesi Bağlamında Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi Örneğinde Taklide Dair Görüşleri", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), Tokat 2013, 225-260.
- İshâk b. İbrâhim er-Râhûye, *el-Müsned I-V*, Tahkîk: Abdulğafûr b. Abdulhak, Mektebetü'l-İmân, Medine 1995.
- İsnevî, Cemâlüddin, *Nihâyetü's-Sûl Şerhu Minhâci'l-Vusûl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1999.
- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fadl İyâz b. Mûsâ el-Yahsûbî, *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ*, Tahkîk: es-Seyyid Ahmed Sakar, Dâru't-Turâs, Kâhire 1970.
- _____, *Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik I-VIII*, Matbaa Fedâle, Mağrîb 1993.
- Kadir Recep Muhammed, *Ekmelüddîn Bâbertî ve Kelam İlminde ki Yeri*, BAKÜTAM, Bayburt 2015.

- Kahraman, Abdullah, “Ekmelüddin el-Bâbertî’nin Fıkıh Usulünde ki Yeri ve Usule Dair İki Eseri: et-Takrir ve er-Rüdûd ve’n-Nükûd”, Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddin Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 239-254.
- Kalın, Faiz, “Ekmelüddîn Bâbertî’nin Nisâ Sûresi 83. Ayeti İle İlgili Risalesi”, Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 523-533.
- Kara, Seyfullah, “XIV. Yüzyılda Yurt Dışında Tahsil Gören Türkiyeli Bir Âlim: Ekmelüddîn Bâbertî”, Selçuk Coşkun (Ed.), *I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Zafer Ofset, Erzurum 2014, 101-108.
- Karadağ, B., “Memlûkler Dönemi Hanefî Fıkıh Düşüncesinin İlk Dönem Osmanlı Fıkıh Çalışmalarına Etkisi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23(2), 2019, 813-829.
- Karaman Hayrettin, Çağrı Mustafa, Dönmez İbrahim Kâfi, Gümüş Sadrettin, *Kur’ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir I-V*, DİB, Ankara 2007.
- Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1999.
- Karlığa, Hacı Bekir, “Muhammed b. Mübarekşah”, *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2005, XXX, 559-560.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd, *Bedâiu’s-Sanâi’ fi Tertîbi’s-Şerâi’ I-VII*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût 1986.
- Kâsımî, Cemâlüddîn, *Kavâidü’t-Tahdîs min Funûni Mustalahi’l-Hadîs*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrût ts.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdillâh, *Keşfu’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Funûn I-VI*, Mektebetü’l-Müsennâ, Bağdat 1941.
- Kayapınar, Hüseyin, “Kâkî”, *DİA*, I-XLIV, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2001, XXIV, 216.
- Kazvînî, Muhammed b. Abdurrahmân Ebu’l-Meâlî, *el-İzâh fi Ulûmi’l-Belâgat I-III*, Tahkîk: Muhammed Abdulmun‘im el-Hafâcî, Dâru’l-Cîl, Beyrût ts.
- Kehhâle, Ömer b. Rıza, *Mu‘cemü’l-Müellifin I-XIII*, Mektebetü’l-Müsenna, Beyrut ts.
- Kevserî, Muhammed Zâhid, *en-Nüketü’t-Tarîfe fi’t-Tehaddüs an Rudûdi İbn Ebî Şeybe alâ Ebî Hanîfe*, Mektebetü’l-Ezheriyye, Kâhire 2000.

_____, *Te'nîbü'l-Hatîb alâ Mâ Sâkahu fi Tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-Ekâzîb*, Byy. 1990.

Kılıç, Hulusi, “*Sarf*”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2009, XXXVI, 136-137.

Kırbaşoğlu, Hayri, *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, Ankara Okulu, Ankara 2002.

Kızıl, F., “Goldziher’den Schachth’a Oryantalist Literatürde Hadis ve Sünnet: Bir Okulun Yaşayan Geleneği”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 7 (2), 2009, 45-62.

_____, “Oryantalistlerin Tek Râvili Tarîklerle İlgili İddialarının Tahlil Ve Tenkidi”, *YDÜ. I. Uluslararası Hadis İhtisas Sempozyumu:26-29 Nisan 2009, Lefkoşa (257-275)*, Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, Lefkoşa 2014

Kızıltoprak, Süleyman, “Memlük”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, Ankara 2004, XXIX/87-90.

Kilinçli, Sami, *Akıl İle İlgili Hadislerin Tespit ve Tenkidi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana 2007.

Koca, Ferhat, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis*, İSAM, İstanbul 1996.

_____, “İbn Abdilhadi, Şemseddin”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1999, XIX, 273-274.

_____, “İslâm Hukukunda Kaynak Kavramı ve Kaynaklar Hiyerarşisi Üzerine Bazı Düşünceler”, *İlahiyat Fakülteleri I. İslâm Hukuku Ana Bilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri Koordinasyon Toplantısı Ve "İslâm Hukuk Usulünün Problemleri" Sempozyumu: 14-15 Mayıs 2004- Çorum*, 21-36.

_____, “Menâru'l-Envâr”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, Ankara 2004, XXIX/118-119.

_____, “Mücmel”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2006, XXXI, 453.

_____, “Müevvel”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2006, XXXI, 478-479.

- Koçak, Zeki, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Teâruzu Gidermede Tercih Yöntemi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2004.
- Koçkuzu, Ali Osman, *Rivayet İlimlerinde Haber-i Vahitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*, DİB, Ankara 1988.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Usulü*, TDV. Ankara 2004.
- Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Seleme, *Müsnedü's-Şihâb I-II*, Tahkîk: Hamdî b. Abdilmecîd, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1986.
- Kumbasar, Murat, *Bâbertî ile İbn Melek Arasındaki Fikhî Tartışmalar*, Araştırma Yayınları, Ankara 2016.
- _____, "Ekmelüddîn Bâbertî ve Ebû Hanife İle İlgili Bir Risalesi", *Ekev Akademi Dergisi*, 13(41), 2009, 241-250
- Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an I-XX*, Tahkîk: Ahmed el-Berdûnî, İbrâhim Atfîş, Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, Kâhire 1964.
- Kutluay, İbrahim, *İmâmiyye Şîasi'na Göre Cerh ve Ta'dil*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2012.
- Kuzudişli, B., "Oryantalizm ve Hadisle İlgilenen Bazı Oryantalistler", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7, 2003, 141-171.
- Lâlekâî, Ebû'l-Kâsım, Hibetullah b. Hasan, *Şerhu Usûli Ehli's-Sünne ve'l-Cemaâ I-IX*, Tahkîk: Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Ğâmidî, Dâru Taybe, Suûdi Arabistan 2003.
- Makrîzî, Takiyyüddîn Ahmed b. Ali, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibar bi-Zikri'l-Hıtatı ve'l-Âsâr I-IV*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1418.
- _____, *es-Sulûk li Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk I-VIII*, Tahkîk: Muhammed Abdulkadîr Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1997.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta' I-VIII*, Tahkîk. M. Mustafa el-A'zamî, Müessesetü Zayid b. Sultan, Abû Dabi 2004.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtü'l-Kur'an I-X*, Tahkîk: Mecdî Baslûm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2005.

- _____, *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi I-XVII*, Çev. Bekir Topaloğlu, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Hâvi'l-Kebîr fi Fikhi Mezhebi İmam Şâfi' I-IXX*, Tahkîk: Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdulmecid, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1999.
- _____, *en-Nüket ve'l-Uyûn I-VI*, Tahkîk: es-Seyyid İbn Abdilmaksûd, Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, Beyrût ts.
- Mavsîlî, Abdullah b. Mahmûd, *el-İhtiyâr li Ta'lîli Muhtâr I-V*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1975.
- Me'ribî, Mustafa b. İsmâil, *el-Cevâhîrü'l-Süleymâniyye Şerhu Manzûmeti Beykûniyye*, Dâru'l-Keyyân, Riyâd 2006.
- Mecdî Mehmed Efendi, *Şakâiki Numaniye ve Zeyilleri I-V*, Neşreden: Abdulkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Miroğlu, İsmet, "Bayburt", *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1992, V, 225-228.
- Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâti'l-Vusûl*, Hanifiyye Kitabevi, İstanbul ts.
- Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünne Kable't-Tedvîn*, Mektebetü Vehbe, Dubai 1988.
- _____, *Sünnetin Tesbiti*, Çev. Mehmet Aydemir, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2005.
- _____, *Usûlü'l-Hadîs Ulûmuhu ve Mustalâhuh*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 2006.
- Muhammed Fuâd Abdalbâkî, *el-Mu'cemü'l-Mufehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru't-Turâs, Kâhire 1364.
- Muhammed Hamidullah, *Hammâm Ibn Münebbih'in Sahifesi*, Çev. Talat Koçyiğit, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967.
- _____, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, Çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 1990.
- Muhammed Tâkî Osmânî, *Sünnetin Değeri ve Bağlayıcılığı*, Çev. Mehmet Özşener, İFAV, İstanbul 2016.

- Muhâsibî, Ebû Abdillâh Hâris b. Esed, *Mahiyetü'l-Akl ve Ma'nahu ve İhtilâfu'n-Nâs fih*, Tahkîk. Hüseyin Kutlî, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1398.
- Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *el-Yevâkîf ve'd-Dürer fî Şerhi Nuhbeti'l-Fiker I-II*, Tahkîk: Murtezâ Ahmed, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 1999.
- Müslim b. Haccâc, *el-Müsnedü's-Sahîh el-Muhtasâr I-V*, Tahkîk: Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût ts.
- Nargül, V., Koçoğlu, K., "Ekmelüddîn el-Bâbertî'nin Rükûdan Kalkerken Ellerin Kaldırılmasının Câiz Olmadığı Konusundaki Risâlesi"nin Tahkîk ve Tercümesi" *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(8), 2015, 1-17.
- Nebîl b. Mansûr, *Enîsü's-Sârî fî Tahrîci Ehâdisi Fethi'l-Bârî I-XI*, Müessesetü's-Semâha, Beyrût 2005.
- Necmeddin et-Tûfî, Süleymân b. Abdulkavî, *Şerhu Muhtasari'r-Ravza I-III*, Tahkîk: Abdullah b. Abdulmuhsîn et-Türkî, Müessesetü'r-Risale, Byy. 1987.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb, *es-Sünenü'l-Kübrâ I-X*, Tahkîk: Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 2001.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vil I-III*, Tahkîk: Yûsuf Ali Bedevî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrût 1998.
- Nevevî, Ebû Zekeriya Yahyâ b. Şeref, *el-Mecmu' Şerhu'l-Mühezzeb I-XX*, Dâru'l-Fikr, Beyrût ts.
- _____, *et-Takrîb ve't-Teysîr li-Ma'rifeti Süneni'l-Beşîr en-Nezîr*, Tahkîk: Muhammed Osmân el-Haşt, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 1985.
- Nuveyhız, Âdil, *Mu'cemü'l-Müfessirîn I-II*, Müessesetü Nuveyhız es-Sekâfiyye, Beyrût 1988.
- Okiç, Muhammed Tayyib, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1959.
- Özçelik H., "Muhammed Enver el-Keşmîrî'nin Bazı Hadîs Meseleleri Hakkındaki Görüşleri", *AÜİFD*, Sayı: 23, 2005, 185-216.
- _____, "Hadîslerde Lafız İhtilafına Farklı Yaklaşımlar ve Çözüm Metodları Üzerine", *AÜİFD*, Sayı: 27, 2007, 179-201.

- Özdemir, İ., “İmam Şâfi’de Hadîsin Kur’ân’a Arzı”, *Diyanet İlmî Dergi*, Sayı: 54, 2018, 13-38.
- Özdemir, Mehmet, “Endülüs”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1995, XI, 211-225.
- Özen, Şükrü, “İbnü’ş-Şihne, Ebu’l-Velid”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2000, XXI, 222-224.
- _____, “Teâruz”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2011, XL/208-211.
- Özer, Salih, *İsnad Analiz Yöntemleri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Moğollar”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2005, XXX, 225-229.
- Özkan, Halit, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, Klasik Yayınları, İstanbul 2012.
- Özler, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, Nun Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Özşenel, Mehmet, *Ebu Yûsuf’un Hadis Anlayışı*, Klasik Yayınları, İstanbul 2011.
- _____, *Hanefî Hadis Anlayışının Teşekkülü*, İFAV, İstanbul 2018.
- Öztürk, Muhammet Kürşat, *Vekâlet Yönetiminin İslâmî Finanstaki Yeri ve Türkiye İçin Bir Model Önerisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sebahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Polat, Selahattin, *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- _____, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, (2. Baskı), Ankara 2009.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*, Tahkîk: Safvan Adnân, Dâru’l-Kalem, Beyrût 1412.
- Rahîlî, Abdullah b. Dayfullah, *Hivâr Havle Menheci’l-Muhaddisîn fî Nakdi’r-Rivâyât*, Dâru’l-Müslim, Riyâd 1994.
- Râmhurmüzî, Ebû Muhammed Hasen b. Abdillâh, *el-Muhaddisü’l-Fâsıl beyne’r-Râvi ve’l-Vâi*, Tahkîk: Muhammed Accâc el-Hatîb, Dâru’l-Fikr, Beyrût 1404.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Amr, *el-Mahsûl I-VI*, Tahkîk: Tâhâ Câbir el-Ulvânî, Müessesetü’r-Risâle, Beyrût 1997.

- _____, *Mefâtîhu'l-Gayb I-XXXII*, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, Beyrût 1420.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr, *Muhtâru's-Sihâh*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût 1999.
- Rûyânî, Ebû Bekr Muhammed b. Hârûn, *el-Müsned I-II*, Tahkîk: Eymen Ali Ebû Yemânî, Müessesetü Kurtuba, Kâhire 1416.
- Sabûnî, Muhammed Ali, *Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm I-II*, Dâru'l-Kalemi'l-Arabî, Dımaşk 1993.
- Sâid Ebû Habîb, *el-Kamûsu'l-Fıkhî Lugaten ve Istilâhen*, Dâru'l-Fıkr, Dımaşk 1988.
- Sakallı, Talat, *Hadis Tartışmaları İbn Hacer-Bedruddin Aynî*, TDV Yayınları, Ankara 1996.
- _____, "Sünnetin Bağlayıcılık Açısından Taksimi", *SDÜİFD*, Sayı: 82, 1995, 40-65.
- San'ânî, Muhammed b. İsmâil, *Semerâtü'n-Nazar fi İlmi'l-Eser*, Tahkîk: Râid b. Sabrî, Dâru'l-Âsime, Riyâd 1996.
- _____, *Tavdîhü'l-Efkâr li-Meânî Tenkîhi'l-Enzâr I-II*, Tahkîk: Salâh b. Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1997.
- Sancaklı, Saffet, *Hadis İnkârcılığı*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2017.
- _____, "Günümüzde Zayıf ve Mevzû Hadîslerin Sahîh Hadîslerle Karıştırılma Problemi", *Diyanet İlmi Dergi*, (37)1, 2001, 39-60.
- Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân, *ed-Dav'u'l-Lâmi li-Ehli Karni't-Tâsi I-VI*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrût ts.
- _____, *el-Fahru'l-Mütevâlî fimen İntesebe li'n-Nebiyî mine'l-Hedemi ve'l-Mevâlî*, Tahkîk: Hasen Mahmûd, Mektebetü'l-Menâr, Ürdün 1987.
- _____, *Fethu'l-Muğîs bi Şerhi Elfiyyeti'l-Hadîs lil-İrâkî I-IV*, Tahkîk. Ali Hüseyin Ali, Mektebetü's-Sünne, Mısır 2003.
- Selahuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed, *Fevâtü'l-Vefayât I-IV*, Dar Sader, Beyrût 1973.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer, *Kavâtu'l-Edille fi'l-Usûl I-II*, Tahkîk: Muhammed Hasen, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1999.

- _____, *Tefsîru'l-Kur'ân I-VI*, Tahkîk: Yasir b. İbrahim-Ganîm b. Abbâs, Dâru'l-Vatan, Riyâd 1997.
- Semerkindî, Alâuddîn Muhammed b. Ahmed, *Mîzânu'l-Usûl fî Netâici'l-Ukûl*, Mektebetü't-Dav'u't-Türâs, Kâhire 1997.
- _____, *Tuhfetü'l-Fukahâ I-III*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1994.
- Semîn el-Halebî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf, *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz I-IV*, Tahkîk: Muhammed Bâsıl Uyûnu's-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1996.
- Serahsî, Şemsuleimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebi's-Sehl, *el-Mebsût I-XXX*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1993.
- _____, *Usûlü'l-Fıkh I-II*, Tahkîk: Ebu'l-Vefâ el-Efgânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 2005.
- Seyyid Ebu'l-Meâti, Ahmed Abdurrezzâk, Mahmûd Muhammed, *Mevsûatü Akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî Ricâli'l-Hadîs ve İlelihi I-IV*, Âlemü'l-Kütüb, Byy. 1997.
- Shahab Ahmed, Nenad Filipovic, "Sultanın Müfredatı", Mustafa Gündüz, (Ed.), *Osmanlı Eğitim Mirası*, Doğubatu Yayınları, İstanbul 2015, 121-163.
- Subhî es-Sâlih, *Kur'ân İlimleri*, Çev. Sait Şimşek, Esra Yayınları, İstanbul 1994.
- Subkî, Tâcuddîn, *Kâide fî'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Tahkîk: Abdulfettah Ebû Ğudde, Dâru'l-Beşâir, Beyrût 1990.
- Suyûtî, Celâluddîn, *Buğyetü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât I-II*, Tahkîk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Mektebetü'l-Asriyye, Lübnan ts.
- _____, *ed-Dürrü'l-Mensûr I-VIII*, Dâru'l-Fıkr, Beyrût ts.
- _____, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân I-IV*, Tahkîk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme, Kâhire 1974.
- _____, *Hüsni'l-Muhâdara fî Tarîhi Mısır ve'l-Kâhire I-II*, Tahkîk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Mısır 1967.

- _____, *Tedribü'r-Râvi fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî I-II*, Tahkîk: Muhammed el-Fâriyâbî, Dâru't-Taybe, Byy. ts.
- Şa'bân, Zekiyyüddîn, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, Çev. İbrahim Kâfi Dönmez, TDV, Ankara 1996.
- Şafiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, Tahkîk: Ahmed Muhammed Şakir, Mektebetü'l-Halebî, Mısır 1940.
- _____, *er-Risâle*, Çev. Abdulkadir Şener-İbrahim Çalışkan, TDV. Ankara 1996.
- _____, *Müsned I-II*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1951.
- Şatîbî, İbrâhîm b. Mûsa, *el-Muvâfakât I-VII*, Tahkîk: Ebû Ubeyde Hasan b. Âli Selmân, Dâru İbn Affân 1997.
- Şen, Yusuf, *Osmanlı'da Fıkıh Usûlü Anlayışı-Bâbertî Örneği*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015.
- Şener, Abdulkadir, Sofuoğlu, Mehmet Cemal, Yıldırım, Mustafa, *Yüce Kur'an Açıklamalı Yorumlu Meâli*, Tıbyan Yayıncılık, İzmir 2015.
- Şerefu'l-Kudât, *el-Minhâcu'l-Hadîs fi Ulûmi'l-Hadîs*, Ensar Yay., İstanbul 2018.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *İrşâdu'l-Fuhûl ila Tahkîki'l-Hakk min İlmi'l-Usûl I-II*, Tahkîk: Ahmed Azv İnâye, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût 2003.
- _____, *Neylü'l-Evtâr I-VIII*, Tahkîk: Isâmüddîn es-Sıbâbetî, Dâru'l-Hadîs, Mısır 1993.
- Şeyh Bedreddin, Mahmûd Simâvi, *Camîu'l-Fusuleyn*, Hacı Yunus Apaydın (Ed.), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2012.
- Şihâbüddîn, Yâkût b. Abdullâh el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldân I-VII*, Dâr Sâder, Beyrut 1995.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali, *et-Tabsira fi Usûli'l-Fıkıh*, Tahkîk: Muhammed Hasen Heytû, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1403.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Evsât I-X*, Tahkîk: Târik b. İvadullâh, Abdulmuhsin b. İbrâhîm, Dâru'l-Harameyn, Kâhire ts.

- _____, *el-Mu'cemü'l-Kebîr I-XXV*, Tahkîk: Hamdî b. Abdulmecid es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiye, Kâhire 1994.
- _____, *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn I-IV*, Tahkîk: Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1984.
- Taftazânî, Sa' duddîn, *Şerhu't-Telvîh ala't-Tavdîh I-II*, Mektebetü Sabîh, Mısır ts.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Maâni'l-Âsâr I-V*, Tahkîk: Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câdu'l-Hak, Âlemü'l-Kütüb, Byy. 1994.
- _____, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr I-XVI*, Tahkîk: Şuayb el-Arnaût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1994.
- Tahhân, Mahmûd, *Teyşîru Mustalâhi'l-Hadîs*, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd 1996.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi, *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde I-II*, (1. Tab') Dersâdet 1896.
- Tayâlîsî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd, *Müsned I-IV*, Tahkîk: Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, Daru'l-Hicr, Mısır 1996.
- Tehânevî, Zafer Ahmed el-Osmânî, *Î'lâü's-Sünen I-XXIV*, Tahkîk: Muhammed Takî Osmânî, İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye, Karaçî 1418.
- _____, *Kavâid fî Ulûmi'l-Hadîs*, Tahkîk: Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru's-Selâm, Beyrût 1972.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali, *Keşşâfu Istilahâti'l-Funûn ve'l-İlm I-II*, Tahkîk: Ali Dehrûc, Mektebetü Lübnan, Beyrût 1996.
- Tekineş, A., "Hadîsin Subûtunu Tespitte Kur'ân İle Karşılaştırma Meselesi", *İLAM Araştırma Dergisi*, 2(2), 1997, 87-104.
- _____, "Zahid el-Kevserî'nin Ebû Hanîfe ile İlgili Polemiklerinin Tahlili", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (10)3, 2010, 135-161.
- Tirmîzî, Muhammed b. İsâ, *es-Sünen I-V*, Tahkîk, Ahmed Mahmûd Şâkir, Muhammed Fuâd Abdulbâkî, İbrâhim Adve, Şerîketü Mektebeti Mustafâ el-Bâbî, Mısır 1975.

- Topaloğlu, Bekir, “Tecridü’l-İ’tikâd”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2011, XXXX/250-251.
- Topçuoğlu, A. A., “Gayri Müslimlerle Sosyal İlişkiler Hakkında İslâm Hukuku Açısından Bazı Mülâhazalar”, *Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(10), 2010, 584-596.
- Turan, Osman, “Bayburt”, *İslâm Ansiklopedisi I-XIII*, (5. Baskı), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979
- Tuzcu, Recep, *Hanefî Usulünde Hadis-Debûsi Örneği*, İFAV, İstanbul 2014.
- Türcan, Zişan, *Hadis Şerh Geleneği*, TDV Yayınları, Ankara 2011.
- Udeh, Abdulkadîr, *et-Teşrû’l-Cinaiyyi’l-İslâmî Mukârenen bi’l-Kanûni’l-Vad’iyyî I-II*, Dâru’l-Kâtibi’l-Arabî, Beyrût ts.
- Useymîn, Muhammed b. Sâlih, *Şerhu Manzûmeti Beykûniyye*, Tahkîk: Fehd b. Nâsır, Dâru’s-Serâyâ, Riyâd 2003.
- Uyar, Mazlum, “Hillî, Muhakkık”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1998, XVII, 39-41.
- Uzun, Mustafa İsmet, “Ezher”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1995, XII, 53-58.
- Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebû Hanîfe’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, DİB Yayınları, Ankara 2012.
- Yanık, Nevzat Hafis, “İbn Mu‘tî”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 1999, XX, 213-214.
- Yargı, Mehmet Ali, *Meşhur Sünnetin Dinde ki Yeri*, Ensar Yay. , İstanbul 2009.
- Yaşar, Mehmet Aziz, “Artuklu Dönemi Mardin Bölgesinde Fıkıh”, *3. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi: 20-22 Nisan 2018 - Mardin, Bildiriler (ss.257-281)*, İKSAD, Mardin 2018.
- Yatkın, Nihat, *Günahla İlgili Bir Hadisin Tahlili*, İlâhiyât, Ankara 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Müteşâbih”, *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, İstanbul 2006, XXXII, 204-207.

- Yıldırım, Enbiya, *Hadiste Metin Tenkidi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009.
- _____, *Kur'ân Bize Yeter Söylemi*, Takdim Yayınları, Ankara 2019.
- Yiğit, İsmail, "Memlükler", *DİA, I-XLIV*, TDV Yayın ve Matbaacılık, Ankara 2004.
- Yücel, Ahmet, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, İFAV. İstanbul 2017.
- Zebîdî Muhammed el-Murtazâ, *Tâcu'l-Ârûs min Cevâhiri'l-Kamûs I-XL*, Tahkîk: Komisyon, Dâru'l-Hidâye, Byy. ts.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh, *el-İber fi Haberi Men Gaber I-IV*, Tahkîk: Muhammed Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût ts.
- _____, *Ma'rîfetü'l-Kurrâi'l-Kibâr alâ't-Tabakâti ve'l-Âsâr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1997.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Amr, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzîl I-IV*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrût 1407.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, *Teşnîfu'l-Mesâmi bi Cemi'l-Cevâmi I-IV*, Tahkîk: Seyyid Abdulazîz, Abdullah Rabî', Mektebetü Kurtuba, Byy. 1998.
- Zevzenî, Hüseyin b. Ahmed, *Şerhu'l-Muallakâti's-Seb'i*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût 2005.
- Zeylâî, Abdullah b. Yûsuf, *Nasbu'r-Râye Tahrîcü Ehâdisi'l-Hidâye I-IV*, Tahkîk. Muhammed Avvâme, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrût 1997.
- Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd, *el-A'lâm I-VIII*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût 2002.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân I-II*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1988.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Abdurrahman AKKUŞ
Doğum Yeri ve Tarihi	Gümüşhane 12.07.1975
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi-İlahiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	Gazi Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bildiği Yabancı Diller	Arapça
Bilimsel Faaliyetleri	
İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Diyanet İşleri Başkanlığı
İletişim	
E-Posta Adresi	aakkus69@hotmail.com
Tarih	22.06.2020